

Leka för livet

FATABUREN 1992

Leka för livet

Leka för livet

NORDISKA MUSEETS OCH SKANSENS ÅRSBOK

FATABUREN 1992

FATABUREN 1992
ISBN 91 7108 316 2
ISSN 0348 971 X
© Nordiska museet och respektive författare.
Redaktör Hans Medelius.
Bildredaktör Agneta Johansson.
Teknisk redaktör Berit Nordin.
Bildmaterialet tillhör Nordiska museet om inte annat anges. I de fall fotografens namn inte uppges är denne okänd.
Summaries translated into English by Skans Victoria Airey.
Omslag: Drottning Blanka av Namur. Målning av Albert Edelfelt 1877. Foto Hannu Aaltonen. Ateneum, Helsingfors.
Bohusläningens Boktryckeri AB, Uddevalla 1991

INNEHÅLL

SKULLE KUNNA FLYGA *Astrid Lindgren* 7
BARNETS ÅRHUNDRADE *Sten Rentzhog* 9
NORDISKA MUSEETS LEKSTUGA *Britt-Marie Borgström* 17
LEK FÖR LIVET *Birgitta Knutsdotter Olofsson* 28
LEK OCH LEKSAKER FÖRR OCH NU *Birgitta Almqvist* 59
GUSTAV III:S BARNDOM OCH LEKSAKER *Roger de Robelin* 87
VÅRT ÄLDSTA PUSSEL? *Hans Medelius* 107
LYCKAN ATT KLÄ AV OCH PÅ EN DOCKA *Ingrid Roos Björklund* 109
HEMGJORDA LEKSAKER *Annika Tyrfelt* 115
GEMLA LEKSAKSFABRIK – SVERIGES FÖRSTA *Katarina Ågren* 127
LEKA PÅ VINTERN *Ulrika Hemming* 141
SAMERNAS TRADITIONELLA LEKAR OCH SPEL *Rolf Kjellström* 153
KÄRA FAR OCH MOR LÅNA MIG LITE MJÖL OCH SALT . . . *Elisabeth Brundin* 167
BARNS EGEN FOLKLORE *Ulf Palmenfelt* 182
DATORSPELEN UTMANAR FANTASIN *Lars-Olof Jiveskog och Mats Wiklund* 200
BARN OCH UTLÄNNINGAR *Ulla Lindström* 211
MARIA OCH JESPER *Inga Wintzell* 233
ENGLISH SUMMARIES 246
LITTERATUR 254
NORDISKA MUSEET 1/7 1990–30/6 1991 258
SKANSEN UNDER 1990 273

SKULLE KUNNA FLYGA...

Astrid Lindgren

"Vad vi lekte mina syskon och jag! Från morgon till kväll. Outtröttligt, med iver och fröjd, ibland med fara för våra liv, men det förstod vi inte. Vi klättrade i de högsta träd, vi hoppade mellan brädstaplarna uppe i sågen. Vi gick balansgång längs takåsen på vårt hus – det var rätt högt och hade vi trillat ner, hade det nog varit färdiglekt är jag rädd. Vi gjorde oss hemliga grottor i höet på skullen och underjordiska gångar och hålor i den stora sågspånshögen. Vi byggde oss lekstugor och kojor i hagarna runt vårt hem, vi lekte cirkus på fårhusskullen och 'Häxa' i höstkvällarnas mörker omkring vårt hus. Vi var livrädda för häxan som skulle komma och förgöra oss, fastän vi just visste att det bara var vår yngsta syster som vi alltid kuvade till att vara häxa, och hon, stackarn, var ännu räddare än vi, där hon stod ensam i mörkret bakom husknuten. Vi lekte också innehållet i alla böcker vi läste och placerade bokens händelser på lämpliga ställen i omgivningen. Så kom det sig att dyngpölen bakom lagårn blev Mörka Speglande Vågen, när vi läste Anne på Grönkulla, och jag med mitt fatala linhår blev den sköna, mörkhåriga Diana Barry.

Inomhus gjorde vi oss rövarkulor på vinden och lekte 'Inte Stöta Golvet' i sängkammaren. Det gällde att klättra runt hela rummet utan att sätta så mycket som en tå på golvet, ett företag som krävde ganska stor vighet och som i långa loppet måste ha satt outplånliga spår på våra möbler – men vi fick hållas! Vi hade också en utomhuslek som hette 'Sicken Blås', det var en våldsam springlek, mycket hindersam för dem som arbetade i köket – men vi fick hållas! En annan lek hette 'Sicken kaka', där slutklämmen innebar att vi alla låg i en storskrattande hög i fars säng.

Men vi lekte också stillsammare lekar. 'Änglaleken' till exem-

pel. Min bror var självklart Ärkeängel, jag var en simpel vanlig skyddsängel, och småsystrarna var de oskyldiga barna som skulle skyddas. Ärkeängeln och Skyddsängeln flaxade vilt omkring och hade roligt medan småsystrarna fick ligga dyr still och inte göra nåt. När vi lekte 'Doktor' fick de vara patienter och ligga dyr still i sina sängar då också. Min bror var självklart 'Doktorn' och jag var sjuksköterska. Doktorn skrev också ut recept, varav ett finns bevarat och lyder sålunda: *Sjuk flicka bör vårdas väl. Sjuk flicka bör insprutas på.* Det var en hemsk ordination, för lavemang var det värsta vi visste.

Min bror hade också en alldeles egen lek, som jag tyvärr aldrig förstod mej på. När vi hade lagt oss om kvällarna, borrade bror min ner huvudet i kudden och lekte 'Skulle Kunna Flyga'. En massa svarta och röda små män kom då på besök. De låg i luven på varann och slogs oavbrutet. Min bror hade tydligen stort nöje av deras strider. Inte underligt att han blev politiker som vuxen, jag skulle tro att leken var en förövning till detta. Varför leken hette 'Skulle Kunna Flyga' fick jag aldrig veta.

Lekarna, ja hur de fyllde våra dagar! Vad skulle min barndom ha varit utan dem! Vad skulle förresten alla barns barndom vara, om inte leken fanns i deras liv?"

Berättelsen har tidigare publicerats i *Skulle kunna flyga ... – om lekens möjligheter*, utgiven av Barnmiljörådet 1990.

BARNETS ÅRHUNDRADE

Sten Rentzhog

Sten Rentzhog, docent och styresman för Nordiska museet.

När museerna mera allmänt började med verksamhet för barn, motiverades den ofta med att "barnen är framtidens museibesökare". De borde vänjas i tid. Vartefter som åren gått har verksamheten utvecklats. I dag framstår museerna som en viktig samarbetspart för skola och förskola. Ändå är det fortfarande oftast en verksamhet vid sidan av. Vi måste ta ett steg till.

Vi måste se tanken på barn och det uppväxande släktet som själva kärnan i det kulturhistoriska museets arbete. Vi måste inse att lika väl som enbart barn kan målgruppen vara barn och vuxna tillsammans. Det grundläggande ordet är gemenskap, gemenskap mellan generationerna, mellan förr, nu och framtiden. Och när vi formar verksamheten måste vi inse att det inte är att lära ut fakta ett museum är bra på, utan att lägga en grund för kunskap genom att ge roliga upplevelser, genom att väcka upptäckarglädje, känslor, fantasi och skaparkraft.

Våren 1991 invigdes Nordiska museets *Lekstuga*. Med Lekstugan vill vi låta barnen genom fri lek och genom att leva sig in i sin fantasi forma sig en egen bild av det förflutna. Att inspirera till samvaro mellan barn och föräldrar, eller andra vuxna, kring gemensamma upplevelser är ett annat av Lekstugans mål. Det har varit en sporre för framtiden att se att Lekstugan ur båda synpunkterna fungerar alldeles som vi hoppades. Hela dagen hörs ett muntert sorl.

Lekstugan är första ledet i Nordiska museets nya satsning på barn och barnfamiljer. Flera nya utställningar och verksamheter tillkommer. Målet är att Nordiska museet ska utveckla ett svenskt *Barnens museum*, med familjeunderhållning och mötet mellan generationerna som bärande tema. Och syftet är djupare än

så. Synen på barnen och barndomen har med framtiden att göra. Museets roll är att försöka vara en inspirations- och kraftkälla för barn, föräldrar, lärare och alla andra.

I januari 1992 planeras en hejdundrande familjefest för att inviga nästa etapp, utställningen *Barnets århundrade*. Lyckas vi kommer den att kunna bli en lika stor succé som Lekstugan, och ännu många flera människor kan upptäcka museet som en plats för lustfylld gemenskap. Utställningen kommer att bestå av två delar. Den första bygger på den upplevelse av igenkännande och upptäckarglädje det kommer att ge att vi för första gången kan visa en större del av Nordiska museets 60.000 leksaker, som p.g.a. platsbrist länge varit nedpackade. Den andra delen av utställningen ska ge en liten inblick i hur barn har det i det svenska samhället i dag, och samtidigt möjligheter till lekar och aktiviteter, med tyngdpunkt vid barnens egen kultur, den som fortlever i generation efter generation av barn utan vuxnas medverkan.

EN VISION FRÅN FÖRRA SEKELSKIFTET

Namnet på utställningen, *Barnets århundrade*, är menat som en fråga. Titeln är tagen från en bok av en av förra sekelskiftets inflytelserika samhälldebattörer, Ellen Key. En utmärkt presentation av hennes tankevärld finns i Ronny Ambjörnssons artikel i förra årgången av Fataburen.

Boken *Barnets århundrade*, utgiven nyåret 1901, var menad som en väckelseskrift. 1900-talet skulle bli det sekel då barnet skulle stå i centrum. Ökad omsorg om barnens uppväxt skulle göra slut på "alla de samfundsfrätande missförhållandena". Samhällsomdaningen måste börja med barnet, "med villkoren för dess tillblivelse, för dess fysiska och psykiska fostran". Boken är en flammande appell till de enskilda människorna, i första hand kvinnorna, att se barnen som den främsta livsuppgiften. Vid sidan härav innehåller boken långa, ännu tänkvärda avsnitt med synpunkter på barn, skola och fostran, som känns aktuella än i dag.

Barnets århundrade blev flitigt översatt till andra språk. I Sverige kom den i nya upplagor 1912 och 1927.

Det är framför allt två delar i Ellen Keys förkunnelse som vi vill lyfta fram. Den ena anknyter till det som vi ser som museernas huvuduppgift när det gäller barn – behovet att utveckla lek, känsla och fantasi. Den andra rör förhållandet mellan generatio-

Astrid Lindgren öppnar Nordiska museets Lekstuga i mars 1991. Ingen kunde ha varit mer lämpad att inviga än hon, som i sitt författarskap har gjort så mycket för att väcka känslor om det förflutna och hålla drömmen om barndomen levande i vårt land. Foto Sören Hallgren.

nerna och vårt ansvar för framtiden. Men först kan det vara lämpligt med en kort överblick över sambandet mellan Ellen Keys visioner och dagens verklighet.

MODERLÖN OCH ENHETSSKOLA

För den generation politiker och planerare, som på 1930-talet började stöpa om det svenska samhället, var Ellen Key och hennes meningsfränder en av inspirationskällorna. Ytligt sett genomfördes mycket av sekelskiftets program.

Med grundskolans införande förverkligades önskemålen om en skola för alla barn, oavsett kön och familjebakgrund. I Ellen Keys anda har vi också tonat ned betydelsen av läxor, prov och examina. Aga har förbjudits. Men, skulle Ellen Key säga, vad hände med hennes varningar mot kamrattryck och likriktning, varningar mot mångsyssleri, splittring och uppstyckning av kunskapen? Och vad hände med kravet på individuellt anpassad skolgång och med hennes himlastormande bildningsideal? Att läsa vad Ellen Key har att säga om skolan är som att läsa en kommen-

tar inte bara till sekelskiftets, utan också till dagens skoldebatt.

Också utanför skolan har mycket förverkligats. Som hon förutspådde finns inte ens begreppet "oäkta barn" kvar längre. Kyrkans eller samhällets välsignelse anses inte nödvändig för parförhållanden och familjebildning. Vi fick fri kärlek, men långt ifrån den livslånga trohet och avhållsamhet före äktenskapet som hon predikade.

Att alla kvinnor numera har ett eget arbete är i enlighet med Ellen Keys önskemål, och när man i årets valrörelse bollade med föräldrapenning och vårdnadsbidrag är det strävanden, som har sitt upphov i hennes en gång så djärva förslag om införandet av en "moderlön".

Ändå är det i synen på familjen som vi mest skiljer oss. Ellen Key ville att barnen ända upp i 9–10-årsåldern skulle fostras i hemmen, med modern i huvudrollen. Under denna tid skulle kvinnan avstå från annat arbete. "Kindergarten" och kollektiv barnomsorg var ingenting hon ville acceptera:

Genom att redan vid två, tre år behandlas i flock, uppträda i flock, leka efter plan, göra samma dumma och onödiga handarbeten – sålunda tror man sig nu dana människor, medan man i själva verket exercerar nummer.

Vad Ellen Key ville var att fostra självständiga individer, som skulle våga ta eget ansvar i tillvaron. För att nå dit blev hon också pionjär som förespråkare för en friare uppfostran, som skulle ge barnet utrymme att självt forma sin personlighet, genom egna erfarenheter och eget sökande. Uppfostringskonstens A och O var för henne att sträva efter att lämna barnet i fred, att stödja och hjälpa, att omärkligt leda utan att ingripa. Med hänvisning till Goethe och Rousseau menade hon att uppfostran, det är att "låta naturen hjälpa sig själv och endast tillse att de omgivande förhållandena understödja naturens eget arbete".

LEK, KÄNSLA OCH FANTASI

Delar av Ellen Keys förkunnelse passar dåligt in i vår verklighet i dag. Men man behöver inte dela hennes åsikter för att uppleva att mycket i hennes uppfostringsideal ännu är värt att lyssna till. Just i år har vi haft en debatt om värdet av fri lek, och om faran i för mycket schemaläggning i barnens liv. Det anknyter nära till den Ellen Key som skrev följande:

Aldrig under hela livet är behovet av frid större än i barnaåren: en inre frid under all yttre rörlighet. Barnet har sin egen oändliga värld att finna sig till rätta i, att erövra, att drömma sig kvar i – men vad erfar det? Hinder, intrång, rättelser, hela dagen igenom.

Ellen Key vände sig mot klockslagsberoendet i hem och skola, mot att man oupphörligt sysslar med barnen, bestämmer vad de ska göra, rycker dem från än det ena, än det andra, "och så förslappar barnens självverksamhet, arbetslust, uthållighet, uppfinningsförmåga och fantasi".

Just ordet fantasi har en nyckelroll i Ellen Keys pedagogik – känsla och fantasi. Föregångarna Jean-Jacques Rousseau och Herbert Spencer anklagas för att allför mycket vilja fostra genom förnuftet, men för litet genom fantasien och känslan.

Att vilja först uppfostra de realistiskt-pragmatiska förmögenheterna, sedan känslan och fantasien, såsom båda anbefalla, detta visar att ingendera sett nog djupt in i barnets självsliv.

Med denna utgångspunkt vill hon att en stor del av kunskaperna i skolan inte ska läras in, utan att i stället ska barnen "leva sig in" i t.ex. historia och religion. Läroböckerna måste bli fulla av "must och lust". Verklig bildning, det som stannar kvar i sinnet, är "ju fler inre bilder, vibrerande känslor och tankeförbindelser, ju fler likt suggestion verkande intryck, som vi blivit fyllda av." Läraren ska meddela "saften och kraften av sina erfarenheter, sin livsåskådning, sin egenart", vara en levande ande att älska eller hata.

Man undrar hur – förutom genom egna barndomsupplevelser – den barnlösa och ensamstående Ellen Key kunde se så "djupt in i barnets självsliv". Mycket av vad hon säger stämmer märkligt bra med den kunskapssyn som nu börjar tränga in. För skolan blir det en lång och svår väg tillbaka, eftersom man i flera årtionden har arbetat bort just "must och lust", hela den känslomässiga inlevelse som kan göra historien levande. Men desto viktigare är det att öka skolans samverkan med museerna, som har sina bästa verksamhetsmöjligheter just i att ge upplevelser som kan väcka känslor och fantasi, och tränga in i sinnet för att stanna. Nordiska museets Lekstuga är ett försök att arbeta efter detta program, och likaså museets pågående planering av ökad skolverksamhet, förskoleverksamhet, flera utställningar och slutligen ett Barnens museum.

ANSVARSKÄNSLA OCH SOLIDARITET

Kärnan i Ellen Keys förkunnelse återstår att fundera över. Det centrala var föräldrarnas plikter och ansvar gentemot barnen. Redan innan det var fött var barnets "rätt" något som föräldrarna måste utgå från och ständigt sätta före andra hänsyn. Annars skulle man handla "mot barnen som dessa ej ens vore självändamål, utan tillkomna allenast för sina föräldrars glädje, stolthet och trevnad".

Blev då 1900-talet barnets århundrade? Kom barnen i centrum för samhällets och individernas strävanden? Det är framtidens historiker som får döma, men det är svårt att tro att de kommer att se det så. Kanske kommer de att skildra 1900-talet som ungdomens århundrade, tonåringarnas, 20-åringarnas, 30-åringarnas. Men barnens? Utbyggnaden av skola och barnomsorg, och raden av reformer inom familjelagstiftning och familjepolitik, har visserligen till stor del gällt barn, men framtidshistorikern kommer säkert att fästa sig vid att de ofta motiverats med föräldrarnas väl, snarare än barnens.

Kanske kommer man att säga om vår epok att vi varit så berusade av nuet, av tanken på självförverkligande och stundens välstånd, att vi inte har orkat tänka på ansvaret för kommande generationer. Det blir svårt att på annat sätt förklara den ansvarslöshet som ligger bakom förslitningen av vår jord, den miljöförstöring som vi nu börjat få upp ögonen för. Vi har länge vetat att vi har överutnyttjat naturresurser som inte går att förnya och att vi har förorenat jord, luft och vatten, i en takt som förr eller senare måste upphöra. Men tanken på att det inte är vår egen jord, utan våra barns och barnbarns jord vi förstör, att vi begränsar livsmöjligheter för kommande generationer, ger man fortfarande inte särskilt ofta uttryck för.

För att få sina teorier bekräftade kommer historikerna sannolikt att studera vårt beteende i övrigt, och tyvärr lätt finna fler exempel på samma brist på solidaritet med barn och barnbarn. I stort och smått kommer man att finna exempel på hur vi lånar från framtiden, till exempel statens och kommunernas jättelika skuldsättning, som måste betalas, ett pensionssystem där framtidens yrkesverksamma förutsätts stå för kostnaderna, avfallet från dagens energiproduktion som måste tas om hand.

Med vårt historiska perspektiv talar vi ibland om det desillu-

sionerade 20-talet, då man åt, drack och roade sig som om var dag var den sista. Kanske blir det framtidens dom över hela vårt sekel. Kanske kommer man inte i första hand att se den tekniska utvecklingen som orsak till vårt livsmönster, utan försöka förklara det med idealismens undergång i de båda världskrigen, som har bidragit till självfixering och nucentrering, till det till plus/minus 5 år begränsade tidsperspektiv, som har möjliggjort för oss att bortse från allt kommande, allt förflutet, från allas väl utom vår egen generations.

Ska världen överleva måste vi ändra kurs, det är de flesta eniga om. Men det räcker inte långt att regeringar och konferenser beslutar om miljövård och sparsamhet. Också vår syn på världen och oss själva måste förändras, attityder och livsmönster. 2000-talet måste bli barnets århundrade, den tid då ansvaret och omsorgen om kommande generationer upphöjs till det viktigaste planeringsmålet.

BARN OCH MUSEER

Ett museum är en liten och obetydlig skapelse i detta globala sammanhang. Ändå säger "barnets århundrade" något väsentligt om museets uppgifter. Museets roll är att medverka till att människorna lär sig att se sig själva i ett större tidsperspektiv, lättare märker de långsiktiga förändringarna som säger så mycket mer om framtiden än samhällsplanernas femårstrender.

Barnets århundrade är alltså som jag ser det mer än titeln på en utställning, och mer än en tankeväckande fråga. Det är en programförklaring från museets sida, en programförklaring som talar om att barn, och barn och vuxna tillsammans, är våra viktigaste besökare, som talar om att vi har något väsentligt att komma med, genom museets möjligheter att skapa verksamheter som vänder sig till barns fantasi och skaparglädje. Och det är en programförklaring som dessutom säger något om det väsentligaste av ett museums uppgift, nämligen att svara för sambandet och solidariteten mellan generationerna, att göra historien levande så att forntid och framtid blir en del av dagens verklighet.

”Kliv på i stugan . . .”. Översiktsbild av Lekstugan. I bakgrunden i stallet hästen Brunte, skulpterad av Håkan Lissmark. Foto Peter Segemark.

NORDISKA MUSEETS LEKSTUGA

Britt-Marie Borgström

Britt-Marie Borgström, fil. kand. Umeå.

I mars 1991 invigdes Nordiska museets Lekstuga. Här kan barn och vuxna tillsammans ta del av vår kulturhistoria genom gemensam lek och upplevelse. Verksamheten är främst tänkt för åldern 5–12 år.

I Lekstugan tar vi fasta på barnens stora behov av oberoende, frihet att själva välja och fritt undersöka sin omvärld. Vi vill med verksamheten stimulera barnens upptäckarglädje och förmåga att använda sin fantasi. Något som vi tror kan ha tappats bort i dagens samhälle. Genom att tillgodose barnens naturliga nyfikenhet och upptäckarglädje vill vi göra museibesöket till ett roligt och spännande äventyr. Ett äventyr som skänker barn och vuxna både kunskap och insikt om vårt kulturhistoriska arv och dessutom gör det på ett lekfullt och lustbetonat sätt.

Under våren 1990 utvecklades en plan för Lekstugan med utgångspunkt i Sten Rentzhogs idéer och visioner om barnverksamhetens utformning vid de kulturhistoriska museerna. I augusti anslog Nordiska museets nämnd medel till förverkligandet av Lekstugan.

Lekstugan är tidsmässigt förlagd till 1800-talets slut. Det är livet i det gamla bondesamhällets Sverige som skildras. I Lekstugan har "den nya tiden" inte gjort några större insteg. En av målsättningarna är just att ge barnen en upplevelse av kontrasten mellan vår tid och bondesamhällets. Att inspirera till jämförelser mellan de sysslor och bestyr som fyllde vardagen för barnen för ca 100 år sedan och för nutidens barn. Inte bara den materiella verkligheten skildras utan även människans folktro och föreställningsvärld. "Gårdstomten sitter på lur i stallet och näcken spelar i bäcken."

Lekstugan är uppbyggd runt sex miljöer som bildar en integre-

Dags för lillan att bli omskött och lindad. Foto Peter Segemark.

rad inne- och utemiljö. Att skapa miljöer som inrymmer olika aktiviteter har vi sett som viktigt. Miljön förklarar det sammanhang som aktiviteten skall ses som en del av. Den blir också ett stöd för barnens fantasi och lek. Vid valet av miljö har utgångspunkten främst varit barnens sysslor i det gamla bondesamhället.

STUGAN

Kliv på i stugan, här finns många sysslor att hjälpa till med. Ved och vatten måste bäras in och golvet sopas. Kanske är det dags för tvillingarna i vaggan att bli skötta. Maten skall lagas och bordet dukas. När det mörknar är det dags att krypa i säng efter en lång arbetsdag. Skönt att ligga på halmmadrass under fårskinnsfällen i skåpsängen!

Köket öppnar sig som en scen mot besökarna och avgränsas från de övriga miljöerna genom sina breda golvtiljor och en timmervägg. Timmerväggen har rödmålad panel på utsidan och den uppmärksamme besökaren hittar kanske muskötkulan i timmer-

Skönt att ligga på halmmadrass under fårskinnsfällen i skåpsängen efter en lång arbetsdag. Foto Peter Segemark.

väggen som skyddar mot ofred. Här ges tillfällen till samtal om byggnadsskick och byggnadernas konstruktion vid sekelskiftet. Samtliga föremål i köket är rekvisita, dvs. de är inte museiföremål utan får användas och brukas, men givetvis med respekt och varsamhet.

LADUGÅRDSBACKEN

Här står korna och väntar på att bli mjölkade, grisarna på att bli matade och hönsen, var kan de ha värpt?

På ladugårdsbacken är storleken på djuren anpassade till de små barnens lek.

Tillbehören är "en liten, liten pall, en liten, liten stäva och en liten, liten mjölksil med en liten, liten siltapp att sila mjölken genom". Allt är tillverkat i tålig björk efter kulturhistoriska förlagor och i lekbar storlek. Här finns också slipstenen och brunnen där barnen kan prova att veva upp "låtsasvatten".

Det går åt mycket vatten, både till hushållet och till djuren. Foto Leif Eriksson.

Det behövs många vändor till stallet med vatten innan Brunte blir nöjd. Då är det bra att ta hjälp av oket eller varför inte vattenmeden. En stor laggad träså kan balanseras ovanpå meden. Men då måste man hjälpas åt för att kunna balansera och dra samtidigt! Vad är det som väsnas i brunnen? Är det måntro brunnsgubben?!

Här kan barnen få en uppfattning om hur viktigt det var med vattenförsörjningen till främst djuren. De äldre barnen kan räkna ut hur många vändor med oket de måste gå för att Brunte ska bli nöjd.

Folktron integreras här i miljön i form av den skrämmande (eller lockande?) brunnsgubben.

STALLET

Här tronar Brunte, arbetshästen. Drängen har just spänt för vagnen. Här kan du hjälpa till att rykta och mocka samt sela av och på Brunte. Sedan skall vagnen lastas med tunnor och säckar, kanske vi styr kosan mot marknaden eller kanske är det söndag och vi åker till kyrkan. Sysslorna övervakas noga av gårdstomten. Är det gårdstomten som gjort tomteflätor i Bruntes man?!

I stallet laborerar vi med ytterligare en skala eftersom arbetshästen är i en fjordings storlek. Hästen är tillverkad i träslaget al och med äkta man och svans. Seldonen går att sela av och på. Vagnen är en förminskad arbetsvagn för att passa till hästens storlek.

HANDELSBODEN

I handelsboden doftar det av kryddor och salt sill. Här finns både varor att handla, väga, slå in i paket och glöm inte att betala! Har du inga kontanter går det bra att skriva upp eller avbetala med ägg ifrån ladugårdsbackens höns! Hemma i stugan finns små korgar med inköpslistor som du kan ta med när du går och handlar.

De varor som finns i handelsbodens öppna hyllor är lekbara kopior i trä med tidsenliga etiketter. Här finns bl.a. Tomteskur, sockertoppar, tändstickor, tvål och pilsnerflaskor.

Allt får "låtsasköpas" över disk. Salt sill ur silltunnan kan man också köpa. Den är formgjuten i latex-plast som ger en fisklik känsla.

Doft av kryddor och salt sill. Här finns varor att handla, väga, slå in och betala. Foto Peter Segemark.

Här finns också varor som bara är till lyst och skapar den rätta handelsbodsatmosfären. I lådor förvaras varor i lösvikt; gula ärtor, bruna bönor samt rostat och orostat kaffe. Här finns också kaffekvarn att mala kaffe i.

FÄRJELÄGET

Om du har handlat många tunga saker kan du lasta dina varor på kabelfärjan och tillsammmans med någon kamrat dra dig över ån. Kanske väntar Brunte på andra sidan och du får skjuts med dina varor hem till

stugan. Färjkarlens hus kan man kika in i. Ligger han och sover eller har vättarna som bor under golvet satt sjukdom på honom?! Ta en titt in i vättelandet! Här kan du se hela vättefamiljen i arbete med de olika sysslorna som hör hemmet till.

En av målsättningarna har varit att visa de sysslor och föremål som finns i stor skala i stugan, att visa dem i litet format i vättelandet. Här kan man känna igen oket, smörkärnan, tvillingarna i vaggan mm. Att i ett sammanhang kunna exponera en liten del av museets enorma leksakssamling har känts viktigt.

Här får man också en upplevelse av hur man betraktade folktroväsen. Väsen som levde på ett liknande sätt, parallellt med människan, bara lite mindre till storleken.

KABELFÄRJAN

Färjan visar på ett kommunikationsmedel som nästan helt försvunnit. Dessutom är det en kraftmätning att ta sig över – man måste hjälpas åt för att dra sig över.

TROLLBERGET

Hittar du hålan in till grottan? Kryp in och se vad som döljer sig därinne. Här har en hel bondgård blivit förtrollad till ett "miniland" eller är det du som blivit en jätte? I ladugården finns små trädjur och redskap och i stugan små möbler att leka med. Hittar du trappan upp till Bergakungens vind? Här finns speglar, gamla kistor och spindelväv. Du kan klä ut dig och förvandla dig till ett barn från förr i tiden.

I Trollbergets grotta finns en arkitektmodell i skala 1:20 av en sörmländsk gård som heter Egersta. Både ladugården och mangårdsbyggnaden är uppbyggda efter befintliga ritningar och foton från museets arkiv.

Vår målsättning är att barnen här skall kunna få en helhetsupplevelse av en bondgård vid sekelskiftet. Hur husen låg placerade i förhållande till varandra, ägorna, djurbeståndet och mangårdsbyggnadens rumsindelning och inredning.

På den förtrollade vinden kan barn och vuxna byta identitet genom att klä ut sig. På Bergakungens vind finns klassuppsätt-

Matskålar, råsvarvade i björk och kokade i mjölk, och matskedar. Exempel på nytillverkning efter föremål i museets samlingar. Foto Leif Eriksson.

ningar av murarskjortor och vegamössor till pojkarna samt förkläden och schaletter till flickorna. Även en del vuxenkläder finns. Murarskjortorna och förklädena är sydda efter modeller från 1890-tal i tidsenliga tyger.

"LEKKAMRATER IFRÅN FÖRR"

För att nutidsbarnen lättare skall kunna identifiera sig med barn från 1800-talets bondesamhälle skapades Lekstugans förgrundsgestalter; Oskar och Anna. "Lekkamraterna ifrån förr". Oskar är nio år och Anna sju år. Nutidsbarnen får pröva på deras sysslor, mäta sina krafter mot deras, fantisera och leka som de gjorde. Oskar och Anna-figurerna får också den funktionen att Lekstugans olika stationer/miljöer binds samman till en enhet. De gör det också mera levande att visa på könsrolls- och åldersbundna sysslor samt kan tjäna som ett stöd för fantasin.

REKVISITA

Eftersom utställningen bygger på att alla föremål skall kunna hanteras och brukas krävdes stora satsningar på inköp av rekvisita, dvs. föremål som inte tillhör museets samlingar utan som får användas.

I en ordinär utställning kan museets stora samlingar bidra med en mängd föremål men så var det alltså inte möjligt att göra med Lekstugan.

En del av den rekvisita vi köpte in kunde vara lite skadad men vi lät restaurera och patinera föremålen för att på så vis skänka Lekstugan en mera genuin prägel.

NYTILLVERKNING AV KULTURHISTORISKA FÖREMÅL

De föremål, som var svåra att få tag i lät vi nytillverka. Vid nytillverkningen använde vi oss av modeller och beskrivningar ur Nordiska museets arkiv och samlingar, t.ex. vid nytillverkning av skedhäck och matskålar. Vi ansåg det viktigt att lyfta fram museets "skattkammare" på detta vis.

En spännande utmaning var nytillverkning av lekbara kulturhistoriska föremål i liten skala. Här utgick vi också ifrån kulturhistoriska förlagor både från museets samlingar samt från litteraturen.

Här kan t.ex. nämnas skottkärrorna, vargen, redskapen i stallet och på ladugårdsbacken samt det byggbara timmerhuset.

De lekbara handelsbodsvarorna krävde mycket tankemöda eftersom de skulle vara extra tåliga men ändå så tidstypiska, realistiska och representativa som möjligt.

Under arbetets gång höjdes många varnande röster ifrån våra kollegor om att de föremål som vi så fritt exponerade och lät besökarna hantera skulle bli stulna. Men med erfarenhet från bl.a. Länsmuseet i Umeå och Jamtli i Östersund kände vi till att så inte alltid var fallet. Ju mera förtroende man vågar lämna över till besökarna desto mera visar besökarna.

Till vår glädje har det fungerat så i Lekstugan, det är mycket lite som försvunnit under den period vi har haft öppet.

Anna och Oskar. "Lekkamraterna ifrån förr", tecknade av Gunilla Hansson.

KONTAKTNÄT AV HANTVERKARE

Under arbetets gång skapade vi ett kontaktnät av hantverkare som både var intresserade av att arbeta efter kulturhistoriska förlagor och som hade lekbarhets- och hållbarhetsaspekten i åtanke.

Hemslöjdsrörelsen har varit oss till stor hjälp för att bygga upp detta kontaktnät som vi gärna delar med oss av till andra institutioner.

KULTURHISTORISKA PAKET

En idé med Lekstugan är att de lekbara kulturhistoriska föremålen som tagits fram skall kunna beställas av barnomsorgen, skolan och andra kulturhistoriska museer.

Kanske vill ett distrikt inom kommunens barnomsorg satsa på

temat "förr i tiden" och då krävs rekvisita för att kunna genomföra vissa typer av aktiviteter. En idé är att ta fram speciella "paket" t.ex. ett mjölkhushållningspaket med de tillbehör som behövs för att skildra hur vi får smör, ost m.m. Här kunde de föremål ingå som finns representerade på ladugårdsbacken samt smörkärna, tråg, smörhus och ostform.

Paketet skulle gå att beställa från Nordiska museet. Fler idéer till kulturhistoriska paket är t.ex. timringsteknik med timmerhus i byggsats.

KULTURHISTORISKA FÖREMÅL ATT SÄLJA

Under utveckling är också kopior av föremål att sälja med anknytning till Lekstugan, föremål som med fördel också går att använda vid andra kulturhistoriska museer, t.ex. tillverkning av kulturhistoriska dockskåpsmöbler både i byggsats och färdigtillverkade. Här kunde en möbelhistorisk presentation finnas med och en beskrivning av äldre målningsteknik. Möbler från skilda delar av landet kunde spegla olika möbeltraditioner.

I Lekstugans Handelsbod ryms många varor från sekelskiftet med fina etiketter. En idé är att ta fram vissa av dessa varor till försäljning, kanske något för friluftsmuseernas handelsbodar!

PROGRAMVERKSAMHET I LEKSTUGAN

Lekstugan riktar sig både till barn som kommer med familjen och på egen hand samt till grupper från skola och barnomsorg med egna ledare.

För grupper erbjuder vi dels program där vår egen personal deltar som ledare, dels program med gruppernas egna ledare. Det finns också möjlighet att beställa olika typer av program i olika teman.

Lekstugan kan också vara utgångspunkten för museiledda program till andra delar av museet.

FÖRSKOLEPROGRAM I LEKSTUGAN

De flesta programmen bygger på dramapedagogisk metod vilket kräver att barnen uppnått en viss ålder, från fem år, för att tillgodogöra sig aktiviteten.

Introduktionen sker vid Lekstugans entré, Oskars magiska klätterträd. Här blir barnen insatta i den tid som de ska bli förtrollade till. Introduktionen sker i dialogform och utgår från jämförelser med barnens vardag. Efter introduktionen sker förtrollningen till en annan tid. Barnen får klä ut sig och får tidsenliga namn. Även lärarna får byta roll. Alla blir insatta i den roll de ska spela.

Det är viktigt att lärarna får en roll så att de deltar aktivt och att barnen i sin roll får en personlig relation till museiläraren. Det underlättar samspelet dem emellan och innebär en trygghet för barnen.

Museet erbjuder *studiedagar* i hur Lekstugan kan användas för olika typer av verksamhet. Metodiken och den historiska tid som skildras är huvudämnen under studiedagen.

METODIKEN

Lekstugan vill stimulera och utveckla lekens betydelse i inlärningen. Den ska vara ett redskap för barn och vuxna att tillsammans leka sig till kulturhistorisk kunskap. Leken har alltför länge underskattats som inlärningsmetodik till förmån för den traditionella skolmässiga inlärningen. Genom leken tränar barnen föreställningsförmåga, fantasi och inlevelse. De lär sig förstå sin omgivning och bearbeta sina upplevelser.

För att barnen i skolåldern skall kunna uppfatta och ta till sig teoretisk kunskap behöver de inre bilder. Bilder som de skapat genom sin lek och sin fantasi. Om dessa inre bilder saknas, blir skolans kunskapsförmedling för svår att uppfatta och ta till sig.

Egna upplevelser och erfarenheter är viktiga. Att få prova på, misslyckas prova om och om igen, undersöka, känna på kulturhistorien med alla sinnen!

LEK FÖR LIVET

Birgitta Knutsdotter Olofsson

Birgitta Knutsdotter Olofsson, docent, högskolelektor, Vaxholm.

Lek är ett spännande fenomen.

Två pensionerade damer säger i en intervju i DN:s På Stan att när de sitter på kulturhusets terrass så "låtsas vi att vi är i Paris". Varför i Herrans namn gör de det? Jo, för att det är så härligt att leka! Då känns allt annorlunda. Då smakar kaffet franskrostat och till och med trafiken blir exotisk. En man säger till sin hustru "Skall vi leka pappa och mamma". Den leken sätter sprätt på ett 25-årigt äktenskap.

Leken sätter en guldkant på livet och ger det mening utöver det vardagliga. Barn, som lärt sig tricket, kan när som helst gå in i lekvärlden. När de gungar säger de "Vi leker att vi är fåglar" och då känns det ännu underbarare att flyga genom luften. Lekskickliga barn kan leka i timmar i sträck. De skiljs med ett "Vi fortsätter i morgon!". När de lekt färdigt, är de trötta men inte griniga utan glada och nöjda.

VAD ÄR LEK?

Gregory Bateson skrev 1955 en artikel "A Theory of Play and Fantasy". Han beskriver lek som en mental inställning, ett förhållningssätt till verkligheten, där det som görs, sägs, tänks inte skall tolkas bokstavligt. Det som görs, sägs, tänks är inte vad det ser ut att vara, det är lek och skall förklaras utifrån lekens intentioner. Denna mentala inställning meddelar man omgivningen genom att signalera lek med ögon, mimik, röstläge, sätt att tala och att bete sig. Den som förstår signalen, tolkar då det som sker efter lekens premisser.

I lek förhåller man sig till verkligheten på minst två tolknings-

Teckning Chrisina Alvner.

plan. När hundvalpar jagar varandra, tumlar runt, biter utan att skada och morrar utan att vara arga, beter de sig "som om" de slåss, men signalerar samtidigt med svansföring och kroppshållning, att de inte jagar varandra för att ta fast och bita, utan jagar varandra på lek. Deras hotfulla beteende skall tolkas lekfullt. Om jag t.ex. tar en sked, för skedbladet till örat och säger "Hallå, det är Birgitta", gör ett uppehåll, himlar med ögonen, ser bekymrad ut och säger "Vad säger du! Så hemskt!" så kan man tro att jag blivit galen. Leksignalen, det svaga leendet på läpparna, ger en annan tolkning. Jag låtsas att jag talar i telefon. Med en treåring som sällskap underlättas förståelsen jämfört om jag sitter ensam vid ett bord på en restaurang. Leksignalen hjälper oss att tolka det som händer som "lek".

Leksignalen är ingen kort signal, som begreppet kan föranleda en att tro, utan ett uttryck för inställningen, förhållningssättet till verkligheten och tolkningen av det som sker så länge leken varar. Ett barn, som bråkleker, skrattar och ser glatt ut och är noga med

Sänkt blick och full koncentration. Foto Gunnar Lundh.

att den andre inte skall tro att han är arg eller vill skada. I bråklek och skrämsellekar är det viktigt att leksignalen är tydlig och kan uppfattas av den andre. Blir man rädd på riktigt blir det gråt i stället för lek.

I låtsaslek talar barnen med röster i leken. *Om* leken använder de förfluten tid för att markera fiktion. "Då var du mamma och jag var lillasyster och detta var vårat hemma."

Man kan höra på de ljusa, vänliga rösterna och på rollpratet om barn leker, precis som man kan höra att det är radioteater, då man slår på radion. När man leker rör man sig obehindrat mellan verklighetens tolkningsplan och lekens – eller lekens i leken.

Joel och Josefin leker. De pratar oupphörligen och deras röster är klara. Det låter vänligt och trevligt som det gör när barn leker. Plötsligt säger Joel med vanlig röst "Nej, nu leker jag inte längre." Han går in i rummet intill men vänder omedelbart och säger glatt "Hej! Här kommer jag. Jag kommer istället för han som var här förut. Han dog." Varken han som var "här förut" eller han som kom nu är Joel och ändå är de Joel. Om någon tolkar fel svarar Joel "Det var ju bara som vi lekte!".

Josefin och jag sitter vid köksbordet och leker med två Waldorfdockor, Anton och Ellen. Vi leker att dockorna är barn som sitter i sandlådan. "Vi leker att jag är en prinsessa och du en kung." säger Josefin med Ellen-röst. "Ja" svarar jag med Anton-röst. När vi har lekt det ett slag säger Josefin "Vi leker att Anton är sjuk!" Då slänger jag omkull Anton på bordet och tar med hans små händer på magen "Aj, aj, aj. Jag har så ont i magen" jämrar jag mig med Anton-röst. "Nej, vi leker inte att Anton leker att han är sjuk. Vi leker att Anton är sjuk på riktigt" tillrättavisar mig Josefin. Mitt överdrivna sätt att agera för Antons räkning gav henne intrycket, att Anton lekte att han var sjuk.

Leksignalen känns även igen djurarterna emellan på samma sätt som man lär sig förstå känslouttryck som glädje, vrede, sorg, förvåning och nyfikenhet arterna emellan.

Min stora men veka Berner Sennenhund och jag brukade leka "Hjälp vilken farlig hund!". Jag sjåpade mig och han drämde tassarna i marken och gav grova skall. Han försökte bete sig så farligt han kunde. Men svansen skrattade. När jag vände mig mot honom och sa "Nej, Alexander, nu slutar vi" visade han sin glädje över leken genom att stoppa nosen i min hand.

Lekinställningen och leksignalen sätter en ram runt det som sker. Innanför den ramen råder lekens logik. Leken blir ett stycke verklighet utbrutet ur den verkliga verkligheten. Köksstolen blir en häst, sadlas och ges hö. Ryttaren far iväg med fart. Leken är uppbyggd av en hel rad av logiska förvandlingar. Men om man ber ett barn efter avslutad lek att ställa in hästen i stallet (stolen under bordet) kan man få en föraktfull fnysning till svar. "Jag leker inte längre."

LEKENS VÄSEN

Att leka är att kunna förvandla verkligheten till något annat. Helen Schwartzman ser denna förmåga att omforma och förvandla något till något annat som grunden i mänsklig intellektuell aktivitet. Författare omformar sina privata erfarenheter till generella drag i mänskligt liv. Vetenskapsmannen omvandlar systematiska erfarenheter till teorier, religionen upplevelser av det överjordiska, det oförståeliga, det mystiska till myter och riter. Gud sade "Varde ljus." Och det vart ljus. Johan Asplund

Ryttarna far i väg i full galopp.

kallar detta den yttersta leken. "Endast i leken kan det inträffa att det också prompt vart ljus", skriver han.

Barn säger "Nu är det natt", blundar och snusar. Så sätter de sig upp och säger att "Nu var det morgon". Och det vart morgon. Bröd och vin förvandlas i nattvarden till Jesu lekamen och blod. Kanske är det så att bara den som lekt förstår skillnaden på lek och verklighet, teori och verklighet, myt och verklighet? Kanske är det en utvecklad lek som ger oss den tankens frihet, som leder till nyskapande vetenskap, konst, litteratur och religion?

Själva meningen i beteendet förvandlas. "Vi slåss inte, vi bara bråkleker." Detsamma gäller personer, handlingar, ting, rum och tid. I lek är det de inre föreställningarna, som råder över de yttre förutsättningarna. I undersökning och experiment är det tvärt

om. Om intresset under leken vänds mot någon yttre företeelse eller mot en sak, som väcker nyfikenhet, går man ur leken för att rikta sin uppmärksamhet utåt. Man undersöker "på riktigt".

När barn leker låtsaslek förändras medvetandetillståndet, de ser ut att vara i lätt hypnotisk trance. Blicken är ofta sänkt eller inåtriktad för att skydda de inre föreställningarna mot en alltför påträngande verklighet. Det är de inre bilderna, som bestämmer hur handlingar, händelser och upplevelser skall tolkas. Omvandlingen sker ju tankemässigt – det är inte trolleri "på riktigt". Stolen är både en stol och en häst beroende på om man är utanför eller innanför lekramen.

Utifrån är lek, om man inte uppfattar leksignalen, bråk (hästar i galopp), slagsmål (bråklek), odygd (låter småbilar göra störtlopp i rutschkanan), vansinne (sitter med en sked mot örat och pratar). Uppfattar man leksignalen är leken meningsfull och full av betydelser. Inifrån är leken ett förhållningssätt, en mental inställning, som upplevs som en alldeles bestämd känsla. Det var därför de gamla damerna låtsade vara i Paris.

Innanför lekramen är lekvärlden. Det är en förtrollad värld, där allt är möjligt, allt kan transformeras. Denna förvandlingsakt är ett sorts skapande med hjälp av ord. Tvååringen sätter sig i en upp-och-nedvänd pall och säger "Åka båt" och vips så är pallen en båt och golvet ett hav. Man förvandlar sig själv och sina handlingar. Man förvandlar människor och ting. "Nu var du polis, som jagade oss. Men du kunde inte få fatt oss, för vi hade gömt oss." Man förvandlar tid och rum. "Vi leker att jag var en flicka för länge sen!" – "Mor, skall jag gå till källan och hämta vatten?" Allt är möjligt bara man kan tänka ut det.

Joel och Josefin leker baby inspirerade av sin nya kusin. "Jag var mamma och det här var min baby." säger Josefin. "Ja, och jag var mamma till den här babyn" säger Joel. "Nej, du kan inte vara mamma för du är ju en pojke. Du får vara pappa" rättar Josefin. "Ja, men jag LEKER att jag är mamma." Och då är han mamma.

Knappt treåriga Felicia matar de vuxna med modellera, som är youghurt med banan. Hon bjuder katten Benjamin också och blir irriterad för att han inte låtsasäter. "Benjamin kan inte låtsas förstår du" förklarar jag. Då klappar hon honom överseende på huvudet och säger "Låts, låts".

Matti Bergström talar om barnens möjlighetsglasögon. De glasögonen sitter på hela tiden under leken.

Jag brukar fråga människor vad de kommer ihåg för lekar från sin barndom. Ofta är dessa från 8–9 årsåldern.

En trist gård med lagad asfalt blev som en karta med olika länder dit barnen reste.

Parkeringsrutorna blev barnens hus, när bilarna var borta under dagen.

En barnträdgårdslärarinna från Finland berättade att det var så långt att gå till bästa vännen, så hon bröt en hasselpinne, höll den som ett styre mellan händerna och "cyklade". Då gick det mycket fortare.

Några barn lekte hönshus i en gammal hundkoja och satte upp pinnar med uppblåsta papperspåsar som hönor.

För den som lekt sig skicklig har påhittigheten inga gränser.

Många forskare har noterat den inre motivationen och att barn går helt upp i leken. Leken är sin egen belöning. Man behöver inte applåder eller beröm. Det är fullständigt ovidkommande om någon vuxen säger "Så bra ni leker!" Ja, det är till och med störande.

I lek, som i kreativt arbete, ger man sig hän. Man förlorar sig i leken. Barn är som uppslukade av leken. De varken ser eller hör. Inget annat existerar än de inre föreställningarna och förvandlingar inom lekens ram. Lekens medvetandetillstånd utmärks av hundraprocentig koncentration och hängivelse. Mikaly Csikszentmihalyi kallar detta tillstånd för "flow", dvs. ett totalt uppgående i det man gör och en speciell känsla av herravälde över det man sysslar med, som utmärker kreativt arbete och lek hos både vuxna och barn. När man ger sig hän i leken glömmer man sig själv. När man leker "Påven bannlyser" på ljusa sommarkvällar, så är det bara leken som gäller; att akta sig för påven, att frita andra genom att ta risken att själv bli bannlyst, att vänta på en vink. Allt annat är borta. Man glömmer att man skall vara hemma klockan åtta. Man glömmer att känna att man är kall och hungrig.

"Då var jag en fin fru. Jag bodde här och du var min jungfru." I leken förvandlas världen. Underklassens bakgård blir överklassens hem. Foto Gunnar Lundh.

I hängivelsen och självförglömmelsen ligger lekens lockelse menar socialantropologen Eli Åm. Ja, ständigt söker vi bli befriade från vår självmedvetenhet. När vi mår dåligt är självmedve-

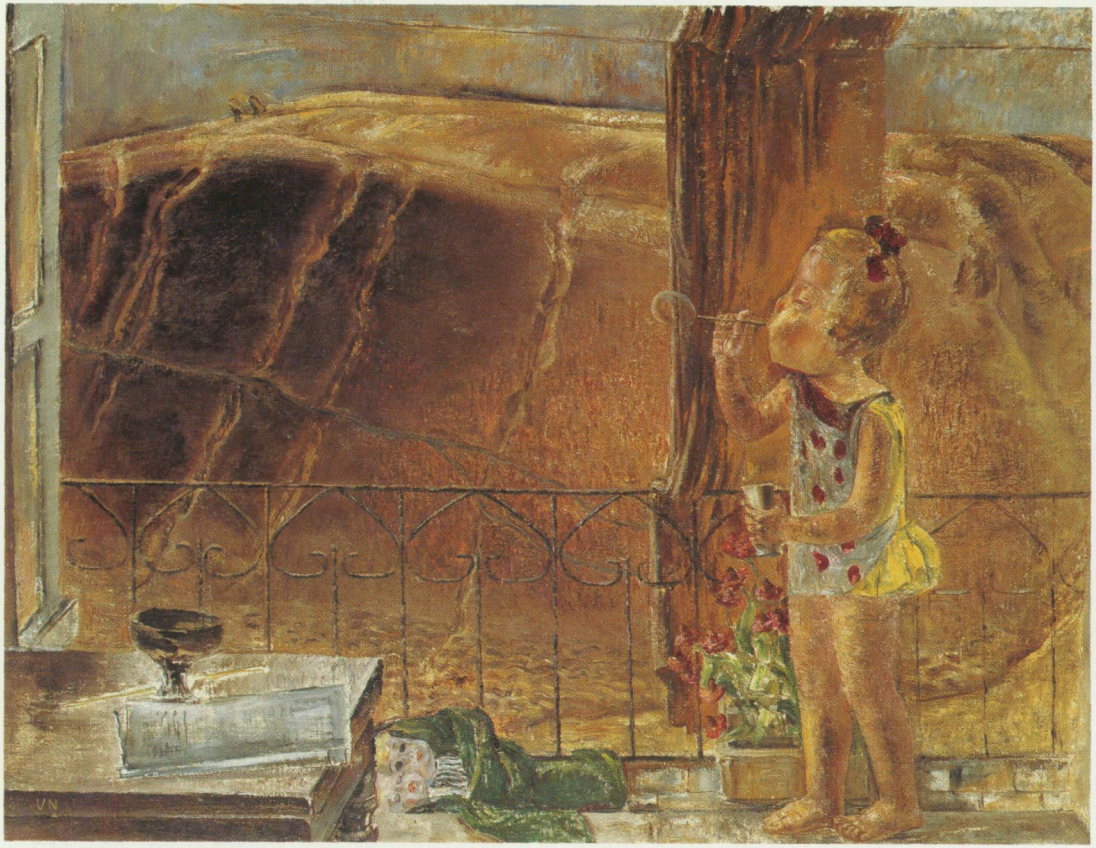

"Såpbubblor" oljemålning av Vera Nilsson 1927. Statens konstmuseer.

tenheten en plåga. Man försöker döva den med piller, alkohol eller arbete, arbete, arbete – om man inte kan ge sin olycka uttryck inom konstens, fantasins eller lekens ram.

Ett annat utmärkande drag är upplevelsen av tidlöshet. Leken varar en evighet och tiden försvinner i ett nafs. Lek är här och nu. Inte väntan på vad som skall komma. Samtidigt är leken där och då, långt från här och nu. Det är som ett trolleri.

Vad man än leker eller leker med, är det alltså de inre föreställningarna, som styr. Yttre stimuli underordnas det inre förhållningssättet. När jag leker att jag är turist i ett främmande land, framstår det kända, vanda som nytt och okänt. Likheter och associationer underlättar övergången från verklighet till lek och transformationerna av ting eller av personers identitet. En barn-

Vilka inre bilder och föreställningar styr dessa barn? Med sänkt blick och full koncentration inordnar de sig under lekens regler. Foto Gunnar Lundh.

kratta nedstoppad i trädgårdskannans pip blir en "knasig giraff" som får gå omkring och äta av buskarna och blommorna. I lek använder sig barn också av metaforer. Micke, som ofta är rädd och försiktig, försöker att skaffa sig mod och styrka genom att inom lekens skyddande ram och i en trygg vuxens närvaro leka farligt lejon. Han har ett harhjärta men försöker skaffa sig ett lejonhjärta. I både leken och i metaforen kan man välja minst två tolkningssätt av det som sker eller sägs. Det omedelbara är inte alltid vad det ser ut att vara. Det kan ha en annan mening eller en överförd betydelse. När barn använder metaforer sker det sällan medvetet, men om man tar sig tid att lyssna, har de en förunderlig träffsäkerhet.

Innanför lekramen finns en skyddad värld med en perfekt harmoni. Detta betyder inte att lekens innehåll är harmoniskt. Lekens innehåll handlar ofta om hemskheter, aggressivitet, krig, hot, farlighet, rädsla och skräck – inom lekens trygga ram. Nej, harmonin råder inom den som leker eller mellan dem som leker. Vad det är fråga om är att man följer lekens utsagda och outsagda regler. När man bråkleker är det inte meningen att vinna eller få övertaget annat än för en kort stund. Tar man i för hårt eller håller nere den andre för länge, så bryts leken eller det kan bli slagsmål på allvar. Leker man skola skall det vara som i en riktig skola – fast på lek. Hur naturtrogen leken blir beror på barnens utveckling och vad de vet om det de leker. Två fyraåringar kan leka båt och båda vara kaptener och styra åt var sitt håll utan att det stör harmonin, vilket är omöjligt när de är sex år – om man inte bestämmer annorlunda. "Vi säger att det var två kaptener på den här båten."

I regellekar utan tävlingsinslag som t.ex. "Påven bannlyser" är reglerna tydligt utsagda. Man leker som man skall göra eller bestämmer annorlunda regler. Barnen håller reglerna självmant och ingen domare behövs.

Allt som kan störa harmonin tvingar barnen ut ur leken. Det kan vara att någon inte följer reglerna. Det kan vara obalans i makt och i vems påhitt som godtas. Det kan vara konflikter och oenighet om vad som är vad och vem som är vem.

Två flickor leker "barnavårdscentralen". Allt flyter som det skall. En tredje flicka kommer med sin docka och dockvagn. "Du kan ta av och lägga din baby på bordet där, varsågod" får hon veta. Men den nya flickan har inga

"Vad lagar du för gott? Får jag smaka? Mmm så gott!" Laga mat är en kär lek. Foto Lennart Olson, Tiofoto.

småsyskon och vet inte vad man gör på barnavårdscentralen. "Jag kokar kaffe" säger hon frankt. Fel, fel, fel! Leken bryts. "Nej, för det här är barnavårdscentralen och där kokar man inte kaffe!"

Korta utsteg ur leken för att klargöra saker, hämta rekvisita, skaffa hjälp med något eller ställa till rätta sker utan att leken störs. Tal utanför leken, tal om leken och tal i leken blandas oupphörligen. Lyssnar man noga kan man höra på deras sätt att tala om de är i leken eller utanför leken.

Harmonin kan också störas av oro och rädsla. Blir man rädd på riktigt för äldre barn eller för vart leken tar vägen, drivs man obönhörligen ut i verkligheten.

En man leker "De tre bockarna Bruse" med några barn. Han är trollet och står under trappan, som får föreställa bron. När det är treårige Simons tur att gå över bron och trollet dundrar "Vem är det som klampar på min bro?" svarar han ängsligt "Det... det... det är bara lille Simon och vi är vänner".

Rädslan driver ut honom ur leken och in i verkligheten. E. H. Erikson talar om lekavbrott i lekterapin. Dessa avbrott sker, när leken kommer för nära den hemska verklighet, som barnet i leken försöker få bukt med.

Lek innebär både närhet och distans. Det man lekt har man upplevt och ändå inte upplevt. Man har bråklekt och vet hur det är att slåss, men har ändå inte varit med i ett slagsmål. Att leka mamma innebär att vara som mamma och bli klar över mammas roll och samtidigt kanske distanserat ironisera över den. Inom lekens trygga ram kan upplevelser upprepas om och om igen så att man får distans till dem.

I leken sker ett möte mellan den yttre världen och den inre. Upplevelser och erfarenheter av omvärlden bildar stoff för leken men återges sällan som de var utan stuvas om efter barnets intentioner i en kreativ process. Föremål i den ytttre världen, som barnen stöter på, väcker associationer och sätter i gång fantasin, denna förmåga att skapa händelser och skeenden, miljöer och ting genom att utnyttja tidigare erfarenheter i helt nya versioner. Leksaker har just denna förmåga att väcka associationer, att väcka fantasin till en skapande lek.

Det verkar som om detta lekens medvetandetillstånd är speciellt hälsosamt. Barn kan vara alldeles slut, men som genom ett trollslag får de all energi i världen, om de kommer på någon lek. När de har lekt en spännande och rolig lek länge och ostört, är de nöjda, lätthanterliga, trötta – men inte griniga. Det är samma sak med oss vuxna. Vi återhämtar oss i lekens medvetandetillstånd. Vi kan vara dödtrötta och ångra att vi bestämde att se den där dansgruppen eller teaterföreställningen. Efter föreställningen känner vi oss glada, lättade och lyckliga.

P. C. Jersild uttrycker det på följande sätt:

Konst – målningar, musik, litteratur – är just ett slags inramad minivärld eller ett färgglatt privat universum. Ett slutet rum dit man kan fly och låta sig förvisso inte bara underhållas utan också uppmärksammas eller förundras men utan att störas av den utanförliggande verkligheten. Verkligheten är vad man nymornad och småfrysande möter när man på stela ben knallar ut ur biografen.

Den vuxne för in leken på alla områden. Till och med fingrarna blir förvandlade till personligheter. Foto Stig-Göran Nilsson, Tiofoto.

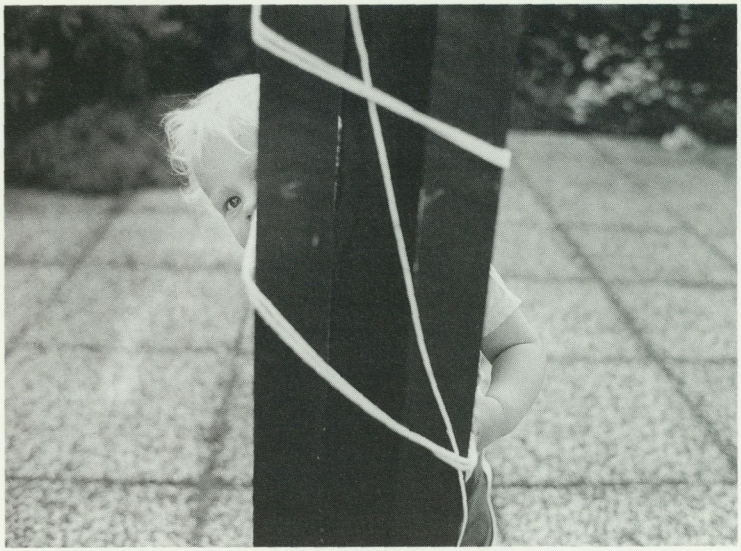

"Titt-ut" – ett sätt att ta kontakt under hela livet. Foto Bengt-Göran Carlsson, Tiofoto.

LEK GENOM HELA LIVET

Lek kan betraktas som ett symbolspråk med samma rötter som talspråket och det två- och tredimensionella bildspråket. Man vet att lekspråk och talspråk utvecklas parallellt. Men lekspråket har ett försprång och kan vara ett alternativt kommunikationsmedel. Barn kan i lek uttrycka mycket mer och uttrycka sig mer korrekt än de kan göra i ord. Varje barn är fött med en förmåga att leka – precis som de är födda med en förmåga att tala. Men för att det skall bli ett utvecklat språk, så måste vi tala med barnen, lyssna på dem och läsa för dem. För att leken skall bli utvecklad, måste vi leka med barnen, lära dem skilja "på lek" från "på riktigt", lära dem hur man gör när man låtsas, lära dem att "lag, lag, lag" entonigt betyder att nu lagar jag bilen, lära dem att "Då var du storsyster och jag var lillasyster " betyder att vi skall leka detta.

När det lilla barnet är fem–sex veckor inträffar något. En dag ser babyn på oss med en ny blick, som inte väjer undan. Barnet står vidöppet och berett att ta emot oss i sin värld. Då börjar man prata med ljus Marilyn Monroe-röst och barnet svarar med ett leende. Detta leendet är så härligt, att vi vill försöka framkalla det gång på gång. Vi pussar på magen, bubbelibubbar, biter i pyttetår och säger "Nu pussar jag ihjäl dig" eller "Nu äter jag upp

dig" och andra hemska saker. Och med ansikte, röst och mimik talar man om att "Detta är inte vad det ser ut att vara. Det är lek."

På område efter område för man in leken. Man hystar barnet i luften, skrämmer det på lek "Nu kommer jag och tar dig", man pussar Nalle godnatt och låter dockan smaka. När barnet sitter och river i tidingarna, tolkar man det som lek "Du läser då tidningen med besked!". När de bankar i kastrullen frågar vi "Vad lagar du för mat? Får pappa smaka?" Vi vinkar adjö, när de deklarerar att de skall ta bilen och handla, manar dem "Kör försiktigt!" och undrar vad de köpt, när de kommer hem.

Den första regellek, som ettåringen behärskar och kan variera till fulländning är "titt-ut". Den uppstår i samspelet mellan barnet och vuxna eller äldre barn och är under hela livet ett sätt att ta kontakt.

Så här har vuxna gjort med sina små barn i alla tider. Drottning Blanka, som lät sin son Håkon rida ranka, dog 1363! Barn som får denna start av sina föräldrar, av andra vuxna eller äldre barn runt omkring sig, får tillgång till en förtrollad värld, där allt kan hända. De skapar sig inre bilder, som blir allt klarare och tydligare ju mer de leker. För det som sker, det sker ju inne i

Kan en vuxens samvaro med barn vara rikare än så här? Foto Peter Segemark.

Man söker spänning genom att låtsas hotande faror. Jaga-leken varar livet igenom och är ofta en introduktion till kärleksleken. "Hök och dufva", J.W. Wallander 1861.

barnens huvud. För sin inre blick transformeras världen. Stolar i rad blir en buss. Några stenar och kvistar markerar ett hus med vardagsrum kök och badrum. Barnen blir lejon, hästar och kaniner genom att bara säga det. "Då var jag en häst" – så blir han en häst.

I början är den vuxne bästa lekkamraten. Under hela uppväxten älskar barn när vuxna leker med dem. På Nordiska museet såg jag en pappa rida på den stora trähästen utanför Lekstugan. Den lilla dottern sprang ivrigt runt omkring. "Då åkte du på vägen, säger vi, och jag kom gående." instruerar hon sin pappa. "När du fick se mig, så bjöd du mig att åka". Hon springer i väg

bort i utställningshallen. Pappan smackar åt hästen och rider i väg. Så kommer flickan tillbaka. "Hej! Är det du som kommer gående" säger pappan. "Vill du stiga upp i vagnen, så får du åka ett stycke?" – "Tack, tack!" Flickan klättrar upp i vagnen och sätter sig tillrätta. Pappan smackar på hästen och iväg far de. Ett inåtvänt, lyckligt leende spelar över flickans läppar.

När jag gått runt och tittat på allt i Lekstugan och handlat av barnen i affären höll de fortfarande på att leka häst och vagn därute.

Den som en gång lärt sig leka bär lekförmågan med sig genom hela livet. I en lekvänlig miljö, där barnets lek blir bejakad och stimulerad blir leken alltmer komplex och varierad. Låtsasleken, som är den mest högtstående, kan bli lika komplicerad som livet självt. Skolbarn kan leka en lek som fortgår i dagar och månader. Om inte en oförstående rationell omvärld tvingar dem att bli brådmogna och vuxna i förtid.

De lekar som vi delar med de högre stående djuren försiggår ganska oförändrade genom livet. Att jaga varandra på lek, skrämmas och hota på lek och bråkleka, dvs. slåss på lek, verkar vara grundläggande lekar. Barn i alla åldrar älskar att man jagar dem på lek. Ofta är jagaleken en introduktion till kärleksleken

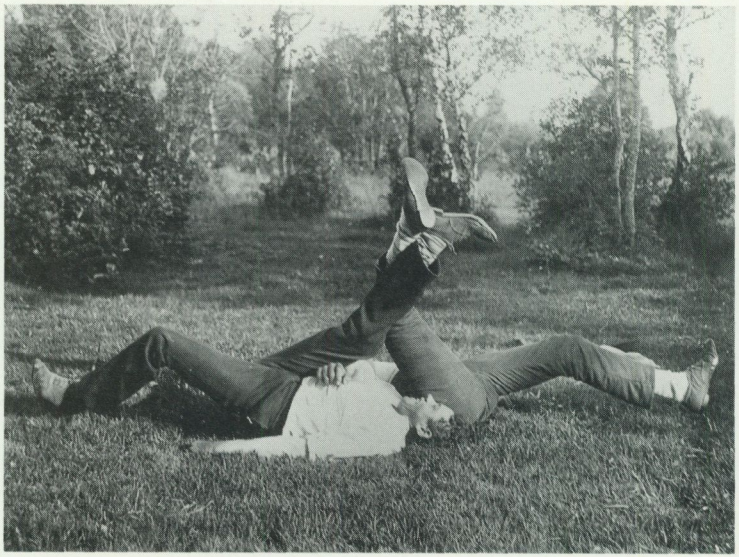

"Rövkrok" – en bråklek för vuxna. Foto Mathias Klintberg 1914. Kommunarkivet, Visby.

(drängar jagar pigor mellan hövolmarna i gamla svenska filmer). Vill vuxna lätta på stämningen skräms de ofta på lek ("Sitter ni här och latar er?" – med hotfull lekröst). Vuxna karlar skuggboxas, när de är på gott humör.

Vuxnas lek är ofta dold för andra. En pensionerad dam brukar fördriva trista bussresor med att låtsas att hon är någon annan, ibland en betydande person på väg till ett viktigt sammanträde. "De andra tror att jag är en vanlig tant" fnissar hon.

Det finns mycket litet dokumenterat om vuxnas lek och fantasier. Jag har mött vuxna, som sörjer över att de inte kan ge sig in i leken på samma sätt som förr. Själv ser jag även utlöpare till leken i fantasier och dagdrömmar, det inre samtalet, i vilket man minns, planerar, skäller ut folk, argumenterar, är romantisk och upplever härliga händelser med samma koncentration och harmoni som i leken. På en föreläsning i en kommun deltog en barnomsorgschef. Hon kom fram och var entusiastisk. Vi fick ögonblicklig kontakt. Jag vet inte vem av oss som sa att vi nästan alltid var förälskade i någon – på låtsas. "Länge var det P G Gyllenhammar," sa hon "Men när han engagerade sig i politi-

Tar man i för hårt eller håller nere den andre för länge, så bryts leken och det blir slagsmål på riktigt. Foto Ulf Sjöstedt, Tiofoto.

ken, då sa jag, att skulle det vara på det här sättet, så fick han se sig om efter någon annan."

Andra utlöpare från en utvecklad låtsaslek är diktandet. Maria Gripe säger i en intervju att hon måste bli Elvis igen för att kunna skriva om honom. Hon måste tänka som han, känna som han annars går det inte. Hon måste låtsas att hon är Elvis. En åttioårig dam, som börjat skriva på gamla da'r och som fått en novell prisbelönt, intervjuades i radio. Hon sa då "Jag skriver när jag har tråkigt och är less. Då blir jag glad. Det är så roligt! Det är som att gå på bio."

Leken är alltså en vägröjare och förberedare för kulturen och de sköna konsterna. De sköna konsternas symbolspråk och lekens har många gemensamma drag: förvandlingarna, det speciella medvetandetillståndet, hängivelsen, självförglömmelsen, tidlösheten och att de är sin egen belöning. Några av oss blir författare, de flesta är nöjda med att läsa det andra skrivit. Andra blir konstnärer, de flesta nöjer sig med att uppleva konst, skapa ett hem, en arbetsmiljö. Några blir forskare, de flesta är nöjda med osystematiska iakttagelser. Alla pratar vi och uttrycker vi våra känslor och tankar i ord, och de som fått utveckla sin låtsaslek blir goda berättare. I låtsasleken lär man sig berättargrammatiken och hur en bra story skall vara.

LEKENS FÖRUTSÄTTNINGAR

För att överhuvudtaget kunna leka måste man kunna förstå att allt inte är vad det ser ut att vara, förstå dubbelheten i tolkningsmöjligheterna. Man måste förstå andras leksignaler och själv kunna förmedla lek till andra. Man måste ha upplevt lekens medvetandetillstånd och kunna försätta sig i det.

Förutsättningen för att leken skall fortgå och utvecklas är att harmonin i leken bevaras. När barn leker ensamma är detta sällan något problem. E. H. Erikson kallar ensamleken för mikrosfären. Lek i ensamhet blir en "oumbärlig skyddshamn för reparationer av illa farna känslor, efter stormiga tider på samvarons hav". När de leker med andra barn måste viljor och idéer samordnas. Det är inte alltid lätt. Men ibland hittar man en syskonsjäl och då flyter leken utan avbrott.

För att kunna gå in i leken måste man lämna eller bortse från verkligheten. Den som måste vara vaksam för påhopp, på att

mamma inte skall försvinna eller på vad som händer runt omkring kan inte koncentrera sig på leken och dess dynamik. Därför krävs trygghet i den aktuella situationen. Detta gäller barn som vuxna. Vuxna som känner sig dumma inför andra vuxna vågar inte gå in i barnens lek. Eller de spelar att de leker och gör sig till.

En kvinna mindes att "med vissa kamrater var man trygg och kunde leka även hårda tävlingslekar, därför att man visste att de aldrig skulle utnyttja ett övertag eller ge en skulden för någon miss eller få en att skämmas. Med andra vågade man inte gå in i den enklaste lek. Man kunde aldrig veta...".

Lekens harmoni störs alltså av maktkamp, övergrepp, översitteri och ojämlikhet. För att behålla harmonin måste man kunna hålla de sociala lekreglerna: samförstånd, ömsesidighet och turtagande. Grunderna till dessa lär barn sig i den tidiga leken med vuxna. De finslipas sedan i lek tillsammans med kamraterna.

Samförstånd innebär att båda är införstådda med att de leker och vad de leker. Det är inte roligt att leka, när man är ledsen. Den vuxne blir irriterad på inbjudan till gömmalek, när det är bråttom till bussen.

"Birgitta, Birgitta! Erik har bundit Jonte och han vill inte det!" Malin är upprörd. Jag går fram till Jonte som ligger som en död sill med ett hopprep virat runt kroppen. "Jonte, leker ni?" Nästan omärkligt blinkar Jonte med ena ögat. "Det är inte farligt. De leker", tröstar jag Malin. "Men han sa att han inte ville!" försvarar sig Malin. För det hörde till leken att låtsas som om det inte var någon lek.

Ömsesidighet innebär att alla är på jämställd nivå oberoende av ålder och styrka. Leken växer fram i gemensamt samspel. Lekskickliga barn anpassar sig självklart till de yngre, när de leker med dem.

På daghemmet leker nioårige Hannes med knappt tvåårige David. De leker bråklek på den mjuka mattan. De skrattar och ropar oj, oj, och hjälp, hjälp. Leken slutar med att David sitter gränsle över en storskrattande Hannes. Som Mowgli på Baloo. Hannes lägger sin styrka åt sidan och låter sig besegras. För målet är inte att vinna. Målet är att leka.

Lek och skapande utmärks av ett förändrat medvetandetillstånd, som präglas av stor koncentration. Foto Miriam Klyvare, Tiofoto.

Turtagande betyder att ibland är det du, ibland jag, som bestämmer eller tar initiativ. Leken får form av en dialog mellan två som

för tillfället är jämbördiga. Är det obalans i makt eller vems initiativ som skall gälla går den förfördelade ut ur leken med ett "Då är jag inte med!"

Josefin spelar dockteater bakom fåtöljen med ritade och utklippta pappersdockor på piprensare.. Hon spelar pjäsen om "Familjen med de busiga barna". Anders och lilla Mia är ute och leker kull. Anders kullar Mia gång på gång. "Nej, då vill jag inte vara med! Mamma, mamma! Anders bara kullar mig hela tiden och jag får inte ta honom." – "Anders, Mia är så liten. Hon kan inte springa så fort. Du får låta henne ta dig ibland. Du är ju tretton år." – "Det tänkte jag inte på, förlåt" låter Josefin Anders säga. Barn vet förutsättningarna för lek.

I bråkleken känns varje överträdelse av lekreglerna på kroppen. Om den ene håller fast den andre för länge eller inte lyssnar till hans "Aj, aj!" blir det bråk på riktigt. Så även mellan kattungar. Turas man om att vara den starkaste, blir man dödspolare. "Dom bråkar och slåss och är ALLTID sams" var Saras omdöme om lillebror och hans nye kompis.

Lekreglerna gäller även för vuxna när de deltar i barnens lek, annars blir de lekförstörare.

Lek är motsats till krav på prestation – men leder till kompetens. Prestation är "på riktigt". Då man skall prestera, är uppmärksamheten riktad utåt. I lek är det de inre föreställningarna som gäller. Lek är också motsats till tävling och spel. I tävling drivs kravet på prestation till sin spets. Den leder till utslagning av dem som inte består provet. Om man inte leker att man tävlar förstås. Att leka "spela fotboll" och leka OS hotar inte lekens harmoni. Man kan leka motståndare inom lekramen och man kan vara det, men då utanför den.

I tävling och spel kan man fuska. Lek är fusk! säger Johan Asplund.

Lars-Magnus Engström, professor i idrottspedagogik, pekar på skillnaden genom att visa på vad föräldrar frågar sina barn efter ett träningspass i knatteidrotten. Frågar de "Har du haft roligt?" är svaret beroende av vilket lag som vann. Därför frågar de "Hur gick det?". När barnen varit nere på ängen och kickat boll är denna fråga helt irrelevant, för de vet inte vem som vann. Men de vet att de hade roligt!

När barn leker på skolgården, på ängen eller i parken, leker de inte utslagningslekar. De väljer inte lag. De "palar" eller "räk-

nar". På så sätt får alla chansen. Margareta Forsgård, som studerat skolbarns lekar på skolgården, fann att utslagningslekar som brännboll med valda lag inte lektes då barnen själva bestämde. Däremot lektes lekar där det gällde att vara en bra kompis för att kunna rädda någon genom att ge en vink etc. Lekar där någon vinner och några förlorar ger ofta trist eftersmak och kan resultera i översittarattityder eller underlägsenhetskänslor. Dessa lekar undviker barnen. Däremot söker de spänning genom att låtsas hotande faror. De smyger, aktar sig, tar risker, håller ihop mot fienden, fritar dem som åkt fast. Blir man sedd eller tagen sker det med ett skratt. Det är ju på lek. "Nu är det min tur att vara". Hotande och hotade växlar ständigt. I dessa lekar behövs ingen domare. Barnen håller reglerna självmant och reagerar omedelbart om någon bryter mot dem. Samtidigt kan lekskickliga barn göra stora eftergifter och kompromisser för att leken skall fortsätta. De äldre kan börja med handikapp för målet är inte att vinna, målet är att leken skall vara länge.

Jag skulle informera om mitt forskningsprojekt på ett föräldramöte på daghemmet. En av föräldrarna visade sig vara en av våra mer kända professorer. Efter kaffet och före min information hade personalen tänkt att vi skulle leka en namnlek, som går till så att en står i mitten med en tidning i handen och slår på någon i ringen. Om den personen snabbt säger ett annat namn, så måste den i mitten vända sig till den. Så snart någon blir slagen innan han hunnit säga ett annat namn, så får han stå i mitten. Jag var fast besluten att inte göra bort mig. Jag klämde in i huvudet föreståndarens namn. "Så snart någon säger Birgitta, så säger jag Gunilla!" tänkte jag. Efter en stund säger professorn "Det här var en dum lek. Det är ju bara att bestämma sig för ett namn." Då slog det mig att han inte lekte! Och inte jag heller! Otrygga och prestationsinriktade vågade vi inte ge oss hän i leken som de andra, vilka skrattade och gjorde bort sig på löpande band. Det var ju bara på lek! Som en bieffekt lärde de sig de andras namn, medan professorn och jag bara kunde de namn som vi lärt oss förut.

Teckning av Christina Alvner.

Eftersom leken bygger på de inre föreställningarna och dessa sällan har stöd i miljön runt barnet, så är den lättstörd. Framför allt gäller det låtsasleken, som helt bygger på föreställningar. Att hålla i minnet vem jag är, vilka de andra är, vad som är vad, var man är och vad som skall hända kräver koncentration och med

det ostördhet. Om barn tvingas ut ur lekramen för ofta, störs den inre uppbyggnaden av leken. Det är som att bli störd i ett intressant samtal eller när man läser en bok. Man tappar tråden.

Barn har lite olika knep att behålla ostördheten. En åttaårig pojke brukar genast dyka in i sitt rum för att leka, när han kommer hem från fritids. En dag när mamman kallar på honom för att det är mat, så går han fram och trycker på en liten punkt på tapeten. "Vad gör du?" undrar mamman. "Jag stänger av videon" blir hans svar. Efter middagen är det bara att sätta på den och börja leka, där han var sist.

De springer undan och leker i angränsande rum, i vrår, under bordet, i skydd av buskaget etc. Eller de skyddar sina inre bilder genom att sänka blicken, gå in i en inre värld och göra sig oåtkomliga. Vissa barn låter sig inte störas. De har lätt att gå in i lekens medvetandetillstånd. Men de flesta behöver ro och samling för att de inre föreställningarna skall träda fram och tingen bli förtrollade så att bandyklubban blir en häst.

POJKAR OCH FLICKOR LEKER OLIKA

Manliga lekforskare ser tydligt övergången från lek till spel, till tävling, till idrott. De ser kampen mellan gott och ont i barnens lekar, mellan jaga och fly, mellan rymmare och fasttagare, attack och försvar. Barn, dvs. pojkar, leker inte Kalle Anka och Musse Pigg men Batman och Zorro för att de tar upp dessa uråldriga problem.

Men för oss som är kvinnor känns dessa problem inte alls så viktiga. För oss var leken mer intima handlingar. Vi gick in i äventyr, vars innehåll var mycket vardagligare om än i fantasins dräkt.

Tre flickor leker Zorro. En är Zorro som rider omkring på sin Tornado, en är Zorros fru och en Zorros barn. Det är Zorros fru som är den drivande i familjen. Hon säger till Zorros barn att "Nu får du gå och lägga dig för nu skall mamma gå på sammanträde."

Så vanvördigt behandlar flickor frågan om gott och ont.

Kvinnliga forskare ser istället övergången från lek till det förtroliga samtalet, till drama, dikt och konst. Vi har andra erfarenheter och i vår lek ingår sällan kamp. Vi leker mer det vanliga livet. I barnomsorgen är övervägande antalet vuxna kvinnor.

Flickornas lek känner vi oss hemma med. Den förstår vi. Pojkarna tycker vi är bråkiga, vi försöker hindra deras vilda framfart i stället för att hjälpa dem att utvidga sin lek. För det är inte alltid lätt att leka TV-lekar, som de inte riktigt förstått.

Jag hämtar Joel på dagis. På hemvägen säger han "Nils är min bästa kompis." – "Vad kul" – "Vi leker hela dagen." – "Vad leker ni?" – "Vi, vi leker krig. Erik (vuxen) säger att krig är hemskt. Det är så hemskt att man inte ens får leka det. Och det vet jag, för jag har sett det på TV. Men, mormor, jag MÅSTE leka krig. Och det är ju bara på låtsas." Ja, det är klart att han måste. Detta är ju männens värld, som är så skrämmande, att när storasyster säger att, när han blir arton år, så skall han in i lumpen för att lära sig skjuta på riktigt, så börjar han gråta.

Flickor leker gärna familj och vardagsliv. Foto Nils-Johan Norenlind, Tiofoto.

Flickors rangordning och strävan efter bestämmande och status är dold och försåtlig. Ofta handlar det om öppen maktkamp pojkar emellan. Fyraårige Oskar protesterar mot kvinnoväldet genom att säga "I dag är det killarna som bestämmer! Och du, morfar, du är tjej!" Denna maktkamp sker utanför leken. I leken råder harmoni. Även i krigslek är barnen hjälpsamma och vänliga mot varandra. Man skiljer verkligen på lek och person. Även om leken är aggressiv är barnen vänner. De bearbetar begrepp som hot, farlighet, styrka, kamp, dominans och kontroll. Aggressiva på riktigt blir de då de blir störda eller hindrade.

Oskar är nybliven vän till Manfred, som är rustad till tänderna med leksaksvapen. Oskar har inga vapen och är fascinerad. De springer och skjuter oupphörligen. Efter ett par dar binder Oskar Manfred vid ett träd. "Du var en stackars kanin, säger vi." Oskar tar ett gevär och blir jägare som skall skjuta kaninen. "Nej, hjälp, skjut mig inte!' skall du säga!" instruerar Oskar. "Nej, hjälp, skjut mig inte!" jämrar sig Manfred. "Nej, men din stackare, sitter du fast här? Jag tar mitt gevär och skjuter sönder din kedja. PANG! KSTCH! Nu är du fri!" förklarar Oskar.

Så används vapnen i lekens tjänst.

VARFÖR LEKA?

Varför skall vi låta barn leka och hjälpa dem att utveckla deras lek?

Jag skall inte närmare gå in på den forskning, som visar på lekens välsignelser för barnets utveckling utan bara nämna några. Att framför allt låtsasleken är en intellektuell sysselsättning och en veritabel tankegymnastik, har väl redan framgått.

I leken kan de även öva, pröva uttrycka och lära sig bemästra sin känslorna. Mycken lek handlar om känslor, särskilt de starka farliga känslorna som man måste ha under kontroll; rädsla, skräck, hot och aggression.

De tränar upp sitt språk, för leken bygger på att man hela tiden ger ord åt sina transformationer och fantasier. Annars kan de andra barnen inte förstå vad som är på gång.

I lek bearbetar de sina upplevelser på ett konkret sätt, så att allt blir tydligt och begreppen fast förankrade i verkligheten.

Låt oss titta på den korta leksekvensen utanför Lekstugan på Nordiska museet. Hästen och vagnen inbjuder till leken och gör

den naturtrogen. Pappan vet hur man får en häst att gå och stanna. Flickan lär utan pekpinnar. Flickan är både manusförfattare och regissör. Pappan följer hennes instruktioner och visar med sitt rollspel hur man uttrycker sig. Här läggs grunden till berättarkonsten. Det som händer hänger logiskt samman. Båda inspirerar varandra och samspelet är smidigt. Pappan leker på barnets villkor. Båda är så koncentrerade och inne i leken, att de inte noterar att jag står och iakttar dem. Flickans blick och leende när hon sitter i vagnen, visar att hon är djupt inne i leken. Man skulle vilja veta vilka syner, som utspelar sig för hennes inre blick! Kan en vuxens samvaro med ett barn vara mer rik än denna?

Ingen sysselsättning ger barn social kompetens såsom leken. Lek är så tillfredsställande att man är beredd till avsteg och kompromisser för att leken skall fortgå. Inom företag och förvaltningar skickas ledningspersonal på dyra kurser för att lära sig samarbeta med andra. Detta lär man sig alldeles gratis i lek med andra, när man är barn.

För små barn är den vuxne bästa lekkamraten. Foto Anders Lindh, Tiofoto.

Vissa barn kan skapa sig ostördhet för leken varsom helst. Foto Bengt-Göran Carlsson, Tiofoto.

Josefin är ett lekskickligt barn. Hon har hela dagen lekt öken med julkrubbans kameler och en brun handduk tillsammans med Joel. Efter middagen säger hon "Kom Joel så fortsätter vi att leka!" – "Nej, jag vill inte" svarar Joel. Josefin försvinner och kommer tillbaka med en papperspåse i famnen. "Joel, om du kan gissa vad som finns i denna, så får du leka med mig." Joel går rakt i fällan. "Det är två kameler och en bok." säger han ivrigt. "Nej, det är stenar. Men du får leka med mig i alla fall." – "Ja!"

Allt detta är väl dokumenterat inom forskningen. Men jag vill sälla mig till dem, som framhåller att det bästa med barns lek är att man lär sig leka, att man lär sig att snabbt försätta sig i lekens medvetandetillstånd, där de inre bilderna blir levande, där man glömmer sig själv och tid och rum. Man lär sig att utvidga sin föreställningsvärld genom att få kontakt med andra världar.

Leken erbjuder en intensiv närvaro och en stark verklighetskänsla. Samma sak är det med böckernas värld och konstens. För några år sedan såg jag en utställning på Waldemarsudde av Helen Skjerfbecks konst. I ett rum fick man se hennes självporträtt genom åren. Först den unga stolta konstnärinnan, så äldre och äldre. Porträtten blev skrämmande, när hon målade sig in i döden och inte väjde för förfallet. Det var som om hon tog mig vid handen och sa "Så här är det att åldras, bli gammal, sjuk och döende. Men ännu kan jag måla!".

Dessa oändliga möjligheter att gå in i andra världar, lär man sig som barn, när man leker. Den som en gång lärt sig tricket, kan när som helst gå in i lekens värld. Dörren står alltid på glänt. Det är bara att slinka in, när man vill ge livet glans och mening. Då blir allt annorlunda, spännande, härligt som i en förtrollad värld.

LEK OCH LEKSAKER FÖRR OCH NU

Birgitta Almqvist

Birgitta Almqvist, fil. mag. Pedagogiska institutionen, Uppsala universitet.

Leken upptar en så stor del av barns tillvaro att de i allmänhet har omkring 15.000 lektimmar bakom sig innan de fyllt sju år. Uppgiften, som kommer från den holländske lekforskaren Rimmert van der Kooij, får nog betraktas som nutidshistoria. Under tidigare århundraden hade barn knappast möjlighet att ägna så mycket tid åt lek. Barn har inte alltid betraktats som en särskild grupp i samhället. Ända fram till 1700-talet sågs de som integrerade medlemmar i samhället, som "vuxna i fickformat", med plikter och arbetsuppgifter som inte lämnade mycken tid över för lek, något som för övrigt fortfarande är fallet i vissa länder och kulturer. En god vän, som en tid var bosatt i Indonesien, har berättat att hon sällan såg barnen leka, för "antingen har de något yngre syskon att passa eller så måste de hjälpa till med olika sysslor hemma på gården". Skolan däremot gav barnen tillfälle att leka, åtminstone på rasterna, då flickorna sågs hoppa hopprep och pojkarna smög runt hörnen på skolhuset och låtsassköt med hemsnickrade k-pistar. Hennes berättelse är en av många bekräftelser på att barn tar varje tillfälle i akt att få leka, samtidigt som den bekräftar hur flickors och pojkars lekar skiljer sig från varandra. Oavsett om tiden för lek sträcker sig över flera timmar per dag eller är begränsad till en kort rast i skolan så utgör den, och har alltid utgjort, ett obetvingligt element i barnens värld. Leken är lika gammal som mänskligheten själv.

Lilla Astrid från 1911 tvättar sin dockas kläder, precis som hon sett sin mamma tvätta, i en balja med tvättbräda.

Frågan om hur leken ska tolkas och vad som motiverar barn att leka, har varit föremål för spekulationer och antaganden under mer än 2000 år, men har ännu inte lett fram till någon entydig definition på själva fenomenet lek (Ellis & Scholtz). Kan forskning om leksaker bidra till att skapa, om inte en definition, så

åtminstone ökad förståelse för leken? Kan gamla leksaker vittna om forna tiders attityder till barns lek? Den amerikanske kulturhistorikern Bernhard Mergen, anser att bägge frågorna bör besvaras med ett tveklöst "ja" – förutsatt att vi betraktar leksakerna som en del av vår kultur och inser att de också är "lekens kulturbärande redskap". Andra forskare som betonar leksakernas roll som kulturbärare är den tyske forskaren Günther Bittner, som framhåller att leksaker alltid har speglat sin tid och sitt samhälle, och den amerikanske folkloristen och lekforskaren Brian Sutton-Smith, som förklarar att leksaker är intimt förknippade med samtida kulturmönster i familjen, i skolan och på marknaden. Den franske lek- och leksaksforskaren Gilles Brougère menar att leksakerna också spelar en stor roll för barndomens kulturuppfattning (l'image d'enfance).

Leksaker för barn har funnits alltsedan den mänskliga civilisationens begynnelse, och kommer sannolikt att finnas så länge denna består, har en antropolog förklarat. I Peru har man i 2.000 år gamla barngravar påträffat miniatyrer av vapen och jordbruksredskap som med största sannolikhet har använts som leksaker. Bland resterna från induskulturen, en mellan 2500 och 1500 f.Kr. blomstrande kultur på slättlandet kring floden Indus i nordvästra Främre Indien, har man funnit leksaker föreställande människor och djur, med löstagbara lemmar och huvuden som fästes vid kropparna med snören. De äldsta kända fynden har gjorts vid utgrävningar av neolitiska landområden (7500–3500 f.Kr.) i Indien där man i barngravar funnit leksaker i form av små föremål av sten och lera föreställande bollar, köksredskap, djur och människor, berättar Brij Mohan i en artikel om folkloristiska leksaker i Indien. Ännu i modern tid tillverkas sådana leksaker av lera, men även trä, strå, bambu, tyg, papper och metall används numera vid tillverkning av indiska leksaker.

Leksaker kan ha en rad olika betydelser förutom den att vara redskap i barns lek (Almqvist, 1991a). Sedan urminnes tider har de symboliserat bruksföremål och andra föremål i det samhälle där de existerat, och har därmed betydelse som kulturella artefakter. Gamla leksaker är eftertraktade objekt för samlare, och leksaksauktioner är ett eldorado för den som antingen ser gamla leksaker som en investering eller betraktar dem som reliker från sin egen barndom. Leksaker symboliserar barndomen, antingen den är närvarande eller länge sedan flydd. Vidare har leksaken,

sedan ett par hundra år tillbaka, utgjort den klassiska gåvan till barn. Att utbyta gåvor är för övrigt det äldsta av alla kända ekonomiska system, berättar Marcel Mauss i sin bok "Gåvan". Som socialt fenomen har gåvoutbytet sin starkaste anknytning till familjehögtider. Ett exempel på gåvoutbyte med gamla traditioner är julklappen, och det är också till julen som de flesta leksaker till barn köps.

Barn, lek och leksaker är tre ord med en så naturlig anknytning till varandra att man kan tycka att leksakernas historia skulle sammanfalla med lekens historia, men så är inte fallet. Lekens historia är i stort sett en historia utan leksaker, konstaterar Brian Sutton-Smith i sin bok "Toys as culture". Barn i forna tiders samhällen var nästan helt hänvisade till att leka med varandra, vilket gav leken en starkare social betydelse än den har i dag. Ett barns leksaker förr i tiden var andra barn, förklarar Sutton-Smith, som också tror att de leksaker som finns i dag faktiskt kan ha en isolerande effekt på barnen, vilket även bekräftas av under-

Pojkar spelar kula – en klassisk lek. Oljemålning av Hilding Nyman.

sökningar som visat att barn oftare leker ensamma med sina leksaker än med andra barn.

Det mesta av det vi känner till om leksaker i forna tider har vi folklivsforskare, antropologer och arkeologer att tacka för. Men även om vi genom deras arbeten vet rätt mycket om vilka leksaker man hade i ett visst samhälle under en viss tidsperiod och hur de användes, är inte mycket känt om hur de påverkade barn under gångna sekel. Det är först under vårt eget århundrade som sociologer, pedagoger och psykologer på allvar börjat forska om leksakernas roll i barns lek.

Om leksaker under tidigare århundraden spelade en mer eller mindre underordnad roll som redskap i barns lek har de däremot i alla tider spelat en betydande roll som pedagogiska redskap vid undervisning av barn. Det är inte förvånande om man betänker att leken i alla tider främst accepterats som en pedagogisk sysselsättning. Men trots att leksaker betraktats som pedagogiska redskap har de inte fått någon framskjuten plats i pedagogikens historia utom möjligen i samband med redogörelser för samtida filosofers och pedagogers idéer om barns fostran och undervisning.

För att förstå den roll leksaker spelade i barns liv förr och nu har man stor nytta av att känna till vilken syn på barndomen som varit rådande under skilda epoker. Under tidsperioder då leken ansetts vara ett onödigt tidsfördriv har givetvis också leksaker ansetts onödiga. Under perioder då leken tillmätts stort värde, har också leksakerna kommit att spela en mer framträdande roll, något som kan sägas bekräfta talesättet "Regnar det på prästen så stänker det på klockaren". Attityderna till barns leksaker är, och har således alltid varit, beroende av attityderna till barns lek som i sin tur varit beroende av samtidens attityder till barnens roll i samhället. Låt oss därför först följa attityderna till leken genom seklerna innan vi tar oss en titt på leksakerna.

LEKEN

Historikern Carl. D. Glickman hävdar att leken – i varje fall som pedagogisk metod – har sina rötter i franska revolutionen (1789–1799), som i sin tur är intimt förknippad med Jean-Jacques Rousseau (1712–1778), vars statsteroretiska avhandling "Le

"Under tidigare århundraden hade barn knappast möjlighet att ägna så mycket tid åt lek." Här förenar skräddarns äldsta pojkar säkerligen nytta med nöje när de agerar hästar och drar småsyskonen i kärran. Foto 1909.

contrat social", som publicerades 1762, anses ha bidragit till att bereda marken för revolutionen. (I svensk översättning 1919 med titeln "Om samhällsfördraget".) Rousseau hävdade bl.a. att förändringar i samhället var en direkt följd av den fostran och undervisning man gav den unga generationen, och var starkt kritisk mot den klassiska skolning som aristokratins barn åtnjöt, och som mest bestod av att memorera och rabbla upp läxor. Rousseau ansåg att den som var ämnad att styra samhället, som barn måste få "smutsa ner sina händer" och inte leva som en tillgjord vuxen. Rousseaus åsikt om att varje barn var en unik varelse vars glädje och utforskarlust i en naturlig omgivning måste respekteras, var möjligen chockerande för det stela och konstlade franska samhället på 1700-talet, men anses ha lagt grunden för senare tiders uppfattning om lekens stora betydelse för barns utveckling.

"Flickors och pojkars lekar skiljer sig från varandra." Två skilda lekvärldar i en barnkammare på 1600-talet. Flickorna leker vårdarrollen och pojkarna leker vapenhantering. Oljemålning i privat ägo.

Under den förindustriella perioden var attityden till leken snarare restriktiv än tillåtande. Ironiskt nog var det just det "naturliga levnadssätt" som Rousseau själv hade propagerat för som var orsaken till den restriktiva hållningen. Den största delen av befolkningen i såväl Europa som i Amerika var under den förindustriella perioden jägare och jordbrukare. Barnens framtid var självskriven. Sonen var sin fars lärling och dottern sin mors. Som arbetsfördelningen var i vuxensamhället, så var också lekens innehåll för barnen. Leken kunde accepteras endast på två villkor. Det ena var att den tog så mycket fysisk energi i anspråk att

barnet kunde ägna lektionerna i skolan all sin mentala energi och det andra var att de i leken tränade sig inför vuxenlivets roller som för pojken var jägarens eller jordbrukarens, och som för flickans del bestod av en god hustrus och moders plikter, dvs att sköta barn och hushåll. Eftersom leken ansågs så oviktig fanns det heller ingen forskning om hur barn lekte och vad de lärde sig genom lek. Barnen skulle ju ändå bli vad deras föräldrar var.

Vid tiden för industrialismens genombrott i slutet av 1800-talet var honnörsordet produktivitet, och alldenstund leken inte ansågs leda till något produktivt betraktades den som ett lättsinnigt tidsfördriv utan någon berättigad plats i skolan. Under den här perioden blandas svensk historia med amerikansk i den meningen att många svenskar alltsedan mitten av 1800-talet hade utvandrat till Amerika för att där försöka skapa sig ett bättre liv än i det gamla landet. För immigranterna i gemen var det inte alls så självklart att barnen i lekarna skulle imitera sina föräldrars vuxenroller. Barnen skulle "bli någonting annat", underförstått "bättre" än föräldrarna. Detta kom paradoxalt nog att bli det vägskäl där leken gjorde sitt intåg i skolan. Det blev en process liknande den om katten på råttan och råttan på repet. Produktivitet (katten) krävde vetenskapliga kunskaper (råttan) på en rad nya områden som också måste komma skolundervisningen (repet) till del. Ett sådant område var barns utveckling. En av förgrundsgestalterna i det sammanhanget var Stanley Hall (1844–1922), som grundade flera psykologiska institutioner i USA, och som fick efterföljare som Lewis Terman (1877–1955) och Arnold Gesell (1880–1961) vars forskning var inriktad på barns intellektuella, sociala och fysiska utveckling.

Sekelskiftet kan, vad forskningen anbelangar, beskrivas som ett motsättningarnas tidevarv. Å ena sidan utnyttjade skolan forskningen för att få fram mer strikta och effektiva läroplaner, å andra sidan gav forskning om barns utveckling implikationer på att barnen kanske inte alls var betjänta av en skola modell korvstoppningsfabrik. Under ytan började den rörelse pyra som några decennier senare skulle komma att kallas "den barncentrerade undervisningen".

Början av vårt eget sekel brukar kallas 'den progressiva eran', vars förgrundsgestalt var den amerikanske filosofen och pedagogen John Dewey (1859–1952), som bildligt talat öppnade fönstren för att släppa in utforskande, problemlösning och kreativitet i

skolundervisningen. Skolor med alternativ pedagogik tog snart fatt på de nya vindarna och förklarade att leken var det främsta medium genom vilket eleverna kunde ge uttryck för sin kreativitet och utveckla sina intressen och talanger.

Leken som det centrala i skolundervisningen blev kanske mest påtagligt förverkligad i den lekskola som Caroline Pratt startade 1914 i Greenwich Village i USA. Det tror i varje fall historikern Carl D. Glickman, som berättar att Caroline Pratt och hennes kollega Marietta Johnson, som var ledare för en s.k. Organic School, samfällt förkunnade att leken är själva grunden till all meningsfull och varaktig inlärning. Om Jean-Jacques Rousseau då satt i sin himmel och blickade ner på jorden är ovisst, men gjorde han det så var det säkert med ett belåtet leende, för så nära hans vision av leken som en integrerad del av undervisningen hade ingen tidigare kommit.

Det är tveksamt om leken som en integrerad del av skolan fick någon större spridning eller ens levde kvar någon längre tid efter första världskrigets slut. Åtskilliga var nämligen de skolor som höll benhårt på strikta läroplaner, obestridliga lärarauktoriteter och rabbelkunskaper. Även om det var "inne" att vara progressiv, var tesen "lära har sin tid och leka har sin" för många skolor ett heligt och oöverstigligt hinder för den fria lekfullheten. Vid 1930-talets början anses emellertid skolan vara "barncentrerad". Även om detta främst gällde förskolor (Kindergartens) och försöksskolor, hände det också i vanliga skolor att eleverna uppmuntrades att ifrågasätta, diskutera och experimentera även i traditionellt strama ämnen som exempelvis naturvetenskaplig orientering.

Den progressiva tidens undervisning med barnet i centrum, fick gott stöd av forskare som Arnold Gesell, Sigmund Freud, Kurt Lewin och Earl Kelley. Men någonstans på vägen mojnade uppenbarligen de friska vindarna kring den barncentrerade skolan. Kanske orsaken var att lärare och andra vuxna fann den nödvändiga inlevelsen i den barncentrerade undervisningen alltför krävande. Kanske också de krigsvindar som började blåsa i Europa under senare delen av 1930-talet bidrog till att minska tilltron till den lekfulla undervisningen som den bästa metoden att bibringa det uppväxande släktet sådana kunskaper som kunde komma att behövas i framtiden. Hur som helst så har mina historiska källor inte mycket att berätta om tiden från mitten av

"Goddag min fru, jag ser min fru . . ." En grupp små flickor leker kafferep på ett daghem 1952. En har tagit på sig värdinnerollen och ser ut att sköta sina plikter precis som hon har sett sin mamma göra. Foto Ivar Erikson, Morgontidningens arkiv.

1930-talet och inte heller om 1940-talet. Men eftersom det var under den tiden jag själv växte upp, vill jag bidra med ett personligt vittnesmål. Hyreshuset där jag bodde och som kallades Slottet på grund av vissa yttre likheter med Uppsala slott, omgärdade på tre sidor en stor gård som delades på mitten av något så prosaiskt som i marken nedsänkta soptunnor. Attityderna till vår leklust var, om inte överväldigande positiva så dock accepterande. Men bara under förutsättning att vi inte hölls inne på gården, där portvakten regerade med oinskränkt makt och såg till att inga ungar hoppade på locken till soptunnorna (den härliga klang de gav ifrån sig uppskattades inte av de vuxna). Tack vare dessa restriktioner blev den spännande skogsbacken vår naturliga lekplats. Samtidigt som jag tydligt minns "fritidens" länga av glada lekar, kan jag inte med bästa vilja i världen erinra mig någon lekfullhet inom skolans väggar, vare sig under folkskoletiden under senare delen av 1930-talet eller åren i flickskolan under 1940-talet. Jag kan inte ens minnas att det var särskilt lekfullt i Kindergarten, dit jag motvilligt lät mig släpas efter att ha tvingats avbryta den frivilliga leken i skogsbacken.

Den progressiva eran med en barncentrerad och lekfull skola var kanske ett minne blott redan då. Uppenbarligen var den helt bortglömd under tiden efter andra världskriget, för i 1950-talets skola fanns ingen plats för lek. Barnen skulle utbildas efter strikta

Se så stolt och gracilt den här lilla flickan från år 1900 dansar inför en andäktig publik. Inte kan något så sublimt definieras, ty, "Vem definierar fjärilens lekfulla flykt mellan blommorna, utan att förlora det sublima i upplevelsen?" Foto Erik Tryggelin.

läroplaner och utan onödig tidsspillan. Jean Piagets och Jerome Bruners studier om inlärning, som länge legat och samlat damm, togs fram ur gömmorna och fick bilda skola eftersom de antogs stärka uppfattningen att inlärning under tidig barndom utgjorde den nödvändiga grunden för senare utbildning. När man senare, under 1960- och 1970-talen, omvärderade Piagets och Bruners teorier och tolkade dem som att det var leken som var den naturliga vägen till inlärning fick leken åter fäste som metod i undervisning av små barn.

En som sannolikt spelade en stor roll därvidlag var Sara Smilansky som i slutet av 1960-talet publicerade sitt klassiska verk "The effect of socio dramatic play on disadvantaged preschool children", där hon fastslog att leken var viktig för barns utveckling rent generellt, men särskilt för dess framtida studieprestationer. Smilansky var inte ensam om sin uppfattning. Bland forskare som betonat lekens betydelse i undervisningen kan nämnas Brian Sutton-Smith, Anna Freud, Jean Piaget, Jerome Singer, Margaret Mahler och Jerome Bruner.

Nu, på 1990-talet, är attityden till leken så positiv att vi till och med har en tendens att idealisera den, anser Brian Sutton-Smith. Det är emellertid ingen konfliktfri idealisering, snarare en paradox av följande slag. Samtidigt som leken framhålls vara av principiell betydelse för barns utveckling betraktas den under-

I parkleken 1949. Någon har ritat upp en sotarhage och lekfröken instruerar barnen hur den ska hoppas. Här ser flickor och pojkar ut att vara lika intresserade. Foto A-Bild Press-Service.

stundom med en viss skepsis – om den inte kan användas i pedagogikens tjänst. Följaktligen symboliserar leksakerna, lekens redskap, kommersialism, habegär och fåfänga – om de inte kan användas som pedagogiska redskap, för då är de försvarbara. Även om det saknas vetenskapliga belägg för att sådana uppfattningar är så utbredda att de kan generaliseras så existerar de uppenbarligen i åtminstone vissa kretsar. En orsak till den nu så positiva attityden till leken anses nämligen vara att forskare med olika vetenskapliga utgångspunkter förklarat sig eniga om att leken stimulerar utvecklingen av sådana områden i hjärnan som ökar potentialen för inlärning. Leken anses således viktig för barns utveckling av förmågan till inlärning liksom utveckling av språklig, social, fysisk och estetisk begåvning. Betyder det att uppfattningen alltjämt är den att lekens främsta funktion är att ge barn mental träning? Kan det vara så att lek för lekens och glädjens skull än i våra dagar betraktas som "ett lättsinnigt tidsfördriv"? I så fall har bestämt tiden stått stilla i århundraden.

Som inledningsvis nämndes beklagar forskare att vi ännu inte har en entydig definition på fenomenet lek, "trots att leken studerats i mer än 2.000 år" (Ellis & Scholtz), och den amerikanske kulturhistorikern Bernhard Mergen förundrar sig över att inte heller någon av alla de teorier som finns om leken har lett fram till en entydig definition. Men måste leken ovillkorligen definieras? Är det för att rättfärdiga leken som man i långliga tider försökt, och alltjämt försöker, finna en entydig definition på leken som fenomen. Vem definierar fjärilens lekfulla flykt mellan blommorna, utan att förlora det sublima i upplevelsen? Som fjärilen infångas och dess vingar naglas fast skulle leken låsas i bojor om vi till varje pris försöker omge den med ett stängsel byggt av torra definitioner. Johan Huizinga, författaren till "Den lekande människan: en studie av lekens element i kulturen", publicerad 1950, har i stället för att ge leken en definition, valt att beskriva den som: "En fri aktivitet som fullt medvetet ställer sig utanför vardagslivet genom att inte vara 'seriös' samtidigt som den helt och fullt absorberar sin utövare." Javisst, så är det. Lek kan bara upplevas. Helst inifrån.

Om vi har förmåga att se leken som ett fantasins förtrollade skepp i barnets värld, så bör vi väl också se leksakerna som guppar omkring i dess kölvatten. Låt oss följa dem med blicken en stund.

Trähäst av furu, tillverkad på 1890-talet. Från Sollerön, Dalarna.

LEKSAKERNA

Leksaker har funnits lika länge som det har funnits mänsklig civilisation, har en (för mig okänd) antropolog försäkrat. Påståendet bekräftas av Constance Eileen King som i sin med praktfulla bilder illustrerade bok "Encyclopedia of toys", förklarar att vuxna i alla tider har förstått att roa små barn med allehanda föremål som mer eller mindre exakt har representerat verklighetens ting. Men vuxna har även roat sig själva med leksaker. Ett exempel på det är stamfolken (tribal societies) som vid folkfester och religiösa riter använde miniatyrkopior av sina arbetsredskap och andra samtida bruksföremål. Sedan miniatyrerna hade fullgjort sin symboltjänst för de vuxna, gavs de ofta till barnen att leka med. Men stamfolkens barn hade minsann också egna leksaker. För flickornas del bestod de av dockor och små hushållsredskap, och för pojkarnas del av miniatyrer av vapen och jaktredskap. Leksakerna fungerade som pedagogiska redskap eftersom de, genom sin starka könsrollsprägel (docklek respektive krigs- och jaktlek), gav en återspegling av arbetsfördelningen i samhäl-

De flesta leksakerna förr var hemmagjorda och tillverkningsmetoderna gick ofta i arv mellan generationerna. Här ses en s.k. "kvick-kvack" av valnöt som hoppar vid beröring.

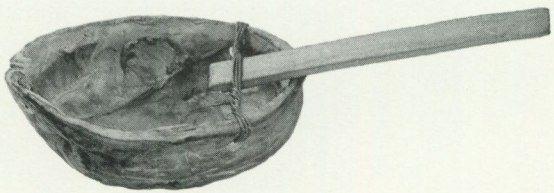

"I början av 1800-talet började även andra leksaker än pussel att befrias från sina pedagogiska förtecken." Men även därvidlag var det stor skillnad mellan pojkar och flickor. Se bara på de beundrande och längtande blickar som flickorna kastar på det framrusande leksakståget och den självklara säkerhet med vilken pojken trampar sin velociped – alla gossars förtjusning. Annons för Örebro Snickerifabrik, 1897. Foto Kungl. biblioteket.

let. Vid sidan om de fåtaliga hemgjorda leksakerna lekte barnen med stenar, lera, kvistar och annat smått och gott (Sutton-Smith). Naturen har tydligen i alla tider fascinerat barn, men så utgör den också en nära nog outsinlig källa till spännande upptäckter.

Under antiken var åldersgrupperna i samhället visserligen väl avgränsade, men det var sällan fråga om att den yngsta gruppen – barnen – skulle ha behov av sysselsättningar som skilde sig från de vuxnas. Det var ju viktigt att barnen tidigt fostrades in i samhället och därför måste de ständigt tränas inför de uppgifter de skulle komma att få som vuxna. Visst hade barnen leksaker, men varje lekföremål betraktades som ett redskap i undervisningens, och därmed i samhällsfostrans, tjänst. Den inställningen var förhärskande ända fram till 1700-talet då den började avmattas för att under 1800-talet befinna sig på reträtt och mer eller mindre avsomna under 1900-talet, förklarar de franska antropologerna Chambon och Rufo (1972), som också undrar hur framtida historiker kommer att se på vår tids attityder och på de

mängder av leksaker vi öser över våra barn.

Det är betecknande för sin tid att ordet leksak kom in i vårt språk just under 1700-talet. Första gången det uppträder i en text är 1729, och då i betydelsen mekaniska leksaker, berättar etnologen Bo Lönnqvist, som i dokument från 1639 funnit andra beteckningar, som skramlor, dockor och "barnleekan". Det engelska ordet 'toy' är sannolikt några hundra år äldre, men var enligt språkliga källor ända fram till 1600-talet synonymt med "struntsaker", "små obetydliga ting".

Mekaniska plåtleksaker från 1880-talet – den pojkgenerationens upphetsande motsvarigheter till vår tids elektroniska leksaker. Gamla plåtleksaker är eftertraktade samlarobjekt och har även börjat nytillverkas, i regel dock endast i Fjärran Östern.

Huruvida det tyska ordet "Spielzeug" förr var synonymt med struntsaker är mig obekant, men hur som helst tillverkades leksaker på kommersiell basis i Tyskland redan under 1500-talet. Små handgjutna tennfigurer framställdes som lekföremål 1578, men redan några år tidigare hade en snickare i Nürnberg börjat producera handsnidade leksaksdjur i form av vildsvin, hundar och hästar med ryttare. Träleksaksindustrin blomstrade och Nürnberg fick snart rykte om sig som leksakernas "förlovade land", ett rykte som hållit i sig ända in i vårt århundrade (King). Nürnberg är på sätt och vis fortfarande leksakernas centrum, för det är dit som inköpare av leksaker vallfärdar från olika länder en gång per år för att besöka den internationella leksaksmässan.

Men låt oss nu göra en avstickare till England där alltså ordet "toys" ännu på 1600-talet var detsamma som "struntsaker". En som emellertid inte delade den uppfattningen var filosofen John Locke (1632–1704), som tvärtom hävdade att leksaker var utomordentliga redskap i undervisningen av barn och som både tillverkade och marknadsförde ett alfabetsspel. Syftet med spelet, som kallades "Lockes klossar", var emellertid inte enbart att lära barn alfabetet, utan också att tillmötesgå en vid den tiden växande medelklass vars ambition var att "stärka vissa ekonomiska och sociala insikter" hos sina barn. Locke hoppades att barnen skulle hålla sig hemma och leka med spelet i stället för att springa ute på gatorna där, som han själv uttryckte det, "råhet och våld härskade". Med 'medelklassens barn' avsågs troligen enbart dess söner, då blotta tanken att någon av dess döttrar skulle ge sig ut och springa ute på gatorna var orimlig. "Bättre familjers" döttrar skulle i hemmets skyddade vrå tillägna sig de kvinnliga dygder som krävdes för att bli en god hustru och moder.

Locke var inte den enda på den tiden som bidrog till den växande medelklassens fostran av sina barn, men för att träffa en

Dockskåp ca 1750. Tillhör Nordiska museet.

motsvarande kämpe på spinnsidan får vi återigen bege oss till Nürnberg. Där möter vi Anna Köferlin, som var hustru till en av stadens borgare, och som redan 1631 hade tillverkat ett dockskåp som var avsett att användas för att lära unga flickor hur man sköter ett hem (King). Anna Köferlins dockskåpsidé fick snart efterföljare och kallas än i våra dagar för Nürnbergsskåp. De anses vara föregångare till våra dagars dockskåp, troligen beroende på att de verkligen användes och inte bara fungerade som tittskåp. De flesta dockskåp på den tiden var annars inredda som kostbara konstskåp och var främst avsedda för vuxna att betitta och beundra. (Beträffande dockskåp, se även Almqvist, 1989; 1991a; 1991b).

Den under 1700-talet alltmer positiva attityden till leken medförde att man mot slutet av seklet började framställa en veritabel uppsjö av leksaker. Leksakerna bestod till största delen av kortspel och pussel som skulle användes för att lära barnen geografi, historia, rättstavning och astronomi. De marknadsfördes som

"förkovrande leksaker", med förmåga att "kombinera underhållning, nöje och instruktiv undervisning". Det fanns också spel och pussel som syftade till att "inpränta i barnen en god moral och kunskaper i räkning, tålamod och koncentration".

Som kuriosa kan nämnas att världens första lövsågspussel (jigsaw puzzle) tillverkades i början av 1760-talet i ett tryckeri vid Drury Lane i London (William och Rita Vandivert, 1974). John Spilsbury, som uppfinnaren hette, klistrade upp kartor på träbrickor och sågade sedan isär dem med lövsåg. Spilsburys kartpussel, som blev en stor succe och användes för att undervisa barn i geografi, fick snart många efterföljare. Kartmotiven följdes av historiska bilder och så småningom gjordes även alfabetspussel och sådana som skulle lära barnen multiplikationstabellen och ge insikter i naturhistoriska ämnen. Det tillverkades också pussel

Produktionen av dockskåp ökade stadigt under senare delen av 1800-talet, och vid slutet av seklet var inte aristokratins barn ensamma om att få leka med dockskåp. Nu ville också den snabbt växande medelklassen förse sina barn med fina leksaker. Foto 1904.

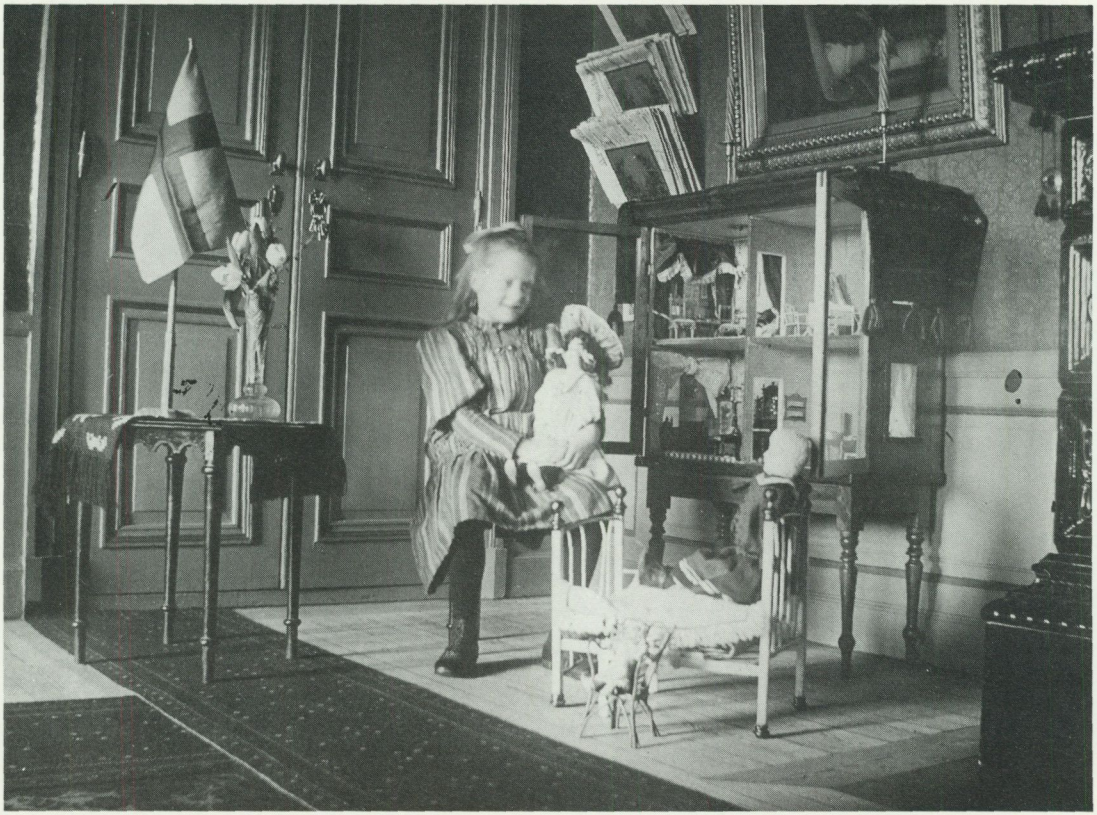

Mot slutet av 1800-talet började leksakerna befrias från sina pedagogiska förtecken, men så sent som 1892 såldes kortspelet nedan som sannolikt hörde till dem som syftade till att "inpränta i barnen en god moral". Den här moralkakan tycks enbart vara avsedd för små flickor och har uppenbarligen följande sens moral: "Den illa gör han (hon!) illa far." Tillhör Nordiska museet.

med moraliskt upplyftande motiv som: "Moraliska bilder", "Strävsamhet" och "Sparsamhet". Med ett pussel som "En karta över stigar på livets väg" avsågs säkert att få barnen att inse att den smalaste stigen var den rätta vägen och med pusslet "Nyckeln till Gamla Testamentet" skulle de förstås bibringas bibelkunskap. Spilsbury avled 1769 men hans uppfinning levde kvar ytterligare ett tjugotal år. Samma år som franska revolutionen bröt ut (1789) marknadsfördes ett pussel som av tillverkaren beskrevs som "Lämpligt för instruktion av ungdomar i alla åldrar, utformat så att de ska lära sig älska Dygden och avsky Lasten".

Från mitten av 1780-talet fick de pedagogiska och moraliska pusselbilderna konkurrens från mer lustbetonade pussel som till exempel "metamorphoses", som var ett slags förvandlingsbilder som väckte stor munterhet i glada sällskap. Metamorfoserna bestod av flera fyrabitars pussel med motiv av människor eller utklädda djur, vars olika kroppsdelar kunde bytas ut och flyttas om så att ett rävhuvud t.ex. försågs med balettkjol och tuppben, eller ett vackert kvinnohuvud med uniformsjacka och lurviga ben. Leken känns igen från min egen barndom. Då gick den till så att en i sällskapet fick börja med att rita ett huvud högst upp på ett pappersark som sedan veks in så att det nyss ritade inte syntes, varefter nästa person ritade nästa kroppsdel, osv. tills arket var fyllt eller den sista i sällskapet förklarade bilden färdig. När pappersarket slutligen vecklades ut uppstod fnitter och förtjusta skratt över den ofta groteska figur som konstnärsgruppen åstadkommit.

Bokstavsspel som säkerligen var avsett som en "förkovrande leksak", en som kombinerade underhållning och nöje med instruktiv undervisning. Tillhör Nordiska museet.

I början av 1800-talet började även andra leksaker än pussel att befrias från sina pedagogiska förtecken. Huruvida det var den leksaksmarknad som nu började breda ut sig i England och Tyskland som strök ut de pedagogiska förtecknen, eller om det var de allt otydligare pedagogiska förtecknen som banade väg för leksaksmarknaden, är en fråga av samma slag som den om hönan och ägget. Hur som helst förklarade en samtida engelsk historiker entusiastiskt att de som producerade leksakerna marknadsförde "en speciell social moral, en moral som betonade strävsamhet, redbarhet och individuell strävan". "Leksakens födelse", som historikern i fråga uttryckte det, kom att innebära att individualistiska normer började dominera tänkandet. Barn skulle betraktas som individer med andra behov och intressen än vuxna. Därmed kom leksaker, från att tidigare ha tillhört hela familjen, att mer och mer betraktas som barnets tillhörigheter.

Den tyske pedagogen Friedrich Fröbel (1782–1852), som 1840 myntade begreppet "kindergarten", såg ett samband mellan leksaker och barns själsliv. I den andan framställde han sina 20 "lekgåvor", vilka skulle introduceras för barnet i en bestämd sekvens, som inleddes med en mjuk boll och följdes av träföremål

Ännu en mekanisk plåtleksak från slutet av 1800-talet. Se även s. 73.

Krigsleksaker är klassiska i den meningen att de har funnits lika länge som krig har funnits, dvs. alltid. Foto Hans Hammarskiöld, Tiofoto, 1974.

som klot, cylinder samt olikformade klotsar. Med den tjugonde och sista lekgåvan, som bestod av vax och lera fick barnet självt forma en boll eller något annat runt föremål, och därmed var cirkeln bildligt talat sluten (Öman, 1991).

Det kanske starkaste intrycket man får när man studerar leksakernas roll genom tiderna är den funktion av träningsredskap inför vuxenlivets roller de alltid tycks ha haft. Det är möjligen missvisande eftersom det alltid också har funnits leksaker som enbart varit avsedda att roa barn. Under medeltiden t.ex. hade barn tillgång till leksaker som vi i dag betraktar som klassiska och som då ansågs enbart roande, t.ex. drakar, bollar, soldatdockor, käpphästar och dragleksaker liksom leksaker att skjuta framför sig (King). De sociala skillnaderna var emellertid stora. Barn i ”vanliga” familjer hade mycket enkla leksaker, ofta klumpigt utskurna i trä eller ben, medan de rika familjernas barn fick utsökta föremål i brons och silver och handmålade figurer i lera eller glas att leka med. Så är det inte i dag. I dag leker barn, inte bara i ett och samma land, utan världen över, åtminstone i i-länderna, med ungefär samma slags leksaker.

Även i vår tid fungerar leksakerna som inlärningsredskap, oavsett om vi förser dem med pedagogiska förtecken eller ej. Den amerikanske forskaren Brian Vandenberg betonar att de leksaker

vi vuxna förser barn med säger mer om oss själva än om det barn som får leksaken. Leksaker ger nämligen barn information om vilka värderingar som råder i samhället och vilka modeller som är värda att ta efter. Leken avgör valet av leksaker, men leksakerna styr också leken, genom att inspirera till vissa typer av lekar. På så sätt kan leksaker även fungera som fingervisningar om vilka lekar vuxna anser vara önskvärda.

Då stamfolken försåg sina döttrar med dockor och sina söner med pilbågar och spjut gjorde de det i pedagogiskt syfte. I vår egen tid kallas de senare för våldsleksaker. Under 1970-talet talades om "pedagogiska" leksaker, med vilka avsågs en typ av leksaker som antogs ha särskilda egenskaper för att lära barn olika förmågor. I dag talar vi om "trendiga" leksaker, med vilka avses moderna leksaker som antas leva ett fåfängligt dagsländeliv. I båda fallen avspeglas tidens och samhällets värderingar.

Ett annat intryck man får av leksaker genom tiderna är att de alltid varit starkt könsrollspräglade och återspeglat arbetsfördelningen mellan män och kvinnor i det samtida samhället. Så är det än i dag. Vi behöver bara gå in i en leksaksaffär för att finna tydliga gränser mellan pojkarnas och flickornas värld, även om det också finns ett slags ingenmansland med lekmateriel som är vad man kallar könsrollsneutralt, som till exempel pussel, spel, färgkritor och målarblock. Men det är inte bara på marknaden som könsrollsgränserna är markerade. En studie (Rheingold & Cook) av nästan hundra "barnkammare" i USA har visat att föräldrarna hade inrett sina barns rum helt olika beroende på om barnet var en pojke eller en flicka. Pojkrummen var striktare inredda än flickrummen. Bilderna på pojkrummens väggar föreställde djur, medan bilderna på flickrummens bilder hade blomstermotiv. I de maskulint präglade pojkrummen fann man leksaker med militär anknytning liksom även fordon, maskiner och sportutrustningar. I de feminint präglade flickrummen fanns mest dockor, dockskåp och små redskap för kök och hushåll.

Fordon och leksaksvapen är exempel på tidlösa leksaker som alltid funnits i pojkarnas leklådor, medan dockor och köksredskap alltid har ansetts vara typiska flickleksaker. Däremot har uppfattningen om hur t.ex. fordonen, vapnen och dockan ska se ut växlat under seklers och århundradens gång. Såväl 1800-talets ståndsmässiga leksaksekipage med häst och vagn som 1990-talets "turbo-racers" representerar sin tids åkdon.

Modelljärnvägen – drömleksaken för både fäder och söner. Denna är från 1954. Foto Ivar Erikson, Morgontidningens arkiv.

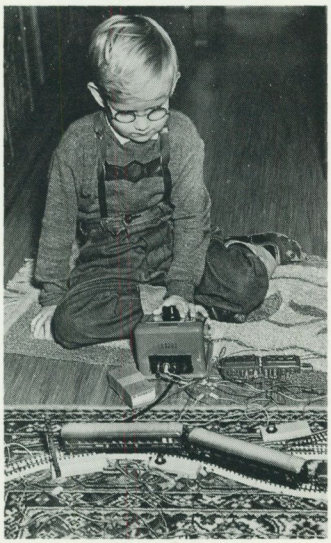

Liksom de tyska Nürnbergsskåpen på 1600-talet betraktas som föregångarna till våra dagars dockskåp, kan de franska dockorna i slutet av 1800-talet betraktas som föregångare till våra dagars ”vuxendocka”. Och liksom de tyska dockskåpen var avsedda att lära unga damer hur ett välbärgat hem skulle se ut utgjorde de franska dockdamerna modeller för de små parisiskorna. Som dockorna såg ut skulle en dam av värld se ut. Att leka med dockor som föreställde spädbarn hade varit bortkastad tid. Det kunde möjligen mindre bemedlade familjers barn göra. Den lilla parisiskans framtida barn skulle ju ändå skötas om av en barnjungfru.

Dockor med 50 års åldersskillnad. Marias dockor är tidstypiska damer och, i kollektiv mening, mormödrar till den likaledes tidstypiska barn-dockan på gungan.

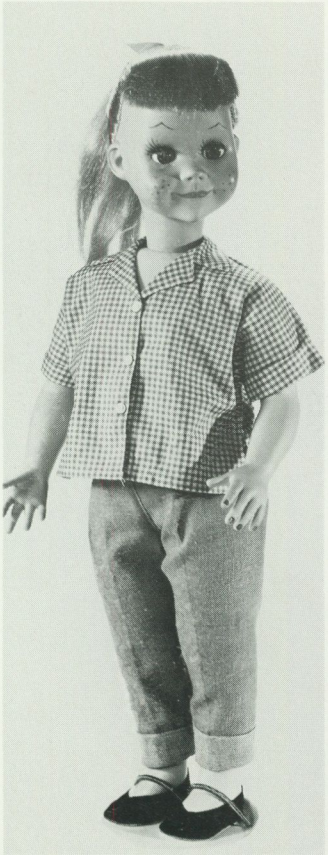

Fritidsklädd docka från 1950-talet. Tillhör Nordiska museet.

Barbie – den största docksuccén genom tiderna, skapad på 1950-talet av Ruth Handler tillsammans med bl.a. svenskamerikanen Harold Mattson. Barbie och pojkvännen Ken presenterades på New York-mässan 1959 och slog omedelbart igenom. Foto Stor & Liten.

Dockans roll i flickornas fostran är kanske inte så mycket annorlunda nu. När vuxna ibland uttalar sitt förakt för den moderna, ytliga och sexiga "vuxendockan" (som till exempel den nu 30-åriga Barbie och hennes medsystrar) kan det mycket väl bero på att de ser docklek som ett slags träning inför modersrollen. Och till det ska den lilla flickan ha en babydocka och ingen "sexbomb" som kan ge henne en skev bild av sin framtida kvinnoroll.

Den pedagogiska undertonen i vuxnas preferens för babydockan kommer tydligt till uttryck i det urval av dockor som vanligtvis förekommer på förskolor och fritidshem. En riksomfattande undersökning som jag gjort beträffande förekomst av leksaker och lekmateriel på förskolor och fritidshem, visar nämligen att babydockor förekom på de flesta av institutionerna, medan det på ytterst få fanns dockor som föreställer unga damer.

Dockan "Lilly" från 1891 – en tidstypisk elegant dockdam. Tillhör Nordiska museet.

Docka eller leksaksdjur? I vårt decennium kan dockan ibland vara en liten häst, ibland hela familjer av skogens alla djur – huvudsaken är att de kan vårdas och kelas med. Den här sortens förmänskligade leksaksdjur bär spår av forna tiders fabler. Foto Mats Landin.

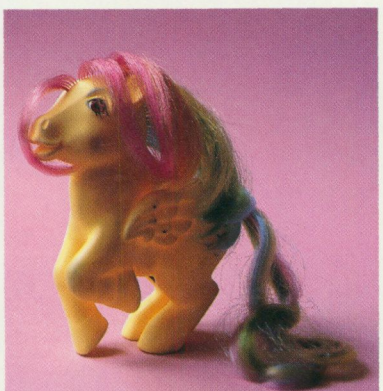

Kanske man ser babydockan som den "klassiska" dockan för små flickor. Även för småflickorna i det gamla agrarsamhället symboliserade säkert dockan, som bestod av en träklabb inlindad i några tygtrasor, små barn. Men som industriell produkt är babydockan av historiskt yngre årgång. De dockor av det kända märket Jumeaux, som tillverkades i Frankrike under slutet av 1800-talet, var kopior av vackra unga damer med eleganta kläder och övrig utstyrsel som får barbiedockornas garderob att te sig tämligen påver. En av de vackraste "damdockor" jag sett finns på Tidö slott utanför Västerås. Hennes franskklingande namn, Adriette, stämmer väl överens med hennes välsvarvade figur och ytterst eleganta klädsel av otvetydigt franskt snitt. Måhända var hon en gång favoritdockan för en liten pariserflicka under en tid då flärd inte var att förakta, i varje fall inte för "en dam av värld". Men tiderna förändrades och med den även synen på dockan, det insåg också Monsieur Jumeaux och utökade därför sin produktion med "le bébé", babydockan som förstås också representerade en ättelägg i en högreståndsfamilj.

Många vuxna anser att barn i dag har oerhört många fler leksaker än de själva hade som barn, ja somliga rent av förfasar sig över det enorma utbudet. Mycket riktigt finns det i vår tid ett betydligt rikhaltigare utbud av leksaker än vad som fanns för barn i tidigare generationer. För barn i dag är leksaker närmast något självklart, inte minst beroende på att vi har en internationell leksaksindustri av gigantiska mått. Bara i vårt land köps leksaker för ca tre miljarder kronor årligen. Svensk leksaksproduktionen förmår endast täcka en liten del av marknaden, som följaktligen domineras av leksaker importerade från andra länder. Inköpare från en rad olika länder samlas vid internationella mässor och väljer ut de leksaker som sedan kommer att säljas i respektive land. Med undantag av vissa nationella traditioner och särdrag, torde därför barn över hela världen leka med ungefär samma slags leksaker.

Den som ställer sig oförstående inför de mängder av leksaker som finns att köpa i dag, förbiser det faktum att det rikhaltiga utbudet av leksaker är en direkt återspegling av det stora utbud av varor (prylar om man så vill) som marknaden erbjuder oss vuxna. I min barndoms dockskåp fanns varken tvättmaskin eller diskmaskin – sådana förekom inte heller i verklighetens hem. Och leksaker återspeglar ju verkligheten.

Det finns också en tendens att uppfatta "dagens" leksaker som innovationer, men som i de flesta andra fall gäller tesen att "ingenting är nytt under solen", i varje fall inte helt nytt. Precis som kläder och möbler följer med modevågorna gör leksakerna det. Sällan är modet helt nytt, utan utgör bara en variation på ett välkänt tema. Så t.ex. visar ett bildreportage (Fischman), att varken robotar eller rymdskepp är några nymodigheter i barnkammaren, utan förekom som framtidsvisioner långt tidigare. Redan på 1930-talet lekte barn (läs: pojkar) med raketskepp. När rymdfärder blev verklighet visade det sig förstås att leksaksrymdskeppen inte riktigt höll måttet, men då hade man verklighetens rymdfarkoster som fick stå modell för trovärdiga miniatyrkopior. 1960-talets barnkammare härbärgerade såväl leksaksvapen som robotar och rymdskepp, och var således inte fullt så idyllisk som ibland görs gällande.

Även om den färd vi nu har gjort genom seklerna har företagits med sjumilastövlarna på, har den förhoppningsvis visat hur starkt leken och leksakerna är knutna till varandra och till den tid och det samhälle i vilka de existerar. Attityderna till såväl leken som leksakerna har svängt som en pendel under århundradens och seklers gång. Ibland har pendeln stått på plus, ibland på minus, sällan mitt emellan. Det kan tolkas som att inget samhälle någonsin stått totalt likgiltigt inför leken. För många vuxna väcker barns lek minnen från den egna barndomen, hos andra kanske ett sting av saknad efter något för alltid förlorat. Den förmåga barn har att i leken förvandla det mest triviala föremål till något högst betydelsefullt är också ett fenomen som fascinerar oss vuxna. Barn använder ju vadhelst de finner lämpligt för sina lekar och ställer sig ofta frågande inför vuxnas påstående att "det där är inget att leka med". Gränserna mellan de vuxnas och barnens värld är i dag mer än någonsin markerad med vattentäta skott. Vuxna har sina saker (att arbeta med) och barnen har sina (att leka med).

Vuxnas attityder till barns lek är inte sällan präglad av ambivalens. Visst ska barn leka, säger man, men inte när som helst och hur som helst. Uppfattningen "lära har sin tid och leka har sin" lever ännu kvar. Leksakerna å sin sida har en benägenhet att dela vuxna i två läger. Somliga anser att om barn ska leka ska det förstås ske med särskilda föremål som är speciellt avsedda att lekas med, medan andra ser dessa särskilda föremål – leksakerna

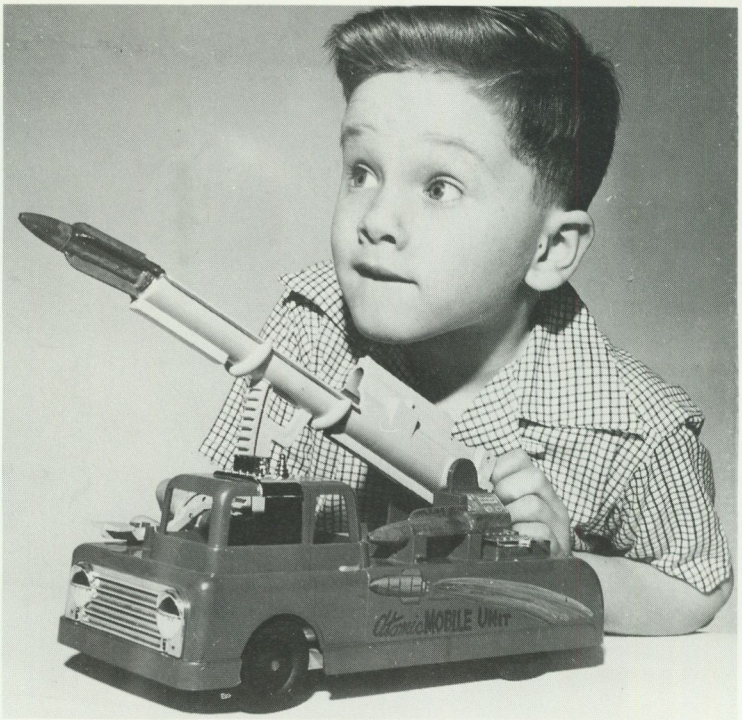

1950-talets barnkammare var inte fullt så idyllisk som ibland görs gällande. Möjligen var leksaksvapnen inte fullt så sofistikerade som nu, men även det är ju en återspegling av verkligheten. Pressens Bild 1955, Morgontidningens arkiv.

– som kommersiella förförelseprodukter. Barnen själva har sin uppfattning som inte alltid delas av de vuxna. Om det vittnar inte minst studier där barn själva fått visa eller uttala sig om vilka typer av leksaker de föredrar (t.ex. Almqvist 1989).

Hälften av all forskningslitteratur om barns lek är publicerad efter 1975, och under samma årtionde började även forskningen om leksakerna att intensifieras. Tack vare att leken nu anses så betydelsefull för barns utveckling har forskare runt om i världen också börjat ägna sig åt att studera leksakernas betydelse för barns lek och utveckling. Något som kan ses som ännu en bekräftelse på att leksakerna alltid följer leken i kölvattnet. Snart torde det vara dags för en ny historieskrivning om leken, en historia där leksakerna har sin givna plats.

GUSTAV III:S BARNDOM OCH LEKSAKER

Roger de Robelin

Roger de Robelin,
fil. kand. Stockholm.

"I god jord är lätt att så, träd ware den som växten gifver!"

Så skriver den åldrade greve Carl Gustaf Tessin på Åkerö i sin dagbok 1769 då han tänkte tillbaka på sin tid som prins Gustavs guvernör.

Gustav III föddes i Kungshuset (Wrangelska palatset) på Riddarholmen den 13 januari (nya stilen den 24 januari) 1746. Hans föräldrar var den svenske tronföjaren Adolf Fredrik och prinsessan Lovisa Ulrika av Preussen, syster till Fredrik den Store. Födelsen annonserades med 256 kanonskott. Gustav blev alltifrån sin födelse föremål för den svenska nationens hyllning. Det hade gått över 60 år sedan en tronföljare föddes i Sverige. Äntligen skulle nationen få en svenskfödd konung.

Glädjen var givetvis extra stor med anledning av att Lovisa Ulrikas första havandeskap året innan hade slutat med missfall. Kanske är detta förklaringen till Lovisa Ulrikas starka och känslosamma band till sin förstfödde. Även den danska drottningen fick samma år ett missfall men födde en dotter året därpå, Sofia Magdalena, prins Gustavs blivande gemål, vilket ser ut som en tanke.

Arvprins Gustav 1747 iförd kolt med Preussiska Svarta Örns Ordens orangefärgade band med tillhörande broderad kraschan. På huvudet mössa med fallvalk. Sannolikt minnesbild av hur prinsen såg ut vid sin första audiens 1747 då han tog emot den ryske envoyén von Korff. Pastell av Gustaf Lundberg. Drottningholm. Foto Svenska Porträttarkivet.

Prinsens första barnkläder hade redan 1745 kommit från Lovisa Ulrikas mor, änkedrottningen av Preussen. Den rika utstyrseln, som troligtvis även innehöll en dopdräkt, förevisades för den intresserade allmänheten vid en utställning på Stockholms slott den 9 september 1745.

För att hylla minnet av de två stora gustavianerna, Gustav I och Gustav II Adolf, fick den lille arvprinsen namnet Gustav: "i hopp att han skulle ock likna dem i egenskaper", och bli den

Grevinnan Ottiliana Wellingk, som representerade faddrarna vid prinsarna Gustavs och Karls dop. På bröstet bär hon Solfjädersorden, som hon fick av Lovisa Ulrika 1747 samt ordenstecknet för Vadstena adliga jungfrustift, som hon blev abedissa för 1750. Solfjädersorden torde ha varit en av prins Gustavs första leksaker, eftersom den bars av samtliga hovdamer i vars vård arvprinsen anförtrotts. Olja av Olof Arenius. Privat ägo. Foto Statens konstmuseer.

tredje stora gustavianen. Dopceremonin ägde rum den 16 januari i rikssalen i Kungshuset.

Prins Gustav fick tre syskon, Karl, född 1748, Fredrik Adolf 1750 och Sofia Albertina, 1753.

PRINS GUSTAV I HOVDAMERNAS VÅRD

Den blivande regentens uppfostran var inte enbart en familjeangelägenhet utan i hög grad ett statsintresse, allt enligt 1719 års grundlag. Det ålåg ständerna "med kungl. majts nådigaste behag" utse de personer, som skulle handha "de konungslige

barnens anständige uppfostran och undervisning". För ledningen av prinsens uppfostran ville man tillsätta en guvernör av hög rang och i besittning av bildning och kultur.

Tiden fram tills dess prins Gustav var blöjfri, levde han i "Hoffruntimbrens" vård. Prinsens dagliga skötsel anförtroddes redan från första början åt överhovmästarinnan hos tronföljarparet, grevinnan Hedvig Elonora Wrangel. Hon ansågs mycket lämplig och fick till sin hjälp de övriga hovdamerna. Kronprins Gustav ger f.ö. i sina memoarer 1765 ett gott betyg över henne.

Den lille prinsen, som var klen, vistades till en början i Kungshuset men den 3 maj 1746, flyttade han ut till Ulriksdal. Här mottog han, den 23 juni kl 9 på kvällen, sittandes i en "liten Phaeton" förspänd med sex stycken ölandshästar, sina föräldrar, som hade varit på en mönstringsresa i Närke och Värmland. I ett tält bjöds på förfriskningar. För allmänheten visades han den 15 september samma år, då Lovisa Ulrika för första gången spatserade med prinsen.

Solfjädersorden eller l'Ordre de l'Harmonie. Kungl. Livrustkammaren.

Tidigt fick prins Gustav göra sina föräldrar sällskap på resor och nöjen. Sommaren 1747 följde Gustav med dem till Fredrikshov för att "bruka Diursgårds Brunnen". Sommaren 1748 vistades han med sina föräldrar både på Drottningholm och Fredrikshov.

Det hände även att prinsen, endast med hovmästarinnan, gjorde små utflykter. Vid en åktur i vagn i augusti 1747 hann tydligen ryktet före honom. När presidenten i Bergskollegium, friherre Gustaf Rålamb fick höra, att prinsen skulle passera hans hus på Drottninggatan, skyndade han sig ut för att överlämna en present till den unge fursten, en lång käpp med en förgylld silverknapp, i vilken en balsamdosa var monterad. Käppen hade tillhört Gustav I. Året därpå, den 1 april 1748, spisade prins Gustav, endast ledsagad av hovmästarinnan Wrangel, middag hos kung Fredrik i dennes sängkammare. Den 19 juli 1748 var Gustav åter, med hovmästarinnan och hennes dotter hovfröken Ulrika Strömfelt, på besök hos kung Fredrik som låg sjuk efter ett slaganfall.

Mycket tidigt blev prinsen inskolad i de kungliga plikterna. Redan den 7 maj 1747, mottog han den ryske envoyén baron Johan Albrecht von Korff i avskedsaudiens.

Det yttersta överinseendet över prinsens uppfostran hade dock kronprinsessan Lovisa Ulrika själv. I ett brev från henne till sin

Arvprins Gustavs serafimerordensdräkt från 1748 med mössa med fallvalk. Dräkten är av vit atlas och garnerad med svarta spetsar. Bars sannolikt vid dubbningen av de första serafimerriddarna den 18 april 1748. Foto Kungl. Livrustkammaren.

moder, skrivet då prins Gustav var ett halvt år gammal, berättar hon att han var ett livligt barn:

han tycker redan om soldater och trumvirvlar. Jag skall uppfostra honom på preussiskt manér, om Gud låter honom leva, och jag hoppas det skall bliva en bra karl av honom; han är mycket livlig av sig, vilket är ett gott tecken.

Vid arvprinsens hemkomst till Stockholm från sommarvistelsen på Drottningholm den 12 oktober 1749 togs Gustav ifrån hov-

Prins Gustav 1759. Sannolikt det miniatyrporträtt som hängde i salongen i den modell av Åkerö slott, som Tessin gav prinsen i julklapp 1750. Förlaga till J.H. Scheffels porträttmålning av prins Gustav. Statens konstmuseer.

mästarinnan och "lefwererades i Karl händren, till gref Carl Gustaf Tessin hans gouwerneur".

UNDER CARL GUSTAF TESSINS LEDNING

Till arvprinsens guvernör utsågs i december 1746, den i sitt äktenskap barnlöse, kanslipresidenten Carl Gustaf Tessin (1695–1770), enligt ett tidigare löfte av Lovisa Ulrika. Tessin skriver i sin dagbok att:

Hennes kongl. Höghet någon tid förut låfvat mig en Nådig hugkomst i fall en Kongl. Prins föddes. Pennan sändes mig nu med tillsägelse, att den mig gåfves, på det jag måtte skriftligen förbinda mig, att, vid Prinsens tilltagande ålder, draga underdåning trogen vård om dess uppfostran.

Det stora förtroendet som kronprinsparet hyste för Tessin resulterade i att han även fick ansvaret för prinsarna Karl och Fredrik Adolf. Det fanns dock ett förbehåll. Prins Gustavs uppfostran skulle hela tiden ske i nära samråd med Lovisa Ulrika.

Tessin gick verkligen in för sin uppgift och flyttade i februari 1749 från sitt hus i Slottsbacken till Hessensteinska huset på Riddarholmen mitt emot Kungshuset.

Under hela sin tid som guvernör lämnade Tessin varje morgon kl 9 till Lovisa Ulrika en egenhändigt skriven kort berättelse om prinsens hälsa och göranden.

Så småningom uppstod konflikter mellan Tessin och Lovisa Ulrika om prinsens uppfostran. Lovisa Ulrika var otålig och ville snabbt se resultat medan Carl Gustaf Tessin önskade skynda långsamt. Tessins övertygelse byggde på tanken att:

först lära tiänka, och sedan af goda böcker lära sig, om han tänkt sundt och rätt – – – Lättia är att läsa, men arbeta och omak att tänka. Och förtida läsning, och att utur böcker bårgat förstånd, och främmande begrepp kommo så många tröga och dåmnade Genier. – – – En Praceptor [lärare] borde hela första året, raiconera med sin Dicipel [elev], och giärna lemna honom obehindrat full tankfrihet.

Läroplanen anslöt sig med vissa justeringar till den traditionella adelsundervisningen. Göte Klingberg har i sin artikel *Kunglig barnuppfostran vid Adolf Fredriks och Lovisa Ulrikas hov* redogjort för de pedagogiska idealen.

Redan efter ett år förstod Tessin att han och prinsens ständige

kammarherre, greve Nils Adam Bielke, inte räckte till för att svara för prinsens hela undervisning. Med mycket möda lyckades Tessin övertala Adolf Fredrik och Lovisa Ulrika, att antaga den kunglige bibliotekarien Olof (von) Dalin till prinsens informator i historia och geografi trots ovänskap med Tessin från Dalins sida, medan hovpredikanten Göran Schröder skulle undervisa i teologi.

En bidragande orsak till den kommande brytningen 1754 mellan Tessin och Lovisa Ulrika var Tessins och hattpartiets intresse av att förbättra relationerna med Danmark. Man såg en möjlighet att uppnå detta genom att få till stånd ett giftermål mellan prins Gustav och den danska jämnåriga prinsessan Sofia Magdalena. Redan på hösten 1750 inleddes förhandlingar om en förlovning. Den 17 november har kanslirådet Sack antecknat i sin dagbok:

man hafver låtit under hand proponera med kongl. danska håfwet att Printsessan i Danmark Sophia Magdalena skulle med tiden blifwa Prints Gustaf gemåhl. Hwarpå följdt ett behageligit men eï positivt swar, dock synes det som saken torde få sin framgång.

Den 15 januari 1750 avsände kanslirådet Sack såväl kung Fredriks som prins Gustavs föräldrars brev, vilka mottogs med välvilja i Danmark och föranledde liknande svar.

Den fullständiga brytningen mellan Tessin och Lovisa Ulrika ägde rum på Ulriksdal den 30 januari 1754. I Tessin ställe förordnades hans gode vän greve Claes Stromberg att tills vidare vara guvernör. Dock kom Tessin att fortsätta att skriva sina brev till prins Gustav till dess förkovring, vilka i sin helhet, på ständernas benägna och enhälliga anmodan, trycktes 1756 under titeln *En Gammal Mans Bref, Til En Ung Prints*. Först den 13 februari 1756 lämnade Carl Gustaf Tessin, på egen begäran, guvernörsbefattningen.

Trots att Tessin ej fick fullfölja prinsen uppfostran kände han sig ändå belåten med "resultatet" när han långt senare efter möte med kronprins Gustav på Åkerö 1768 konstaterade att "Vår välsignade kronprints är synneligen ej efter denne Scholordning uppfostrad, och har dock alla dygder uti något mått".

Tessin kunde heller aldrig helt släppa kontakten med sin forne lärjunge. Så länge han var aktiv i politiken var han den av riksråden som läste upp rådets hyllning vid couren på kronprin-

Drottning Lovisa Ulrika med prinsarna Gustav, Karl och Fredrik Adolf. Arvprinsen Gustav håller ett tänt fyrverkeri i sin högra hand. Målning av J.H. Scheffel och Johan Pasch. Drottningholm. Foto Statens konstmuseer.

sens födelsedagar. Även efter sin utflyttning till Åkerö höll han sig ständigt à jour med kronprinsens utveckling.

Den ende i Lovisa Ulrikas närhet som inte hade blandat sig i arvprinsen uppfostran var, enligt Fredrik Axel von Fersen, Fredrik I. Däremot lär kungen gärna ha sett prinsen hos sig och han "lät honom ofta komma till sig för att smeka honom".

Statyett i terrakotta av kronprins Gustav 1753, beställd av Carl Gustaf Tessin för Lovisa Ulrika hos J.-Ph. Bouchardon. Statens konstmuseer.

KONTAKTEN MED ANDRA BARN

Påståendet att prins Gustav under hela sin uppväxt skulle ha förnekats att umgås med och vara ett barn bland andra barn är inte helt riktigt, åtminstone inte så länge som Tessin ansvarade för hans uppfostran.

Av Tessins anteckningar i sin Åkerödagbok framgår klart att han hade samma åsikter hur prins Gustav borde uppfostras, som framförts i en anonym skrift som tillställdes honom i samband med att han blev prinsens guvernör. Den namnlösa författaren menade att prinsen borde förses med lekkamrater:

Men såsom det ändå torde falla printzen, såsom ett litet Barn, alt för ledsamt, att få ständigt, och nästan alt jämt omgås med sine tilförordnade fullvuxna upwacktare – – – så skulle sijnas wådeligt, at Printzen bifogades 2ne Gref eller friherrebarn av sitt kön och ålder till lekcamerater.

Varför var Tessin rörande enig med denne anonyme författare? Vi har här stor anledning att misstänka att Tessin själv var upphovsmannen till den anonyma skriften. Lovisa Ulrika och Adolf Fredrik var inte heller främmande för tanken att deras barn skulle få umgås med andra barn. Redan den 4 maj 1745 lät Lovisa Ulrika och Adolf Fredrik "en hop barn mellan 6 och 12 åhr" komma upp i Kungshuset. Där satt kronprinsparet på teatern i stora rikssalen och spelade på sina instrument medan barnen dansade och åt vid det "Kongl. Bordet en fer a Chaval" (hästskoformat bord). Förmodligen ville man lära känna och välja ut de barn, som skulle kunna vara lämpliga för ett umgänge med de kommande kungliga barnen.

Även efter prins Gustavs födelse ordnades det minst 10 barnkalas under åren 1748–1751. Prinsens första tillställning ägde rum den 2 december 1748 vid knappa 3 års ålder, då en liten barnbal för prins Gustav hölls, och barnen åt en måltid med prinsen.

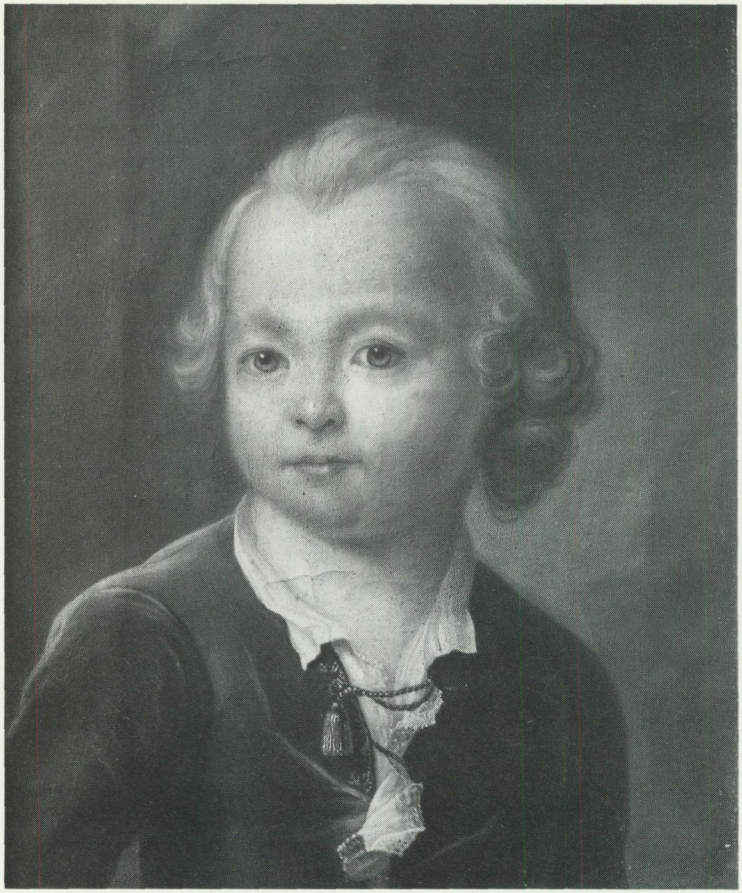

Prins Gustavs lekkamrat greve Per Brahe. Porträtt av J.H. Scheffel efter beställning av Per Brahes morfar, friherre Johan Gabriel Sack. Skokloster. Foto Statens konstmuseer.

När prinsen fyllde 3 år 1749 hölls en kombinerad bal för barn och vuxna i stora rikssalen. Efter att Adolf Fredrik och prins Gustav dansat, spelade Lovisa Ulrika på sin clavecin i rikssalen och Adolf Fredrik på sin violoncell i audienskammaren. Mot morgonen serverades för de vuxna en *revillion* (morgonmåltid).

Lovisa Ulrikas intresse för teater tog sig uttryck i bildandet av en barnteater 1749. Den blev prins Gustavs första kontakt med den konstart som skulle bli ett av hans livs största intressen. Den 26 januari 1749 framförde barnen en komedi *Le jouer* av Jean François Regnard, på den lilla i rundelen i Kungshuset uppsatta teatern. Enligt kanslirådet Johan Gabriel Sack, lyckades de rätt väl. Hans 9 år gamla dotter Hedvig Louise spelade rollen av

Angelique. Efter föreställningen fick barnen presenter, "fruntimbret" guldnipper och "manfolken" guldmedaljer, och en måltid avåts. Barntruppen spelade samma komedi vid ytterligare två tillfällen. Vid den sista föreställningen framfördes även aktstycket *La famile extravagante*. Efter varje teaterföreställning åt barnen tillsammans med prinsen.

Vid dessa barnkalas fick prinsen flera lekkamrater. En var den jämnårige greve Per Brahe. För att få leka med honom och hans lillebror Nils Gabriel hände det att prins Gustav med sina föräldrar, besökte brödernas morfar Johan Gabriel Sack, som bodde i Stenbockska palatset mitt emot Kungshuset. Där vistades bröderna t.ex. den 20 oktober 1749. Senare på kvällen träffade prinsen pojkarna igen på en liten barnbal i Lovisa Ulrikas förmak. Denna höst hade prins Gustav ytterligare fyra barnbaler.

1750, då prinsen fyllde 4 år, firades hans födelsedag med att barntruppen spelade komedien *La fête de Village* på teatern i rikssalen. Efter föreställningen hölls en barnbal som avslutades med att alla barnen fick "nåden" att äta med prinsen. Några dagar senare var Gustav med sina föräldrar på middag på Rydboholm och lekte med sina kamrater Per och Nils Gabriel Brahe. Det var sannolikt vid detta tillfälle som prinsen gav sina vänner de två leksakskanoner som ännu finns bevarade på Skokloster.

Följande år på prins Gustavs födelsedag lät Tessin ordna en stor bal. I en av hans dagligen förda notiser står: "åt om aftonen printz Gustaf, med barn af dess ålder, uti Cadet Salen. – – – Efter måltids dansades i indre rummet". Festen bekostades av kung Fredrik och kostade hela 6.225 Rdl smt.

Åtminstone så länge prins Gustav var i Tessins vård umgicks han ibland med sin yngre bror prins Karl och så småningom med prins Fredrik Adolf.

Om de kungliga barnens fria samvaro får vi veta av ett brev från kronprins Gustav till sina föräldrar 1754 där han berättar:

hur han hade sprungit omkring med sina bröder i trädgården och skjutit tre fåglar som dock alla flög sin väg, att han hade spelat boll och lekt gömleken, att han hade dragit sina småsyskon i Sofia Albertinas vagn och att han hade dansat med sin lillasyster i Audiensrummet.

Det går inte att förneka att prins Gustav under hela sin ungdom och pubertet blev isolerad och sällan träffade jämnåriga. Till bilden hör också att hans omgivning ställde mycket höga krav på

Gustav III:s trähäst, som han fick i julklapp av Carl Gustaf Tessin 1747, nu i Livrustkammaren.

honom. Den definitiva förändringen i prinsens uppfostran skedde, enligt honom själv, med anledning av Lovisa Ulrikas iscensatta kuppförsök i syfte att stärka kungamakten 1756. I sina memoarer för år 1765 skriver kronprins Gustav:

Jag var då ett barn, och, ehuru den olycksfulla katastrofen af 1756 feregick under mina ögon, såg jag den endast såsom ett förvånadt barn. Jag bör dock säga, att jag oaktadt min späda ålder, likväl kände lifligt, och att sorgen öfver förlusten af Grefve [Claes] Stromberg, min Guvernör, och af Hr [Olof von] Dalin, min Lärare, hvilka man tog ifrån mig, affekterade mig så att jag föll i en sjukdom. Jag gret också mycket, då jag måste skiljas från min andra Guvernör Grefve Nils Adam Bielke. Man satte i deras ställe omkring mig personer, hvilka verkligen hade erforderliga egenskaper för att uppfostra en ung Prins, men saknade en vesäntlig egenskap, nemligen att ega

sin lärjunges förtroende. Såsom allt skedde af partianda, så hade man med flit valt folk, som för Konungen voro misshageliga och man hade tvungit mina föräldrar att emottaga dem. Följden var att de som lemnade mig, seende sig bortjagade af det herrskande partiet, gåfvo mig på förhand de mest ofördelaktiga begrepp om de personer, åt vhilka min ledning skulle anförtros. Sådana intryck skulle nödvändigt bortskämma den bästa natur och förstöra den grundval, som mina förra Lärare hade lagt.

Vidare skriver kronprinsen att han för egen del inte hade något klagomål över Tessins guvernörsgärning:

Jag har ingenting att förebrå honom, ända till det ögonblick, då olyckliga omständigheter vållade en fullkomlig brytning emellan honom och mina föräldrar.

När kungafamiljen flyttade in i det nyuppförda slottet i december 1754, betraktades inte längre kronprins Gustav, enligt dåtidens uppfattning, som ett barn. Prinsen sågs som en ungdom för vilken man hade inrett särskilda och ändamålsenliga rum.

LEKSAKER OCH PRESENTER

Carl Gustaf Tessin visste hur värdefull leken var för en effektiv inlärning. Där hade även leksakerna sin givna plats. Tessin instämde med den tidigare omnämnde anonyme "rådgivaren" som menade att:

Printz Gustaf ifrån sitt tredie til och med sitt siunde ålders år, utan någon Bok, och i största frihet, under allehanda förnogel. barnlekar, som den åldern mäst älskar – – – vanliga barnleksaker, såsom små kieglor, pappers tuppar, små trädockor, tärningar, kort etz.

Prins Gustav och hans syskon fick givetvis en hel del presenter och leksaker. De flesta av dessa ting har säkerligen gått förlorade redan under hans barndom, andra ärvdes av syskonen medan ett fåtal har bevarats. Av dessa leksaker skänktes många bort som gåvor till personer i kungens närmaste krets. Några få har bevarats i de kungliga samlingarna eller i olika museer.

Tessin var mycket kritisk till att man gav de kungliga barnen för många julklappar. Det fick till följd, enligt hans mening, att barnen blev bortskämda och inte uppskattade presenterna. Fenomenet känns, som från vår egen tid. Han skriver i sin Åkerödag-

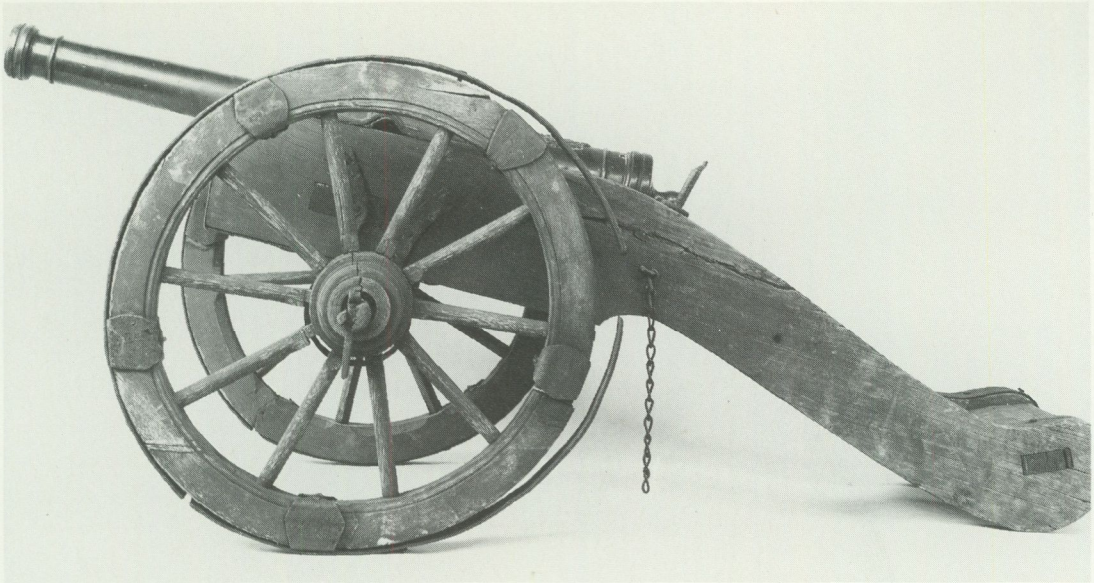

Kanon av mässing monterad på en blåmålad lavett av ek. Den ingick i "Lilla artilleriet", skänkt till prinsen julen 1748 av franske ambassadören i Stockholm, markisen de Lanmary. Artilleriet bestod av minst 10 pjäser och var tillverkat av Gerhard Meijer ca 1745. Tillhör Nordiska museet.

bok 1763 med anledning av att hans hustru Ulla Sparre hade hållit ett julkalas för gårdens underlydande:

Jag har ofta warit wittne till kongl. Barns Juleqwällar, men den som will se en hiärtans gliädje bör söka den å sämbre och lägre ort, där sällan gåfwor wankas.

Tessin försökte ge prinsen några få men ändamålsenliga julklappar, som skulle överlämnas på ett sinnrikt sätt. I Åkerödagboken år 1760 skriver han:

Efter min förmåga inspädde jag, med egen bekostnad h. k. h. Cronprintsens upfostran med menlösa nöijen, särdeles wid Juhletiden.

Av Tessins anteckningar av egna bekostade presenter för julfirandet vid hovet får vi bl.a. veta vad han gav till prins Gustav så länge han fungerade som överstemarskalk. Vid prinsens första julafton 1746 fick han en lappmudd fodrad med hermeliner som hade kostat 300 rdl kmt.

Följande jul skänkte Tessin sin egen häst av trä med full mundering – sadeln och schabraket av blattsammet med guldsnören och förgyllt betseltyg. Hästen var tillverkad i Danzig och munderingen gjord av sadelmakaren Johan Georg Pfeffer i Stock-

holm. Hästen gavs 1783 i julklapp till sonen Gustaf Adolf – försedd med hjul och nya betseltyg. Samma typ av häst finns bevarad på Kavlås i Västergötland. Denna häst hade enligt tradition tillhört Karl XII. Vid samma tillfälle fick Gustav ett skåp, delat i tre rum, med hushållssaker. Det hade kostat 72 Rdl kmt.

1748 berättar friherre Sack att franska ambassadören markis de Lanmary, skänkte prinsen ett helt litet artilleri, som hade tillhört hans bror. Att ge prinsarna "lilla artilleriet" var en gammal tradition från 1600-talet. Även brodern prins Karl fick 12 kanoner med sitt namnskiffer och årtalet 1763.

På julafton 1749 överraskade Carl Gustav Tessin prins Gustav med en liten marknad som han hade låtit inreda i stora rikssalen. Enligt svågern Johan Gabriel Sack var den "rätt wacker och artig". Av kung Fredrik fick prinsen en liten klocka av guld och av hovmästarinnan Wrangel en liten guldflaska med en svan uppå. Här må även nämnas att prins Karl fick "utom en myckenhet leksaker", av kung Fredrik en käppknapp av guld garnerad med briljanter och en "skied feder af Gull" av Adolf Fredrik.

Tessins julklappsförteckning för detta år saknas, men från lotteriet, som anordnades av honom, finns en Liste de La Loterie tirée le 24 Decem. 1749 bevarad. Av denna får vi veta att prins Gustav, av de 315 numren, fick sig tilldelat icke mindre än 40. Här kan nämnas: En liten papperslampa garnerad med snäckor, en vacker dansande "Marguerite" med drivfjäder och fyra marionetter – en pajas, en fru "Ragonde" och deras två barn. Vidare en trädocka – grenadiär som exercerar, en trädocka – dam i slängkappa, 27 soldater i uniform med gevär på axeln, 15 grenadiärer i uniform, en man som drar en vagn med en tunna, en husar till häst, två smeder, två spel – "d'Epinettes" och "Cavagnol", ett fältskrivbord, ett litet bord av alabaster med en theservice, 8 små tallrikar med konsgjorda maträtter på, och en bronsgrupp med sex soldater som skjuter av en kanon. De var skänkta av Adolf Fredrik.

Av Lovisa Ulrikas skänkta lotter fick Gustav flera dockor, en kaross med kusk och två lakejer, en docka i en rullande schäs med en häst och en kusk, en lapp i en släde med seldon och en liten bur med fågel. Av sin älskade Becka, Nils Adam Bielke, fick Gustav en modell av ett hus i två våningar och en stor neger som tänder en fackla med drivfjäder.

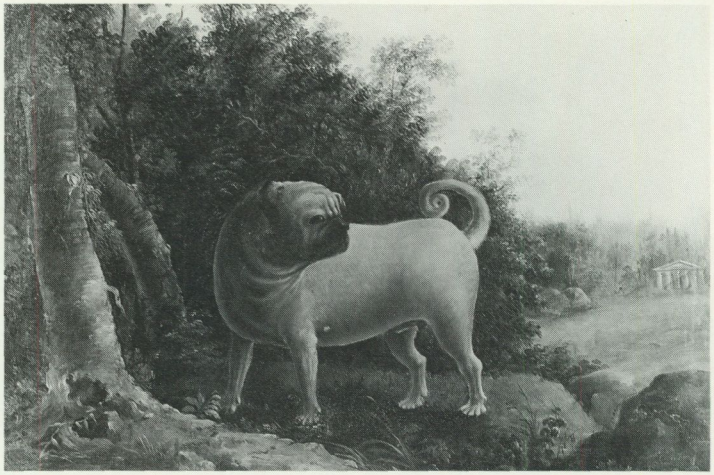

Prins Gustav och hans syskon växte upp med hundar och burfåglar. Denna mops, Karl XIII:s favorithund, var ättling till Lovisa Ulrikas mops. Målning av Axel Otto Mörner. Rosersberg. Foto Statens konstmuseer.

Tessin skänkte julen 1750 en målad och helt möblerad modell av Åkerö till Gustav. I salongen hängde prinsens porträtt i miniatyr. Avsikten med modellen var säkerligen att den i första hand skulle tjäna som en pedagogisk leksak, i andra hand, som en artighetsbetygelse gentemot Adolf Fredrik och Lovisa Ulrika för det intresse som kronprinsparet visat för Tessins bygge. De hade nämligen föregående jul skänkt fyra spisar, tre kakelugnar, sex kistor fönsterglas m.m. till Åkerö. Julen 1750 fick prinsen Cadett-Corpsen som exercerade uppställd på ett bräde.

Enligt en anekdot berättad av Fredrik Axel von Fersen hade konung Fredrik under sin sista jul 1750, tänkt att ge prinsen några små julklappar i form av leksaker. I sina rum lät kungen breda ut fruntimmersnipper, en vacker värja med krigiska emblemer och rustningar på ett bord:

Den lille prinsen blef förrtjust deråt; men tillsagd att välja hvad helst honom behagade, blef han [kungen] förvånad att se prinsen preferera en solfjäder, framför alla öfriga saker.

Av friherre Sack får vi dock veta att kung Fredrik gav prins Gustav en hästmundering, till prins Karl en guldvärja med diamanter och till prins Fredrik Adolf sitt porträtt med juveler.

Ett exempel på hur Tessin försökte ge en ytterligare dimension

till sina "wälmenta Juhlklappar" är när han till julafton 1751 lät illuminera ett av prinsens rum. Hovmålaren Johan Pasch hade dekorerat rummet. För fönstren var bågar av oljade papper med följande deviser uppsatta och under varje devis låg en julklapp.

EN GUDFRUCKTIG KONUNG ÄR LANDETS WÄLSIGNELSE.
Under låg en bibel med kopparstick inbunden i röd saffian med förgyllning, som kostat 180 Rdl kmt.

EN RÄTTWIS KONUNG ÄR LANDETS HUGNAD.
Under låg ett silverbeslaget besman med förgyllda silvervikter, som kostat 90 Rdl kmt.

EN FÖRSICKTIG KONUNG ÄR LANDETS SÄKERHET.
Under låg en spegel med kolorerad och förgylld ram, ornerad med symboler för försiktigheten, som kostat 24 Rdl kmt.

EN TAPPER KONUNG ÄR LANDETS HEDER.
Under låg en värja, palasch, med förgyllt silverbeslag och inskriptionen Il sera vaillant, som kostat 180 Rdl kmt.

EN FRIKOSTIG KONUNG ÄR LANDETS WEDERQUECKELSE.
Under låg ett litet skrin med allehanda husgeråd och saker av elfenben.

EN ORDENTLIG KONUNG ÄR LANDETS EFTERSYN.
Under stod ett timglas.

EN KONSTÄLSKANDE KONUNG ÄR LANDETS UPMUNTRAN.
Under stod på ett bräde en uppsats med dockor, gjorda i Neapel, och ihopsatta av musslor, som kostat 300 Rdl kmt.

HWAD MIN NÅDIGE HERRE FÖRTIENT, WARE HANS LÅTT.
Över spisen var en starkt illuminerad sol. Framför spisen stod en skiva med två hål med två synliga armar, den ena höll en krans den andra en fallvalk.

Carl Gustav Tessin var ingen vän av bruket att låta barn allt för tidig bära värja. Hans avsikt med sin ovanliga julklappsutdelning var sannolikt, så som brukligt var med svenska prinsar sedan 400 år tillbaka, att repetera och "pröva" de egenskaper prins Gustav skulle behöva som blivande kung, och om han var värdig att väpnas med värja. Tessin skriver i sin dagbok 1761:

Denna vagnsmodell, avsedd att dras av getter, fick prins Gustav julen 1753 av Carl Gustaf Tessin. Kungl. Livrustkammaren.

Barn hos oss bära wärjor, innan de lärt sielfve drage underkläderna på sig: de inskrifvas ibland gallonerade hattar, och deras egne föräldrar Riddarslår dem, wid orden: Nu ser du ut som en karl: Då tror Marionetten sig kiäck, klok, utlärd och knä cammerat med cronans Embetsmän. – – – Mån icke till en förnuftig upfostran höra, att efter hand, och under nampn af prämier för wissa lärdoms och dygde framsteg, öka ungdommens klädnad, på det trädet eij måtte bära alla sina blommor när det nyss planterat blifvit.

Bland de fortsatta årens julklappar kan nämnas att prinsen 1752 fick en liten vattenspruta med pump, slangar m.m., som Tessin låtit inköpa i Holland för 300 Rdl kmt och en skärmljusstake eller Gardevue, förgylld med our moulo och garnerad med porslinblomster. Den hade två ljuspipor och en grön skärm. Nederst dekorerad med en elefant och ett barn av saxiskt porslin, köpt i Paris i oktober 1752 av Fredrik Sparre för 600 dlr kmt. Vidare

Scenmaskineri till teatermodell inköpt av Carl Gustaf Tessin i Paris 1745 och given till arvprins Adolf Fredrik. Modellen, ca 110 cm lång, är utförd in i minsta detalj. Tillhör Konstakademin, deponerad i Drottningholms teatermuseum. Foto Beata Bergström.

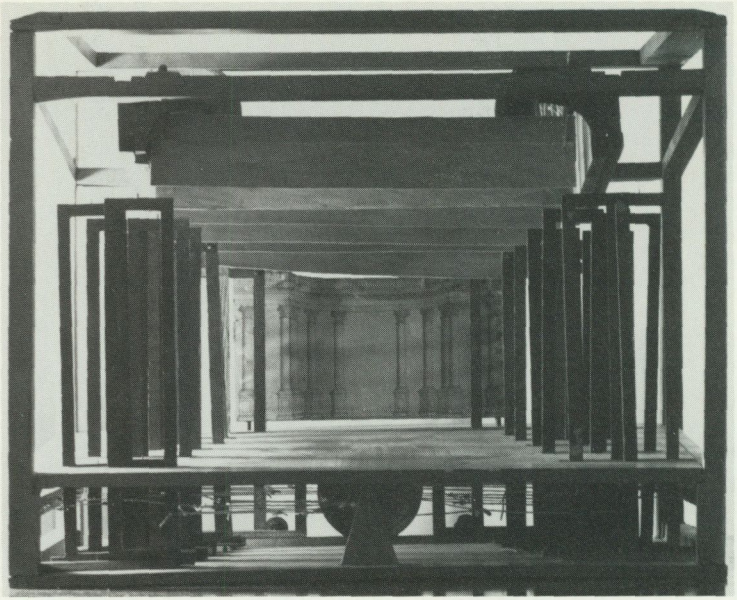

I denna leksak, en trädosa, sitter en insekt försedd med rörliga ben av läder och blytyngder, monterad på en liten träpinne. Dosan skänktes julen 1742 av Carl Gustaf Tessin till Fredrik Ulric Sack. Privat ägo. Foto Mats Landin.

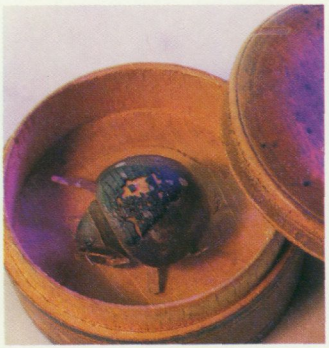

fick Gustav en bok med färgmålningar föreställande "Chinesernes landarbeten", som kostade Tessin 60 Rdl kmt och en annan med färgbilder föreställande deras "Manufacturer och flera näringar", som kostade 72 Rdl kmt, och en med färglagda bilder av blommor och fåglar, som kostade 72 Rdl kmt. Dessa böcker hade Tessin köpt av direktör Sahlgren i Ostindiska kompaniet. Två små lådor med "apaveil", till magnetiserande ingick också.

1753 firade Carl Gustaf Tessins sin sista jul med hovet. Prins Gustav fick en lackerad "Bureau Historiographique" [Machine de Geograpie], som kostade 150 Rdl kmt, en "Cylindre", med en myckenhet därtill hörande målade figurer", som kostade 240 Rdl kmt, och Tessins egna "Mathematiska Instrumenter" av mässing. Enligt en annan anteckning av Tessin fick kronprinsen även en "modell på wagn". Denna vagn är identisk med den mindre av de två vagnsmodeller som finns bevarade i Livrustkammaren. Vagnen är enligt traditionen beställd av Tessin i Paris för kronprins Gustav och avsedd att dras av två getter. Den större vagnsmodellen var avsedd att dras av hovstallets ölandshästar.

Förutom de ovan angivna modellerna har med största sannolikhet prins Gustav mycket tidigt fått leka med andra modeller. T.ex. den teatermodell, "lilla Theatren, med dess mechanisme", som Tessin lät inköpta på en auktion i Paris 1745 och som 1766 förvarades i Adolf Fredriks kabinett vid Drottningholm. En annan var den stora modell över Jerusalems tempel, som Carl Gustaf Tessin skänkte till Adolf Fredrik i julklapp 1750. Modellen var sänd till Nicodemus Tessin d.y. från Karl XII i Bender.

Genom sitt kontaktnät av släktingar och bekanta som befann sig utomlands kunde Tessin beställa alla de saker han behövde. Av en bevarad odaterad kladd framgår från vilka orter man kunde köpa lämpliga leksaker:

Att förskrifwas.
Ifrån Portugal;
Cachou, förgyldt giordt i allehanda former, samt eljest hwarjehanda små curiositeter.
Ifrån Saxen;
Allehanda små diur och fouglar af träd.
Såcker deviser wäl giorde.
Allehanda små leksaker af Porcellin, med mera.
Ifrån England;
Allehanda små sten kiärl för barn.
Nätt giorda dåcksaker af träd, som små skåp, bord, husgeråd etz, med mera.
Ifrån Nürnberg;
Små råttor med urwärk uti.
Skruf Ricksdahl.
Hwarjehanda konstswarfningar.
Ifrån Amsterdam;
Wälklädda waxdåckor etz.

Som en jämförelse kan nämnas vad Tessin gav sina släktingars barn julen 1746. De fick tre dockor med olika kläder, en trädosa med köksredskap, en trädosa med ett "Ringelspel", en trädosa med en liten vagn, två trädosor med små dockor med bly i ändan, två trädosor med allehanda djur, en teservis av alabaster, två små kvarnar i elfenben, fyra par små ljusstakar i elfenben, ett bräde med dockor som rör sig, två bräden med björnar som dansar, en släde och en båt båda av av trä.

Av Tessins bevarade inventarium från år 1742 finner man flera notiser om leksaker i hans ägo. Av dessa kan nämnas en liten "barn eller dåckservice" av tenn bestående av ett bord, ett kaffebräde, två flaskor, fyra ljusstakar, två skålar med lock, två skålar

med öron, två mindre dito, två sockerskålar, två djupa fat, två stora fat, två mindre fat, två ännu mindre fat, 24 tallrikar och sex skedar. I ett senare inventarium 1744 nämns en liten "Opera Perperstif uti chagrin foder" och en "Camera obskura ofverbladet med brokigt papper".

Prins Gustav fick en uppfostran som var helt i linje med upplysningstidens pedagogiska ideer. Tronföljaren var, till skillnad från sina övriga syskon, föremål för Carl Gustaf Tessins och Lovisa Ulrikas speciella omsorger. Detta innebär dock inte att Gustav var det ensamma barn som tidigare gjorts gällande i forskningen. Barnteater, leksaker och lek med andra barn var ett viktigt led i fostran av honom för den roll han skulle spela som rikets främste medborgare.

VÅRT ÄLDSTA PUSSEL?

Hans Medelius

Hans Medelius, intendent, Nordiska museet.

Pussel med olika motiv och av olika storlek är idag populära tidsfördriv i alla åldrar.

De första pusslen tillverkades i London, där John Spilsbury, gravör och karttillverkare var verksam. 1763 öppnade han en egen rörelse i närheten av Covent Garden. Några år tidigare hade han kommit på idén att montera kartor på mahognyskivor, skära ut dem längs landsgränserna och sälja dem i askar, som samtidigt kunde vara underlag när man lade pusslet.

Avsikten var pedagogisk. Pusslen skulle vara något som barn kunde samlas omkring och ha som tidsfördriv, samtidigt som de lärde sig länders läge och kartbilder. I en adressförteckning från 1763 anger Spilsbury att avsikten var "to facilitate the Teaching of Geography". I början av 1760-talet saluförde han ett 30-tal olika kartpussel, bl.a. ett över Sverige och Norge.

I Nordiska museets samlingar finns ett kartpussel med Fredrik Akrels karta över Stockholm från 1795 som motiv. Akrel var en känd kopparstickare och gravör, som bl.a. förestod Anders Åkermans globverkstad efter dennes död. Pusslet, ca 22 × 20 centimeter, är limmat på furu och utsågat i ett ganska intrikat mönster. Ett tiotal bitar saknas. Även den tillhörande asken är i furu. Kartan, "Plan af Stockholm med dess Malmar 1795 af Fred. Akrel" har också en numrerad förteckning över viktigare byggnader och platser i Stockholm, i "Staden", på "Norrmalm" och "Södermalm". Den engelska forskaren Linda Hannas har betecknat detta pussel som det äldsta kända utanför England.

Men pussel såldes ännu tidigare i Sverige. I Dagligt Allehanda 1793 annonserar bokbindaren Samuel Martin att han sålde "de nu brukelige sönderskurne kopparstick i sina lådor, eller Pusselspel af åtskillig storlek". Martin bodde på Regeringsgatan 74,

Pussel, "Plan af Stockholm med dess Malmar 1795 af Fred. Akrel". De äldsta pusslen, från 1760-talets England, var kartbilder tillverkade för att lära och roa. Tillhör Nordiska museet. Foto Sören Hallgren.

intill sina båda mera kända bröder Elias och Johan Fredrik Martin. Dessa fick också släppa till egna gravyrer som bilder på Samuels pussel. På Näs i Uppland finns ett pussel med motivet "Lots döttrar bringande vin till sin fader", av Elias Martin. I Nordiska museets samlingar finns också ett pussel, en herdeidyll av franskt ursprung, i ask klädd med olika sorters eleganta papper med påklistrad etikett med tryckt text "Samuel Martin, Bokbindare" samt tillskrivet med bläck "Bor på Borgerskapets Gubhus". Martin sade upp sitt burskap 1811 och köpte in sig på gubbhuset, då beläget i malmgården Kristinehov vid Lundagatan på Söder.

Från 1800-talets första årtionden blir pussel allt vanligare i Sverige. Motiven är ofta pedagogiska eller med romantiserande landskap eller figurscener av olika slag.

"Engelska mannekänger" kallades populärt de tryckta och handkolorerade pappersdockor, som producerades i England vid 1700-talets slut. Nordiska museet. Foto Sören Hallgren. →

LYCKAN ATT KLÄ AV OCH PÅ EN DOCKA

Ingrid Roos Björklund

Ingrid Roos Björklund, intendent, Nordiska museet.

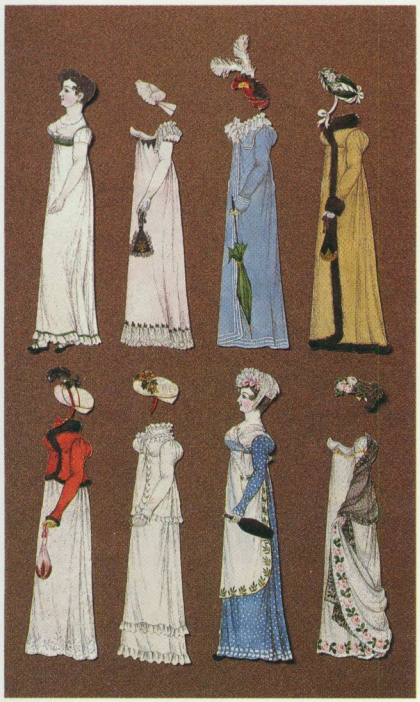

För små flickor har dockleken så småningom övergått till att bli ett ständigt provande av kläder på dockan. Den docka som mest motsvarar detta behov är med all säkerhet den vuxna dockan.

För egen del hade jag ingen sådan docka, mannekängdockor av Barbietyp hade ännu inte lanserats när jag var i den mest intresserade åldern. Jag fick i stället nöja mig med pappersdockor – men det var inte det sämsta.

Pappersdockor är billiga, lätta att skaffa – man kan tillverka dem själv om inte annat – och näst intill obegränsade i sin garderob.

ENGELSKA MANNEKÄNGER

Pappersdockans historia är inte särskilt lång. De första pappersdockorna presenterades i England omkring 1790, då papper som material i leksaker blev allt vanligare.

Det var en revolutionerande uppfinning som efter 1790 erövrade marknaden via engelska firmor. De platta påklädnadsdockorna av kartong eller papper, med många detaljrika kläder och tillbehör blev raskt mycket populära. De lär ha sålts för tre shilling styck och var kända som ”engelska mannekänger”.

Mellan åren 1786 och 1827 utgavs tidskriften ”Journal des Luxus und der Moden” av förläggaren Justin Bertuch i Weimar. 1791 nämns i denna tidskrift för första gången om den nya uppfinningen från London:

Det är egentligen en barnlek för små flickor, men därvidlag så förtjusande och behagfull att även vuxna fruntimmer som mödrar gärna leker med den,

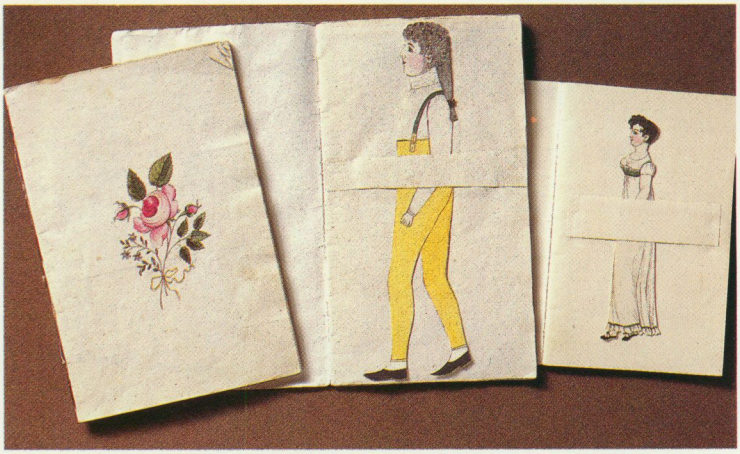

De "engelska mannekängerna" presenterades ofta i därtill avsedda böcker där dockan och dräkterna hölls på plats med hjälp av slåar. Tillhör Nordiska museet. Foto Sören Hallgren.

då man därvid kan få visa sin goda eller dåliga smak vad gäller att klä sig eller frisera sig och så att säga, låta andra få ta del av den.

Dockorna är tecknade på stark kartong och utklippta. De är unga figurer ca 8 tum höga, i underkjol och korsett och med friserat hår. Till dockan hör 6 fullständiga, smakfullt målade och likaså utklippta kostymer och frisyrer; sommar- och vinterdräkter, klänningar och negligéer, jackor, chemiser, pälsar, hattar, huvor, muffar osv. Kläder och hattar är så gjorda att man kan klä på dockan ordentligt.

I Tyskland och Frankrike var man inte sen att ta upp idén och det blev en formlig masstillverkning av pappersdockor. Pappersdockan fyllde två funktioner: att vara lekdocka och att orientera om och sprida modets nyheter. I Frankrike upptäckte man att de dessutom var ett billigare och snabbare sätt att lansera det franska lyxmodet jämfört med att utrusta och sända runt modedockor som man gjort tidigare.

PATENT PÅ PAPPERSDOCKOR

Av alla de professionella tillverkarna av pappersdockor under 1800- och början av 1900-talet, finns det en firma som överglänsar alla andra. Det är firman Tuck and Sons i London.

Raphael Tuck var ursprungligen från Tyskland men flyttade med sin familj till England under 1860-talet. Han startade en firma som gav ut olika tryckta alster, varav pappersdockor blev en del av produktionen. Inget som tydligen ansågs märkvärdigt

Pappersdockans uppfostrande roll var icke att förringa. För en ung dam ur borgerlig samhällsklass gällde vissa regler i uppfostran. Att ha färdigheter i sysslor rörande hemmets skötsel och framför allt i sådant som bidrog till att ge hemmet en glansfull touche stod högt på listan. Kunskaper och färdigheter i handarbete av olika slag och även konstnärlig verksamhet var viktiga inslag i träningen för livet som gift kvinna. "Die arbeitsame Dame", var en pappersdocka med olika dräkter för olika sysselsättningar. Här ses hon i tecknartagen. Dockans titel anger vikten av att ta vara på livets dyrbara minuter. Tillhör Nordiska museet. Foto Sören Hallgren.

för firmans egen del, men dessa pappersdockor kom att bli de mest spridda i världen.

Raphael Tucks söner engagerades i firman som utökade och till slut hade filialer både i Paris och New York. Det var för övrigt Tuck and Sons, som firman sedermera kom att heta, som sökte och fick det första patentet på tillverkning av pappersdockor. Det skedde på USA-marknaden år 1893. Patentet gällde teckningar och specifikationer på en "kolorerad leksak avsedd att klippas ut från ett kartongark". Den ena delen bestod av ett babyansikte med lösa armar samt en nappflaska. Den andra delen var ett mönster till lång klänning med tillhörande hätta avsett att klip-

Under årens lopp har många kända personer fått stå modell till papperdockor. Här är det vår svenska "sångfågel" Jenny Lind (1820–1887). Under 1840-talet slog hon igenom utomlands och därmed utbröt en fullständig Jenny Lind-feber. Naturligtvis blev hon då också avbildad som pappersdocka. Här dräkter från olika huvudroller. Vackra askar bidrog till att saluföra pappersdockorna. Förutom bilder av dockan fanns oftast texten på engelska, tyska och franska. Tillhör Nordiska museet. Foto Sören Hallgren.

pas ut i mjukare och passande till babyn. Senare samma år erhöll man ytterligare ett patent, som avsåg kartongdockor tryckta i färg, med ett antal kläder och hattar att byta med. Alltså den mer gängse typen av pappersdocka.

EN ÄLSKAD LEKSAK

Från sent 1700-tal till vår tid har mängder av pappersdockor producerats. Många har varit delaktiga i produktionen såsom bokförläggare, tidnings- och tidskriftsutgivare, leksakstillverkare och pappersproducenter. Genom åren har också generationer av mödrar, mormödrar, tanter, systrar och små flickor gjort hemtillverkade pappersdockor i kvalitéer alltifrån kartong till tidningspapper.

Pojkpappersdocka från 1901 med dräkt för cykling. Tillhör Nordiska museet. Foto Sören Hallgren.

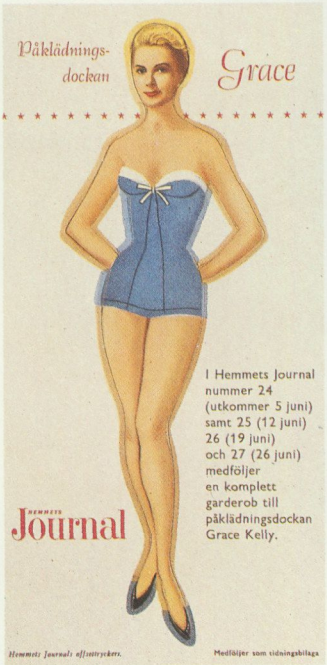

Grace Kelly gifte sig 1956 med furst Rainier av Monaco. De flesta tidningar rapporterade från bröllopet och berättade om den romantiska kärlekssagan. Veckotidningen Hemmets Journal presenterade prinsessan Grace Patricia, som hon sedan kallades, som påklädningsdocka med en mängd vackra kläder, de båda brudklänningarna inte att förglömma. Dockan, tryckt på hård kartong, låg som bilaga i nr 24/1956 och därtill fanns en sida med kläder. Sedan följde kläder i ytterligare tre nummer. Kungl biblioteket.

Under nära tvåhundra år har rådande mode illustrerats och spritts genom pappersdockornas försorg. En pappersdocka kunde framställas snabbt och därigenom kunde också modeimpulserna spridas snabbare.

Många berömda personer har fått stå modeller till pappersdockor. Så till exempel dansösen Fanny Essler, sångerskan Jenny Lind, Hagaprinsessorna och filmstjärnan Grace Kelly för att nämna några. Det har också gjorts andra urklippsark av papper med soldater, bondgårdar, städer, spratteldockor, borgar – ja, mycket mer finns att räkna upp. Men ändå – pappersdockan med sin ändlösa serie av kläder och tillbehör är nog den mest älskade av alla pappersleksaker.

HEMGJORDA LEKSAKER

Annika Tyrfelt

Annika Tyrfelt, intendent, Nordiska museet.

Att de stora guldfyndigheterna vid Klondyke upptäcktes 1896, fick en speciell betydelse för två stockholmsbarns lekar. Syskonen Crispin och Harriet Löwenhjelm (sedemera ryttmästare och kammarherre respektive författare) började fantisera och skapade sitt eget Klondyke, befolkat med fantasifigurer av olika slag. En del gavs fysisk form i decimeterhöga dockor och några av dem finns sedan 1945 i Nordiska museets samlingar. Den tyvärr osignerade katalogtexten berättar:

Dockorna gjordes av en rödvinskork, genom vilken träddes tvenne hårnålar till armar resp. ben. Huvudena modellerades av vax. De första dockorna tillverkades omkring 1897 och voro ganska primitiva, men efterhand som syskonen Löwenhjelm blevo äldre, blevo dockornas ansikten bättre modellerade, de styva hårnålarna utbytta mot mjuk koppartråd och klädlyxen steg avsevärt. Det enda handarbete Harriet Löwenhjelm någonsin ägnade sig åt, frånsett strumpstoppning, var faktiskt att sy dockkläder.

Ursprunget till Klondyke-leken var att Crispin Löwenhjelm som liten pojke, när guldruschen till Klondyke höll på som bäst, hörde berättas om att allt där var så dyrt, att till och med en smörgås kostade mer än en krona. Vad var naturligare då än att hans älsklingsdocka, Mortimer Higgins, öppnade en lönande smörgåsaffär i Klondyke och efterhand emigrerade fler och fler fantasifigurer till samma plats, där snart ett verkligt samhälle växte upp, ett slags Grönköping där ofta dagshändelserna, såsom de uppfattades av barnen kommo att återspeglas i en förvrängd och burlesk form. De mest framstående i Klondykekolonin, i regel de mest befängda namnen, hedrades med att bliva avritade. Det finns mer än hundratalet teckningar av Harriet Löwenhjelm med motiv från Klondyke.

En del av Harriet och Crispin Löwenhjelms Klondyke-dockor. Foto Sören Hallgren.

I samhällets officiella tidning "Midnattssolens land", vilken utkom under många år, kan man ej blott få en god inblick i livet i Klondyke utan

På marknader och av kringvandrande försäljare kunde man köpa enklare leksaker – om man inte tillverkade dem själva i hemmen. Målning av Peter Eskilsson 1856.

även läsa i original många av Harriet Löwenhjelms efter hennes död publicerade dikter.

Det lektes ej så mycket med dockorna. Det var roligare att göra dem och att fantisera om dem, men när marionetteatern blev aktuell, fingo dockorna en renässans. Deras orörlighet hänvisade dem dock mer eller mindre till statistroller. Teaterlivet medförde en snabb nedslitning av dockornas klädelegans, och den heta rampen (stearinljus) kom ett och annat vaxansikte att deformeras. Tyvärr hittade också malen en sommar vägen till den ask, där dockorna sovo sin Törnrosasömn, vilket allt medverkat till att de nu mist mycket av sin ursprungliga charm.

15 av de små dockorna finns idag i Nordiska museet, här kan vi bl.a. möta (förutom den framgångsrike smörgåsfabrikanten Mortimer Higgins) Bonna Bolle som är dotter till den välkände proffsboxaren Olson-Bolle, en dam med något tvivelaktigt rykte men med otvivelaktig charm. Adolf Skytte, som är banérförare i Pamporden – en ädel karaktär, men tämligen enfaldig. Hertigen och Fursten av Tjolahej har utmärkt sig för skrupelfria affärsme-

Gosse som skurit sig när han täljer leksaker. Oljemålning av Per Hillerström ca 1800.

toder och ryttmästaren, prins Johan Bennet är erkänd chef för Smugglarna i Klondyke. Medicine doktor Maximilian Jimmerling har i samband med ett indianöverfall fått huvudskålen krossad och bär därefter alltid guldkalott...

Klondykedockorna är kanske inte typiska exempel på vad man först associerar till när man talar om hemgjorda leksaker, men de rymmer så mycket av det som är typiskt för barns lekar och självgjorda leksaker. De är skapade av vad man har tillhands, de har sitt ursprung i en verklig situation, de fungerar som rollspelsaktörer, de är egentligen roligare att göra än att leka med och de får förändrade funktioner när barnen växer. De hade turen att få överleva vilket annars inte är så vanligt. De enklare, hemgjorda leksakerna kom sällan på museum.

Att de enkla leksakerna sällan hittat vägen till museerna beror naturligtvis på att de dels inte har varit ansedda som "värdefulla" och därför inte sparats på samma sätt som en köpedocka med mätbart ekonomiskt värde. Dels har ofta de enklaste leksakerna en tillfällig karaktär, barnen gör dem för ett särskilt syfte, ett särskilt tillfälle, av förgängligt material och när leken är över är de inte längre intressanta. En docka kunde göras av:

...två korslagda hasselpinnar virade med ullgarn så att armarna satt fast på kroppen, till huvud ett litet ullnystan eller trasor med ull i. Sen var det ju ett tiggande för att få av mattrasorna. Till kläder. Ett snöre om livet så var det färdigt. Så småningom blev pinnen en klyka och då var det ben också. Ute i ängen, när de äldre hämtade ris eller gjorde andra utesysslor, blev det bara gräs till band, ett ekollon eller en liten potatis till huvud och kläder av löv som virades om och bands fast med gräs. De var ju sönder nästa dag men hade gjort sin tjänst för stunden.

Kottdjur. Foto Sören Hallgren.

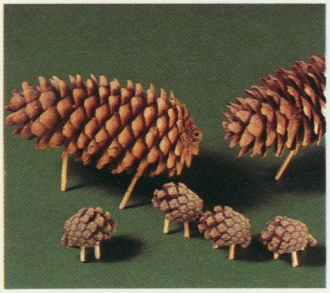

Om man ville ha en leksak fick man göra den. Det torde ha varit regel för de flesta. Av kringvandrande försäljare kunde man köpa sprattelgubbar och trädockor, kanske en trähäst och annat smått. Byns snickare fick säkert beställningar på trähästar och dockvaggor som omväxling och visst fanns det en hantverksmässig produktion av leksaker för avsalu långt tillbaka i tiden. Dock dröjer det tills industrialismen gör sitt intåg innan massproduktionen ger leksaker till ett mindre orimligt pris.

Föräldrarna gjorde leksaker till barnen i den mån de hade tid. Pojkarna fick trähästar, vagnar och kärror; flickorna trasdockor, dockmöbler och sydda bollar. Barnen samlade egna skatter, och

Enkla, hemtillverkade dockor ur Nordiska museets samlingar. Foto Sören Hallgren.

gjorde egna leksaker. Den vuxna världen avspeglas i leken: kottdjuren vallas, man bygger stängsel och ladugård och spelar upp hela det register av sysslor som skall till på en gård. De olika årstiderna inspirerar till olika lekar; snurror och toppar tillverkas på våren, barkbåtar täljs och visselpipor skärs. Är man lite äldre än bara barn, skär man pipor till flickorna ... Vid jultid kommer nötskalen och julgåsens bröstben till användning som hoppare, sprättare och hoppetossor. Material som finns nära tillhands används av både barn och vuxna: efter slakten tas gåsens strupe

Flicka med "vedträdocka". Foto Torekällbergets museum.

tillvara, torkas och fylls med ärtor och blir till lillbarnets skallra. Svinets urinblåsa blir en fungerande men ömtålig boll, och i staden sveper pojkarna ihop sin fotboll av tidningspapper omvirat med snöre.

I Nordiska museets samlingar finns trots allt en hel del hemgjorda leksaker, men ofta är de tysta och anonyma. Man undrar vad pappan tänkte på när han täljde hästen åt sin lille son och vad sonen lekte för lekar med den. Vad har de ofta trasiga och

blanknötta föremålen varit med om för fantastiska äventyr tillsammans med sina små ägare? Det vet vi så lite om eftersom uppgifterna om dem är så knapphändiga. 1907 har amanuensen Nils Keyland "med stort nit och intresse" skaffat in en omfångsrik samling "allmogeleksaker" som bör ha representerat nya tankar kring vad som hörde hemma på museet, just därför att den till stor del bestod av sådana hemmatillverkade leksaker och spel av enklaste slag som tidigare hade saknats i museets samlingar: slungor, snurror, pipor, flyttspel och tålamodsspel. Att han har gjort något epokgörande nämns inte i det årets Fatabur, de föremål som blir omnämnda och avbildade, är sådana som är lite finare och anknyter till borgerliga leksaker... Inte heller Keyland berättar så mycket om dem, mer än var de kommer ifrån. Efter Keylands insats ökade den här gruppen av föremål bara sporadiskt under många årtionden. Först på 1970-talet görs en medveten insamling för att skaffa fler enkla leksaker till museet. Äldre människor berättade och gjorde kopior av sin barndoms leksaker och även om kopian aldrig kan ersätta originalet kom mycken kunskap på pränt och många föremål blev dokumenterade. Samtidigt intensifierades dokumentationen av moderna barns leksaker – köpta eller hemgjorda – för att få både föremålen och berättelsen om hur de används.

Leksaker var en lyx under många århundraden, men det betyder inte att fattiga barn inte lekte. De kunde låtsas att en porslinsskärva var en tallrik och en träbit var en docka. Men Nordiska museets samlingar upptar inte det som fanns i fantasin...

Så skriver signaturen Maloux i Uppsala Nya Tidning 1967, efter att ha sett en nyuppställning av museets leksakssamling. Tack och lov så har hon inte alldeles rätt. Även om det ibland inte finns så mycket uppgifter som vi skulle vilja ha om varje enskilt föremål, så finns långa, varma och innehållsrika intervjuer och uppteckningar om hur barn har lekt och vilka leksaker de har haft.

Bollar, dockor och docklek hör till flickornas värld. Innan gummibollen blev överkomlig gjordes bollarna hemma, av trasor, kork, skinn eller ullgarn. Att de studsade dåligt mot golvet var ointressant, de fungerade bra för bolltolvan mot vägg, eller att kasta mellan sig. Trasdockan har förmodligen varit mer älskad än köpedockan med kallt porslinsansikte. Från Viken i Skåne, berättas att:

"Amy Olson och Hulda Jakobsson laikar gullstäva". Foto Mathias Klintberg, Kommunarkivet, Visby.

Lasadockan, som mor virat samman med ett huvudkläde i snibb som schal och pallen, som bars som docka på armen, var kärare än dockan med porslinshuvet, som sattes opp på byrån och togs ner vid högtidliga tillfällen. Då flickan själv var finklädd fick hon sitta och hålla dockan i knäet en liten stund, sedan sattes den åter upp på byrån till förvar.

Både mödrar och barn har snott ihop enkla dockor av trasor, målat anletsdrag och skapat en liten person. Ett vedträ insvept i tyg kunde också fungera bra. Att ha "lekstuga" utomhus, i en berså, mellan några stenar eller på något annat bra ställe har alltid varit populärt. Ett miniatyrhem, så fint som något dockskåp, där de vuxnas kasserade saker blev skatter och fick ny funktion i fantasin. "Vid varje stuga fanns ett lusthus av syrén. Där på en träbänk hade man 'gullar', trasigt porslin att leka med".

Från sen tid finns färre leksaker spontant tillverkade av barn bevarade, den förgängliga och snabbt förändrade fantasin hinner oftast före. Bland det som finns kan vi välja två exempel – ”ubban” och hästen Twiggy.

Ubban kommer från Västertorp i Stockholm. Ubban är en lek, men också ett föremål. Ubban är en tom toalettpappersrulle omvirad med mycket tejp, så att den ska hålla länge. Dock måste ubban understundom bytas ut.

Ubban är ett slags kull, det var en lek som vi bara hade, helt plötsligt. Tjejer var också med, alla åldrar, hela vår gård. Ungefär 30 ungar. Man lekte utomhus och i vår källare. Ibland var det ungar från andra gårdar också. Ubban tog aldrig slut, den fanns hela tiden. Den avbröts för andra sysselsättningar. Hade man den, när man skulle gå in, var man tvungen att ta ubban med sig hem. Om vi åkte och fiskade t.ex. måste den som hade den, ta den med sig. Det är en form av kull. Det gäller att göra sig av med ubban så fort som möjligt. Ofta utsåg man ett offer som jagades. Man fick bara kasta på benen, annars gilldes det inte. På morgonen var man tvungen att vråla ”jag har den!” så att alla visste. Den som hade den på hösten, hade den på våren också. Den som hade den, visste om det och kom ihåg det på våren. Den varade i flera år. Man bara gjorde uppehåll på vintern. Jag började leka ubban när jag var sju–åtta år (1959–60) och vi slutade nog inte förrän jag slutade skolan. Sista gången var vi nog 16–17 år, några kanske 20 år och var inne i stan en lördagkväll. Då var plötsligt ubban med. Det var sista gången.

Ubban finns bara som uppteckning, än så länge, eftersom sagesmannen ännu inte är övertygad om att det går att göra en kopia.

Hästen Twiggy kom till museet 1988 och är resultatet av två flickors fantasi när de var 10–12 år. Hon är byggd av kartonger som monterats på ett gammalt barnvagnschassi, formad med skumgummi och tyg som målats så att hon är skäckig. Hon har de tillbehör en häst ska ha: sadel och träns, filt, ryktborstar och skrapor. Flickorna berättar i ett brev:

. . . sen gjorde vi en häst på en stor träbock som vi hade ganska länge utanför min (Ylvas) dörr. Så en dag hade någon förstört den. Sen dröjde det ett tag och vi började dela ut reklamblad. Dom hade vi i en kartong på en vagn. I en nerförsbacke satte jag mig grensle över kartongen och åkte ner. Då kom vi på iden att göra en häst av vagnen. Vi har gjort den alldeles själva utan någon vuxens hjälp. Vi har gjort den på kartonger, skumgummi och tyg. Först

Hästen Twiggy tillsammans med sina skapare, Linda Majori och Ylva Berg. Foto Sören Hallgren.

döpte vi henne till Ninia (Ninja) men döpte sedan om henne till Twiggy. Vi hade henne i ett litet "stall" i Lindas cykelstall (fast grannarna gillade det inte något vidare! För vi hade både hö, kartonger och Twiggans saker där. Så vi tog upp ganska stor plats!). Vi gjorde täcke, grimma, träns, sadel, ridspö, grimskaft och vi köpte också en hel del, t.ex. ryktborsten (egentligen hundborste) ... Vi red omkring på Twiggy medan den andre drog i hästens handtag. Vi drog också småbarn på gården. Vi har sytt om den två ggr och bytt kartonger 1 gång. Vi lekte att hästen var en riktig och lekte olika lekar.

Efter ett tag tröttnade vi på den. Dels för att alla glodde på oss och våra kompisar skrattade. En av dom retade oss med att säga – Titta där kommer kossan, ha, ha! Det var inte särskilt kul. Vi var sedan mest med den i stallet. Under sommaren glömde vi bort henne och sen på hösten hade vi tröttnat och var bara med den ibland. När Linda sedan flyttade hade vi ingenstans att ha hästen. Min pappa sa förut att vi kunde fråga om något museum ville ha Twiggy men då ville vi inte. Men nu har vi ändrat oss för att det verkar kul. Vi har haft den i ca två år.

Och visst ville museet ha Twiggan. Hon är ett gott bevis för att barn fortfarande har fantasi och skapar och leker, precis som syskonen Löwenhjelm, eller flickan som lekte med sina gullar i syrenbersån. Oavsett vilken miljö man kommer ifrån gör man sina egna leksaker, präglade av tiden och påverkade av den aktuella verkligheten.

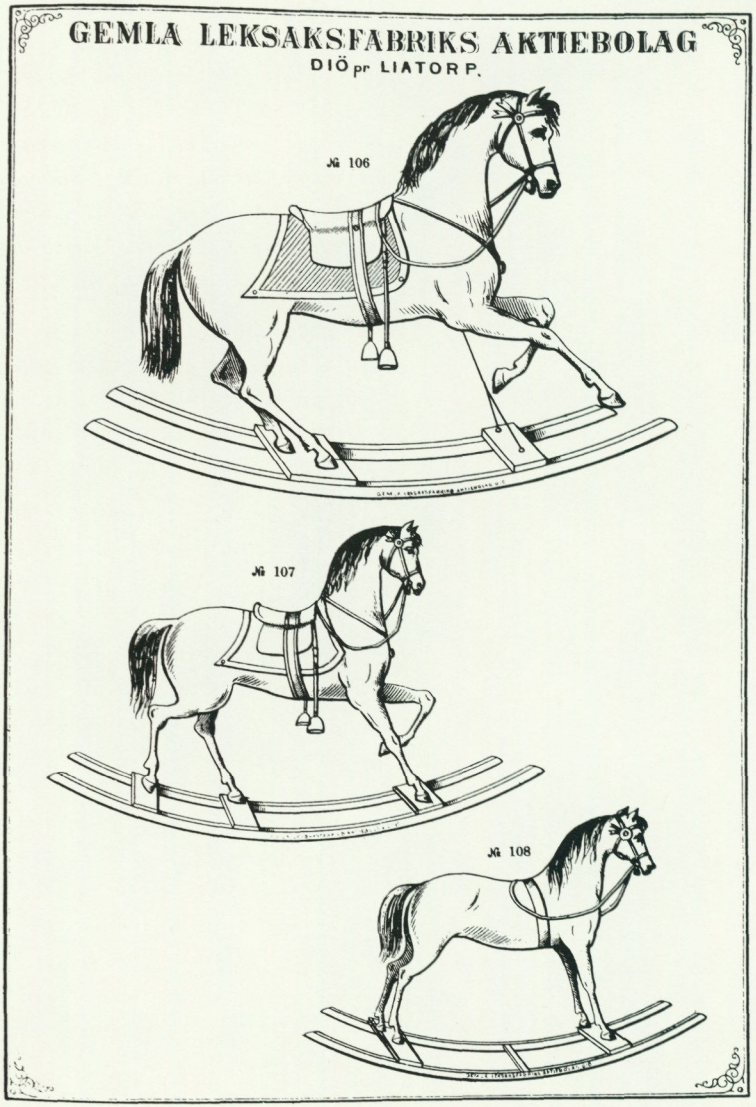

Gunghästen ur Gemla Leksaksfabriks priskurant från 1880-talets mitt. Kungl. biblioteket.

GEMLA LEKSAKSFABRIK – SVERIGES FÖRSTA

Katarina Ågren

Katarina Ågren, chefredaktör, Umeå.

Bland mängden av trähästar i Nordiska museets magasin finns två välgjorda dragare, en svart och en brun. De är spacklade och målade med en blank oljefärg, har man av skinn och svans av garn, noggrant gjorda seldon av trä, läder och metall som det anstår välskötta hästar ägda av sonen till grosshandlare Jäderlund på Döbelnsgatan i Stockholm på 1860-talet. Kärror har de också, att dra hem hö med och att forsla varor på till grosshandlarens magasin.

Det märkvärdiga med just de här hästarna är att de är gjorda av Alexis Westerdahl, skaparen av Sveriges första leksaksfabrik. Alexis Westerdahl var född i Ratan i Västerbotten 1838, son till en tullförvaltare. 1860 finner vi honom i Stockholm inskriven vid Konstakademins byggnadsskola, hans stora intresse var träsnideri. I Svenska industriella verk och anläggningar (1884) skriver Gunnar Ekerot att Westerdahl en jul skall ha sett barnen i en stockholmsfamilj öppna julklappar med leksaker, som väckte hans intresse. Förmodligen var det tyska leksaker, som på den tiden hade en marknad i stora delar av världen och idén han fick var att sådana ju lika gärna skulle kunna göras i Sverige. Sagt och gjort. Året därpå kunde han presentera en kollektion leksaker, som ställdes ut på Hotell La Croix vid Brunkebergstorg. Enligt uppgift väckte de uppmärksamhet i konstkretsar och professorerna Carl Palmstedt och August Sohlman uttalade sig positivt om dem. Uppmuntrad av framgången lämnade Westerdahl in en ansökan till Patentverket om att få anlägga "en mekanisk fabrik för åstadkommande till afsalu af lek- och konstsaker, såsom alla slags dockmöbler, kvarnar, pusseltaflor, åkdon, modeller till

Interiör från Gemla Leksaksfabriks butik. Årtal okänt.

byggnader, cigarrställ, dockor av trä, papp, papiermaché och flera dylika arbeten, som ej uteslutande kunde anses tillhöra något särskilt yrke". Den första leksaksfabriken med tillhörande utställningslokal inrättades på Drottninggatan 55 i Stockholm och fick namnet Svenska Leksaksmagasinet. Men erfarenheterna fanns i Europa och med hjälp av ett bidrag från Patriotiska sällskapet kunde han göra en två månader lång studieresa i Tyskland, Schweiz och Frankrike, alla länder med betydande leksakstillverkning.

Flera år senare, hoppas den redan citerade Gunnar Ekerot 1884, att importen av tyska leksaker skall minska dels därför att

importtullen höjts med 150 % två år tidigare, dels därför att vi har en inhemsk tillverkning som "tillvunnit sig rättmätigt erkännande, men hvars alster liksom mycket annat, fått träda tillbaka för svenskens i allmänhet kända svaghet för det utländska kramet. Dervid mången gång landets produkter af lika god, om icke bättre beskaffenhet, åsidosättas."

Alexis Westerdahl måste ha varit inspirerande i sin entusiasm och energiska uthållighet när det gällde leksaksfabriksprojektet. Motgångarna blev många och svårigheterna tornade upp sig gång efter gång. Han blev beroende av människor med kapital. Hans egna tillgångar bestod i hantverksskicklighet, klurighet, idérikedom och en stark övertygelse om idéernas bärkraft.

Efter några år i Stockholm flyttade Westerdahl tillverkningen till Gemla i Småland, ett samhälle där det fanns lediga lokaler i ett gammalt pappersbruk. Redan året därpå, 1867, det svåra missväxtåret, brann delar av fabriken. Den sysselsatte då elva arbetare och efter ytterligare ett år sedan fabriken byggts upp på nytt var de 16. Hushållningssällskapet hade ställt ett lån på 2.000 kr till förfogande. Men det räckte inte, mer kapital behövdes, och det satsade Lithografiska AB i Norrköping. Verksamheten flyttades till Norrköping 1871, men redan efter ett år var Westerdahl och tillverkningen tillbaka i Gemla. Nästa kapitaltillskott kommer från firman Frans Svanström & Co och fabriken utvecklas så att den 1883 sysselsätter 62 personer och har 55 maskiner. Då brinner den igen, i april 1884. Ägaren, grosshandlare Frans Svanström kommer till Gemla och efter besöket beslutar han att flytta fabriken. Valet faller på Diö en ort inte långt från Gemla där det finns vattenkraft, skog och järnväg. Här byggs en helt ny industrianläggning upp och företaget blir aktiebolag under namnet Gemla Leksaksfabriks AB, trots placeringen i Diö. Westerdahl följde med som föreståndare och hade ansvar för återuppbyggnaden. Men snart blev han oense med ledningen och lämnade efter en tid fabriken och flyttade tillbaka till Gemla och försökte på nytt driva en egen fabrik, till vilken sonen Bernhard står som ägare. När företaget presenteras i Smålandsposten 1885 framhålls att återkomsten "helsas med stor och allmän tillfredsställelse av ortens befolkning, hvilken under flera år vant sig att medelst arbete även åt svagare mindre arbetsföra personer..."

Ett veritabelt annonskrig bryter ut mellan de två företagen.

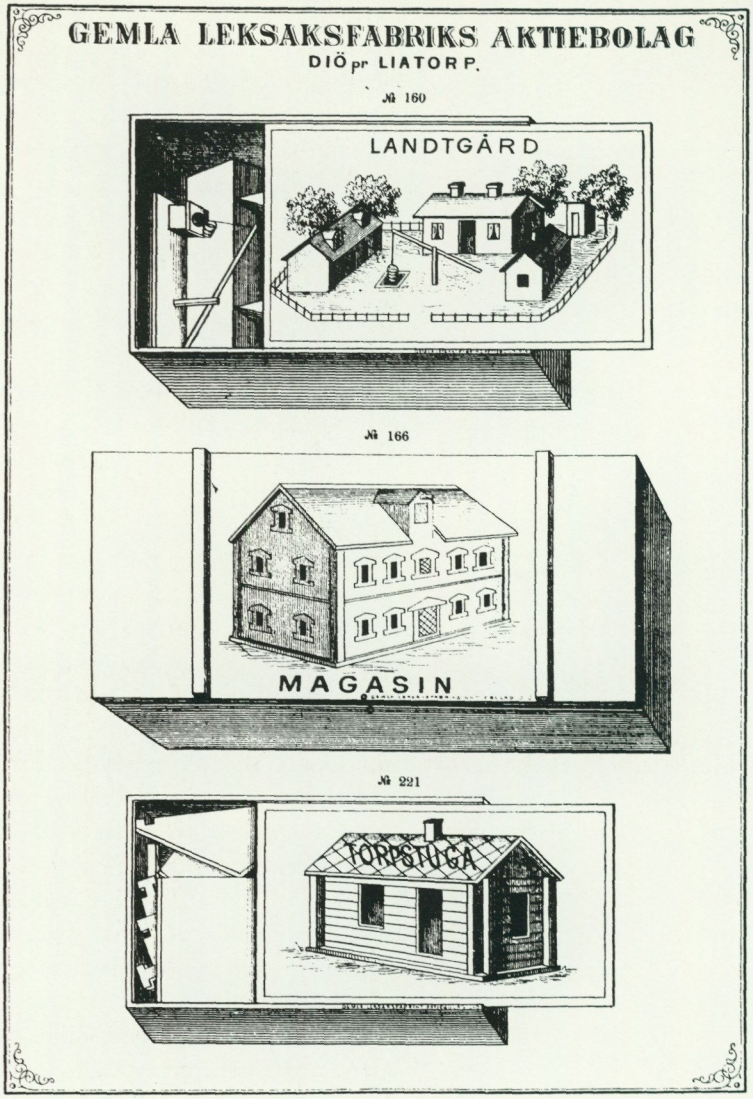

Byggsatser ur Gemla Leksaksfabriks priskurant från 1880-talets mitt. Kungl. biblioteket.

Krocketspel var en av Gemlas mycket populära produkter. Här hos grosshandlare Johan Nilsson i Falun.

Fabriken i Diö registrerar ett fabriksmärke med en bild av en gunghäst. I en annons får vi reda på vilka produkter som är på modet på 1880-talet.

Gemla Leksaksfabrik anlagd 1866 nu Gemla Leksaksfabrik AB adr Diö Liatorp rekommenderar sina tillverkningar af diverse artiklar passande för våren såsom Croqetspel med tillhörande flera slag, starka och eleganta, Skottkärror med tillbehör olika storlekar, Barnvagnar stora och mindre, Hövagnar, kranskäppar och kransar, barngungor och Pilbågar, Segelbåtar. Dessutom: Lador innehållande djur, Renar med lapptält och ackja, elegant Dockskåp med eller utan möblemang, Fortuna med Räf och Solitärspel olika sorter m.m. m.m.

Fabriken är tidsenligt inrättad, har fulltalig och duglig personal hvarför vi äro i tillfälle att erbjuda den bästa vara i förening med ferm expedition. Priskurant franko på begäran. I anledning av den efterapning af våra articklar, som på sista tiden förekommit ber vi få fästa resp. afnämares

Arbetarna återigen samlade framför tunnbinderiet i Gemla i början av 1900-talet.

uppmärksamhet på, att hvarje sak af vår tillverkning är försedd med vårt fabriksmärke.

Hur avlöpte nu denna kamp mellan idégivaren och kapitalet? Westerdahl fick ge upp. Efter konkurs flyttade han till Nyland i Ångermanland, som förman för en snickerifabrik. Här uppfann han en reveteringsmatta, som kom i produktion i en ny fabrik innan han dog 1909.

Många av Westerdahls anställda fick arbete vid fabriken i Diö. Men lusten att vara i Gemla drev tre av arbetarna att än en gång pröva möjligheten att anlägga en leksaksfabrik i Gemla. De tre fabrikörerna, en svarvare, en träsnidare och en snickare, inregistrerade firman Nya Leksaksfabriken Gemla 1893. Och denna gång lyckades man bättre. Genom kontakt med affärsmannen

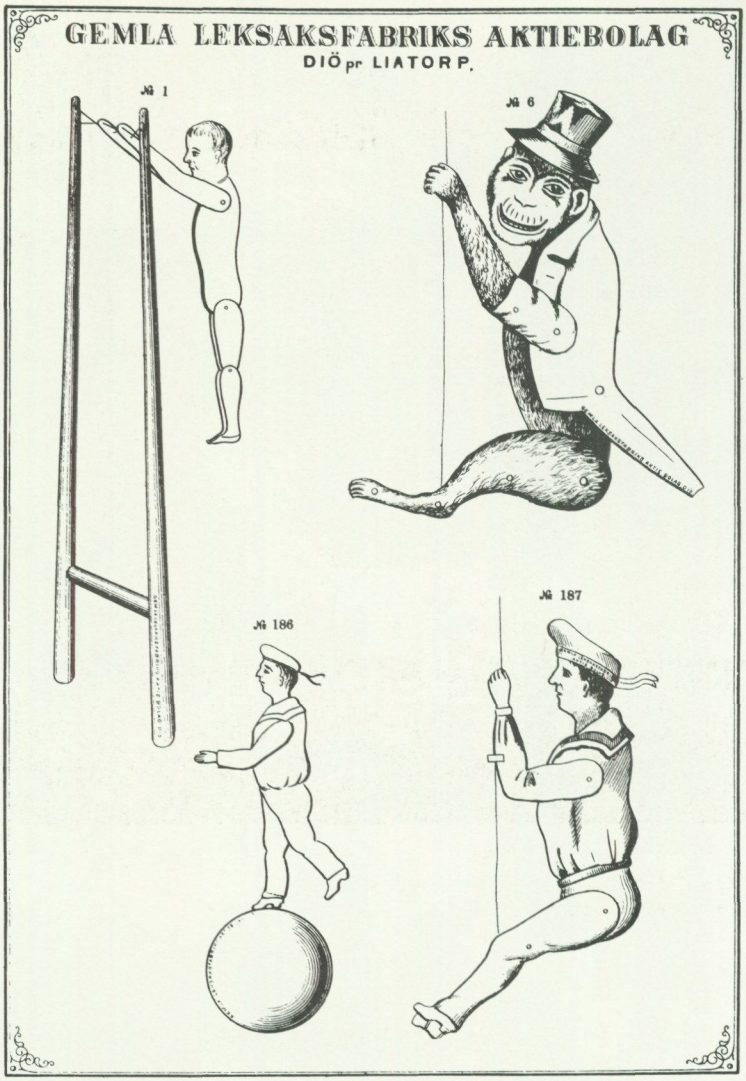

Trapetsfigurer ur priskurant från 1880-talets mitt. Kungl. biblioteket.

Albert Zadig i Malmö, som ägde en hel kedja av butiker, s.k. basarer, i landet ökade avsättningen kraftigt. Han kom med förslag till nya produkter, modellerna hade han köpt i Tyskland och han gav ut kataloger med sitt fabriksmärke som hade en bild av en pojke ridande på en käpphäst. Till slut hade man expanderat så kraftigt att fabriken behövde utökas. Men Zadig var inte

ILLUSTRATIONER
å
Leksaker
från
GEMLA LEKSAKS
=FABRIK·GEMLA
A·B
INREG·FABRIKSMÄRKE
1909
A:B· Albert Jadig
MALMÖ

längre intresserad och 1913 börjar en ny epok i samarbete med Erik Wäsström, som övertar Zadigs kontrakt. Fabriken byggs ut och nya kunder kommer till. På 1930-talet blev Turitz & Co i Göteborg med varuhuskedjan Epa den viktigaste avnämaren, men också NK och mängder av leksaksaffärer sålde de berömda Gemlaleksakerna. 1944 avbryts hastigt kontakterna med Epa och jakten på nya och gamla kunder sätter igång. Verksamheten minskar i omfattning och 1954 läggs fabriken ner, byggnaderna rivs och det är bara kvarteret Käpphästen som minner om den gamla fabriken. Och så alla de nya fabrikerna förstås. För när Gemla Leksaksfabrik upphör har flera av de anställda startat egna företag. På 1950-talet fanns det 10 leksakstillverkare i samhället, i dag är de fem varav familjeförtetaget Micki är det ledande. Här för man traditionerna vidare bl.a. genom att ännu tillverka en del av de gamla modellerna.

Hur gick det då i Diö? 1903 började man göra nya produkter, korgmöbler och korgvagnar, men framförallt böjträmöbler, s.k. wienermöbler, som man var först i landet med att tillverka liksom cykelfälgar och tennisracketar gjorda efter samma principer av hel massiv ask. 1908 brann fabriken men återuppbyggdes igen. Leksakstillverkningen fanns kvar, men fick allt mindre mindre betydelse och1927 upphörde den helt. 1910 försvann gunghästen ur varumärket och fabriken i Diö döptes om till Gemla Fabrikers Aktiebolag. Den Nya Leksaksfabriken i Gemla kunde då ta bort "Nya" ur namnet.

PRODUKTERNA

Utan att det ordas mycket om det i historiker över företaget förstår man att Westerdahls leksaker ansågs ha hög kvalitet jämfört med de utländska. Eller också är det ren patriotism när en tidningsman 1881 skriver:

Fabrikanten från Gemla Leksaksfabrik erbjuder ett rikt ämne för tillfredsställelse med den inhemska industrins utveckling inom denna bransche på senare tiden. Den framgång fabriken under de senaste åren rönt genom att för den öppnats den stora marknaden – på vilken utgången av den konkurrens med det ohållbara och ofta med giftiga färger översmetade Nürnbergkramet ej bör vara tvivelaktigt – har sporrat till nya försök på alla områden, där det nyttiga och nöjsamma i leksaksväg och undervisningsmateriel kunnat förenas för ungdom.

Albert Zadig drev en kedja av leksaksaffärer, s.k. basarer över hela landet och var en av Gemlas bästa kunder i början av 1900-talet och föreslog också nya produkter. Katalogomslag från 1909.

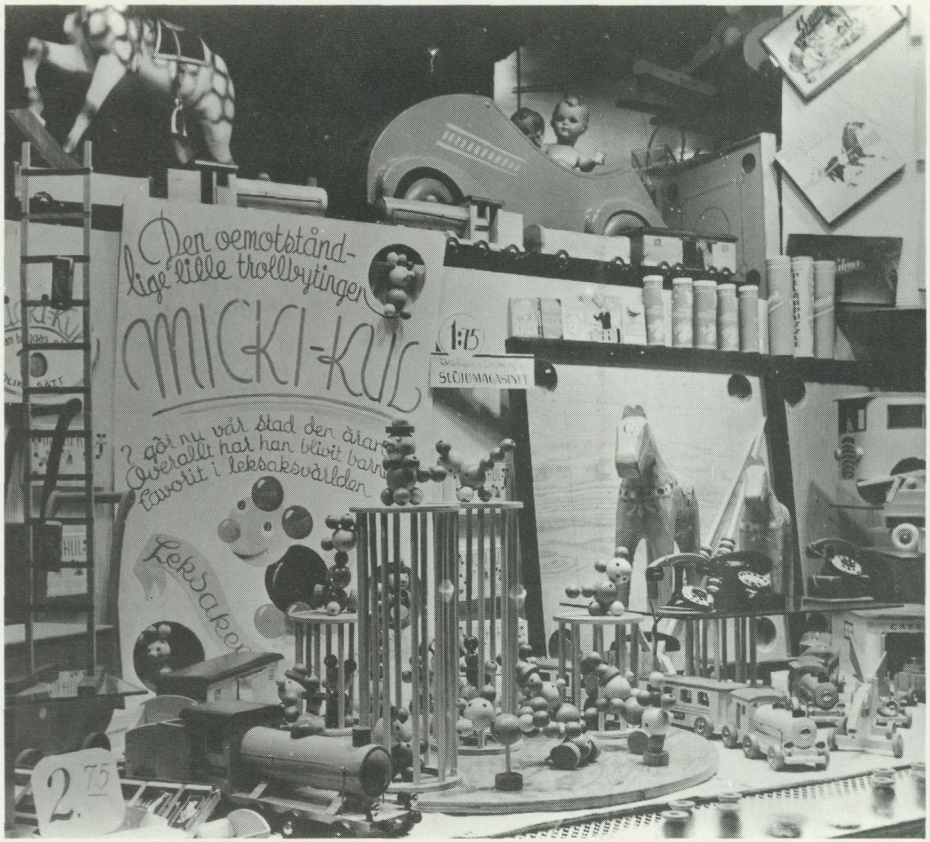

Micki Kul var företaget Mickis första produkt 1944. Turitz beställde direkt 20.000 exemplar. Syskonen Aronsson hade tidigare arbetat på nya Leksaksfabriken. Okänt var bilden är tagen.

Det talas inte heller mycket om pedagogiska tankar och idéer, men de måste ändå ha funnits där. 1882 skriver samme journalist med signaturen Sigurd efter ett besök i leksaksfabriken att Westerdahl visat några nya modelleksaker som han hade skaffat i Tyskland.

Bland dessa befann sig en del i trä skurna djur, men hur voro dessa tillverkade? Jo, med svårighet kunde man skilja mellan dem som skulle föreställa lejon och oxar, . . . vad Westerdahl särskilt strävade efter var att göra sina artiklar instruktiva, underhållande och roliga för barnen.

Och produkterna var nästan oräkneliga.

I den ovan citerade Svenska industriella verk och anläggningar räknas en del av de produkter upp som produceras på 1880-talet:

Bland leksaker som tillverkas påpeka vi barn-, sand-, hö- och lastvagnar, källkar, fortuna, femton-, tanke-, räf-, och målskjutningsspel, käglor, akrobater, kranskäppar, ladugårdar, alfabet-, bygg- och kökslådor, dockhus med möbler, barn- och bakbord, gungor, snurror, skramlor, väderqvarnar, arkitektoniska föremål, spadar och krattor, rodd- och segelbåtar, kägelspel, läggkartor öfver Skandinavien," jou-jou", mjöl-kar, mosaikalbum, ok, pilbågar, utdragssängar, kärror, ärtbössor m.m.

Utom leksaker görs här äfven en hel del skolmateriel, såsom modeller till träkonstruktioner, blompressar, meter-, decimeter- och räknekuber /sönderdelade/, rit- och räkneklotsar, gradskivor, koniska sektioner, blocksystem, oprismor/ sönderdelade/, meterstafvar, häfstångsapparater, skolcirklar, stereometriska figurer osv.

Gunghästen i varumärket var en välvald symbol, den liksom andra hästar var en viktig produkt. Den första som gjorde gunghästar skall ha varit en bildhuggare, som hade fått sin utbildning under en fängelsevistelse på Långholmen. Alla djur skars för hand, tälja var det första barnen kunde få lära sig när de kom till fabriken. Eftersom det inte krävde några maskiner lades det arbetet under företagens första tid också ut i hemmen, där familjemedlemmarna kunde tälja tuppar, grisar och andra smådjur till ladugårdarna. Dessa tillverkare kallades "pyttmakare".

TILLVERKNINGEN

Leksakerna gjordes av trä. Bok och ek, men också björk, ask, gran och tall har hämtats ur de småländska skogarna. Det torkades väl, upplagt i s.k. sticklador, bok och ek i två år och de andra träslagen ett år. Inne i fabriken torkades det ytterligare innan det sågades och formen på det som skulle göras ritades upp efter en mall. I bandsågen sågades delarna ut , vilket måste göras med omsorg för att underlätta det fortsatta arbetet. Sedan togs ämnena om hand i slöjdverkstan där hästarna täljdes. Sture Henriksson, som började arbeta i fabriken 1908, han var då tio år, har berättat om arbetet i hembygdsboken Längesen & Nu. "Det satt 15 småpojkar och bara gjorde hästar med kniv, de stora med yxa och bandkniv, helt för hand gjordes de." 25 olika hästar i olika storlekar, den minsta kallades 4½ öres för det var vad barnen fick för dem. Störst var gunghästarna, riktiga skulpturer, som gjordes i serier om 25 stycken som lades upp på vinden att

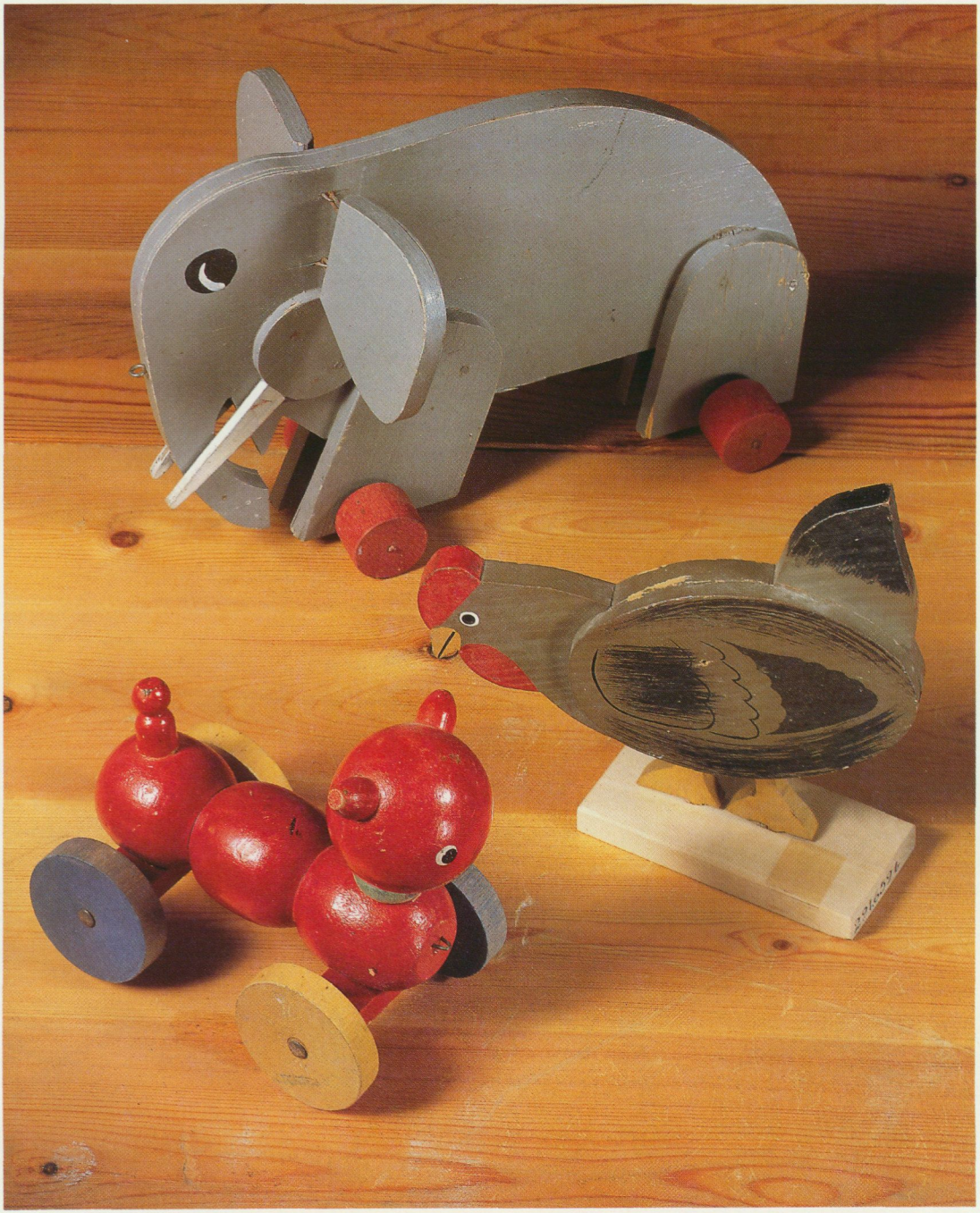

torka och spricka så de kunde spacklas ordentligt innan de målades.

I svarvverkstaden arbetade många med att ta fram halvfabrikat som sedan färdigställdes i snickeriet, den största avdelningen. I målarverkstaden målades allt för hand, prydligt och fint. I hemmen sydde man segel till båtarna, satte upp vävar i de små bordsvävstolarna och massor med småjobb som att tapetsera dockskåpen, förse hästarna med seltyg, flaggstänger med flaggor utfördes i en särskild verkstad.

Ingen har någonsin räknat alla de oändliga mängderna med leksaker som producerats eller alla de olika produkter som tagits fram. Men läsningen av de gamla katalogerna och priskuranterna väcker många minnen till liv. Så gott som varenda barn i Sverige, kungabarnen inräknade, har nog varit ägare till en gemlaleksak under 1900-talet. Det vittnar också Nordiska museets leksakssamlingar om.

Träleksaker från Gemla. Tillhör Nordiska museet. Foto Sören Hallgren.

Erik Tryggelin. Stockholm 1901.

”ÅKA KRISKÅ”

Erik Tryggelin är mest känd som målande och tecknande konstnär, men han har också lyckats fånga många ögonblick med kameran mitt i vimlet. En stor del av hans foton är tagna i Stockholm i början av seklet. Här hjälps man åt med remmarna. Skridskorna är inte hela skor utan stålskenor med remmar att spänna runt de egna skorna. Skridskoåkning var ett stort nöje i Stockholm kring sekelskiftet.

Axel Lindholm i Heda i Östergötland nämner att skridskoåkningen var ”gossarnas ensamma nöje”. Han såg den första flickan på skridskor omkring 1895. Han minns att man, när han var barn, kallade det att ”åka kriskå”. I hans trakt tog man en gammal lie, och lät en ”vanlig gammal smed” forma ett par järn. Så skaffade man ett par brädor att stå på och borrade hål för snörningen. Hur barnen åkte ”kriskå” får vi emellertid inte veta av hans berättelse.

LEKA PÅ VINTERN

Ulrika Hemming

Ulrika Hemming, fil. kand. Nordiska museet.

Vintern har mycket av lek att bjuda på, trots kyla och blötsnö. Påbyltade från topp till tå har barn förvandlat blötsnö till snöbollar och snölyktor, meterhöga drivor till kojor och snöfästningar och isbelagda sjöar till skridskobanor. Med hjälp av brädor och järnskenor har barnen skaffat sig kälkar, skidor och skridskor.

En källa att ösa barndomsminnen ur är Nordiska museets frågelistsvar. Kommentarerna till bilderna är ofta hämtade ur dessa.

Bland alla bilder som finns i Nordiska museets arkiv gömmer sig ett mycket litet antal som berättar om hur barn lekt och leker på vintern. Det kan ha sina förklaringar. Sommaren inbjuder mest till lek och erbjuder större möjligheter att variera leken än vintern. Det är också lättare att då ta en bra bild, bl.a. med tanke på ljusförhållandena.

Arkivet innehåller både amatör- och yrkesfotografers bilder och jag har bland dem valt några motiv som speglar barnens vintervärld.

De fotografer som är representerade är Erik Tryggelin (1878–1962), konstnär och fotograf verksam i Stockholm och Johan Emanuel Thorin (1862–1930), Åtvidaberg, folkskollärare och fotograf som mest var verksam i Östergötland. Båda fotograferade under 1900-talets första år.

En mindre känd fotograf är dåvarande byråchef N. Olof Olsson från Stockholm som finns med från 1920-talet. Längre fram under 1900-talet blir fotograferna allt fler och många yrkesfotografers samlingar har lämnats till museets arkiv. Här finns t.ex. K. W. Gullers företrädd med bilder från 1950-talet. Jag har också valt några exempel ur Morgontidningens arkiv som också finns i Nordiska museet.

N. Olof Olsson: Barn i Vasaparken. Stockholm 1921.

ÅKA PÅ LAGGAR

En uppgiftslämnare från Heda i Östergötland – Arvid Larsson – berättar att "de skidor som användes av barn voro alla hemgjorda och merendels var det en lagg, tagen ur en tunna. Eklaggar voro särskilt eftersökta, på mitten fastspikades en läderbit" som fötterna träddes i. Han berättar om det sena 1800-talet men barnen på bilden har knappast hemgjorda skidor. Skidåkning var på 1920-talet inte längre någon nyhet.

Stina Jonsson i Näskott i Jämtland berättar att man köpte små platta skidor till barn, "men det brukar inte dröja länge innan de tycka att dessa äro för barnsliga". Förmodligen är det 1930-tal hon avser och säger då att skidsporten var populär. I Jämtland fanns många utmaningar i form av backar och farliga hopp. Allt som oftast hade man tävlingar.

Det är inte lätt att hitta berättelser om skidåkning från Mellansverige. Faktum är att man från Södermanland har lämnat uppgift om att "skidor voro okända", men det gäller 1870-tal och vi vet att skidåkningen senare skulle komma även dit.

K. W. Gullers: Flicka på skidor.

Träskidor med läderremmar som bindningar, skidbyxor och anorak, pjäxor av läder. En utrustning väl lämpad att susa ner för skidbackarna i? Med väl lämpad utrustning blir leken och nöjet desto större. Här har K. W. Gullers tagit en av sina många barnbilder, mitt i leken.

G. Forsberg ur Morgontidningens arkiv: "Hela kälkgänget samlat i Vasaparken".

"ÅKA KRINGÅKA"

I Morgontidningens arkiv finns denna bild, som vid publiceringen kallades "Hela kälkgänget samlat i Vasaparken". Yran inför den här turen i backen är inte att ta fel på. Inte heller yran inför kameran.

Bilden är från början av 1950-talet och alla pojkarna har rattkälkar som går att styra, men kälkar har tidigare varit utformade på alla möjliga sätt. Huvudsaken har varit att man kunnat kana bra utför.

Från Östergötland berättas att man har använt sig av brädor, ihopspikade till en låda med en järnskena under och av oxkälkar med vedstege med plats för 15–20 barn. I Husby i Södermanland var den vanligaste kälken en med fyra stolpar. Johan Elvers i Stockholm berättade 1935 att "Jag torde knappast ha sett en stolplös kälke förrän i Stockholm".

I Åre kunde det se ut så här på kälken eller rättare sagt på en bobsleigh 1912. Barnen sitter redo att åka utför backarna iklädda sina moderna, men ännu inte så vanliga sportkläder. Jag tänker främst på de stickade tröjorna som introducerades av Halländska bindslöjden i Laholm. Var barnen fjällturister eller jämtar?

Okänd fotograf. Åre 1912.

En variant var slängkälken. Ester Johansson i Torpa i Östergötland berättar att den kunde göras av en vanlig kälke, som var fäst i en lång stång som i sin tur var fäst i en påle i isen. Så drog någon eller några av deltagarna igång stången och man åkte runt med en väldig fart. Hon kallar det att "svissja", medan Arvid Larsson i Heda kallar det för att "åka kringåka".

Ur Morgontidningens arkiv, förmodligen 1950-tal. Okänd fotograf.

Erik Tryggelin. Omkring 1900.

Ett exempel på hur en kälke kunde se ut i sekelskiftets Stockholm. Lägg märke till den lilla klockan som hänger längst fram på kälken. Är detta en paus i leken eller en pose framför kameran?

Johan Emanuel Thorin.
Åtvidabergs folkskola 1902.
Ur STF:s samling.

SNÖBOLLSKRIGENS TID . . .

Det stora snöbollskriget – har inte det varit den stora höjdpunkten för många barns lek under vintrarna. Det är ont om uppteckningar som berättar om snöbollskrig bland museets frågelistsvar, trots att snart sagt alla barn någon gång kastat snöboll. Kanske är bilden från ett snöbollskrig mellan de olika klasserna, i Åtvidabergs folkskola? Lägg märke till flickornas förkläden som alltid hörde till för att skydda kläderna.

Johan Emanuel Thorin tog denna bild vid Åtvidabergs folkskola i mars 1901. I den bildtext som följer med noteras att Thorin var autodidakt. Han var trots detta en framgångsrik fotograf. Fotot ingår i Svenska Turistföreningens samling, där Thorin tilldelats ett tredjepris i STF:s "Fotografiska Pristäflan" 1902. Ämnet för tävlingen var att så fullständigt som möjligt "belysa natur och lif inom ett af den täflande närmare studeradt enhetligt område av landet". Citatet är hämtat ur Den svenska fotografins historia av Per Rittsel och Rolf Söderberg.

Ur Morgontidningens arkiv.
Okänd fotograf.
En helt anonym bild som publicerades i februari 1950.

Ur Morgontidningens arkiv.
Okänd fotograf.

Ett lite större projekt, som kan sysselsätta många barn tillsammans och i olika åldrar, är att bygga fästningar. Stina Jonsson i Näskott i Jämtland skrev i sina frågelistsvar 1932 att det var mycket vanligt att arbeta med snö. Hon använder för övrigt själv just uttrycket "att arbeta" med snö, trots att hon här berättar om barnlek. "Det kunna vara två lag som ha uppfört var sin fästning och så blir det att leka krig tills åtminstone den ena fästningen är förstörd." Hon berättar också att man byggde snöhyddor med bänkar och bodde i dem. "Dessutom byggde de kyrkor av snö med fönster och ha ljus inuti och leka julotta."

Det roligaste tycks ha varit själva byggandet av fästningen där alla deltog. De allra minsta kunde ju åtminstone göra snöbollar.

Bilden är från Sandhamnsgatan på Gärdet i Stockholm, troligen från 1950-talet.

. . . OCH SNÖGUBBARNAS

K. W. Gullers. 1957, ur boken Jul.

. . . då snögubben skulle se så mänsklig ut som möjligt med tre snöklot som kropp, armar och ansikte. För att göra denna skapelse lånades kläder, skaffades kvistar och stenar. Man tog vad man hade. Sen kom det mest spännande: Hur länge skulle den stå kvar innan tövädret gjort sitt?

Erik Tryggelin. 1901.

Ytterligare en av Erik Tryggelins bilder från Stockholm och Vasaparken 1901, där flickorna är igång med att göra snögubbar.

Kom snögubbarna på denna bild till slut att se ut på samma sätt som de på 1950-talet . . .

"Renlek". Foto Nils Thomasson, 1932, Jämtlands läns museum.

SAMERNAS TRADITIONELLA LEKAR OCH SPEL

Rolf Kjellström

Rolf Kjellström, docent, Nordiska museet.

SAMISK KULTUR

Samernas traditionella näringar – jakt, fiske och renskötsel – har utvecklats i växelspel med naturen. Det kan kanske vara svårt för oss "9–5"-jobbare att sätta oss in i ett näringsliv, där jobbet så intensivt präglar inte bara all arbetstid utan all tid – även det vi kallar fritid. Renskötseln t.ex. kom därmed inte bara att bli ett vanligt arbete utan också en hel livsstil.

De samiska näringarna har därmed också genomsyrat kulturen och givetvis även lekarna – åtminstone innan den moderna tiden på allvar satte in i det samiska samhället.

RENLEKAR

Som för så många andra barn var samernas lekar en avspegling av de vuxnas liv. I renskötarbarnens lekar var det därför mycket vanligt att renen var medelpunkten. Vanligt var att leka renskiljning. Något av barnen försåg sig med en renkrona på huvudet, som han eller hon sprang runt med i den lilla renhagen, samtidigt som de andra barnen försökte med lasso att fånga in "renen". "Hundarna" var också med och skällde och nafsade "renarna" i benen. Hade man stora horn föreställde man tjur, och om hornen var mindre var man renko eller vaja och var hornen riktigt små var man kalv. Om man inte hade några horn till hands kunde man mycket väl markera hornen med händerna eller – skriver Linné – med ris. Såväl flickor som pojkar deltog i denna lek. Det var vanligt förr, att det i varje sameviste fanns en lilleputtrenhage, där man lekte sådana lekar. På detta sätt fick barnen tidigt

Lek i rengärdet. Barnen har fångat en kalv och försöker locka modern till sig med salt. Foto Nils Thomasson, 1917, Jämtlands läns museum.

lära sig hur olika horns utseende hade speciella namn efter form, storlek och färg och hur dessa skilda utseenden återspeglade olika faser i renens årscykel.

Lassokastning tränades också mot stubbar och buskar, kaffekittlar eller vad som helst, men inte sällan gick den ut över hundarna, vilka diskret drog sig bort, när de förstod vad som var på gång.

Inomhus kunde man binda fast ett rep mot en sängstolpe och leka att man körde en ren. På det sättet kom man att lära sig de adekvata rörelserna med tömmen. Att kunna renmärken var också något man kunde tävla i.

Dessa lekar var i hög grad en träning för det kommande vuxna yrkeslivet, och när barnen väl fick ta ansvar för olika arbetsuppgifter i renskötseln, var det inget som man behövde be dem om extra, för de hade för det mesta stor lust till det.

Om rensamernas barn ofta lekte renlekar var det lika vanligt att sjösamernas barn roade sig med båtar. De hade kappseglingar med sina båtar och de hade områden med handelsplatser, fiskeställen m.m. Särskilt pojkarna tyckte det var roligt att leka på detta sätt.

Många andra lekbetonade aktiviteter var också kunskapsberikande. Det gällde till exempel fiske och jakt och man lärde sig bland annat, hur man satte snaror för fågel. Det var vanligt att barn, efter ankomsten till en ny vistesplats, snabbt försökte ta reda på, var riporna höll till och sedan satte sina snaror där för att nästa morgon ivrigt se resultatet. Ibland gick barnens ambition att lära sig spita skinn ut över de stackars små lämlarna.

En mängd andra vardagliga sysslor var roliga att göra och så småningom nödvändiga. T.ex. hur man sätter upp en kåta, hur den är konstruerad och hur man väljer och hämtar ved.

Mycket av det roliga skedde tillsammans med de vuxna, vilket var givande ur flera synpunkter. Många av lekarna var som sagt inte annat än en efterhärmning av de äldres sysselsättningar.

Även om samebarnens lekar var ovanligt litet könsbundna fanns det ändå sådana lekar. Lek med dockor t.ex. där flickorna med enkla medel själva gjorde sina små dockor liksom kläder och utrustning till dem.

Att gå på styltor över bäcken – nyttigt för den fysiskt krävande tillvaro som väntade. Foto Ossian Elgström. Ur Karesuandolapparna, 1922.

Samebarn i Glen, uppställda för tävling på skidor, ca 1910. Foto Nils Thomasson, Jämtlands läns museum.

IDROTTSTÄVLINGAR

Samebarnen lekte som alla andra barn också genom att tävla i en mängd discipliner som kapplöpningar, hoppa på ett ben, klättra och klänga i träd, kasta sten (högst, längst och på mål), kasta med slunga, kasta diskus, kasta snöboll och boll, kasta till måls med spjut, kasta pil, skjuta med pilbåge eller armborst, hoppa längd-, stav- och höjdhopp.

Bollar gjorde man av ofta av fnösksvamp täckt med skinn. Ibland var bollens inre av tyg, hö, sand, eller renhår. Redan Johannes Schefferus och Gabriel Tuderus talar vid 1600-talets senare del om samiska bollspel. Bl.a. förekom brännboll tidigt. Ungdomarna tyckte det var särskilt trevligt, när även de vuxna deltog i bollspelen.

Redan 1673 nämner Johannes Schefferus i sitt verk Lapponia, att samerna drar ett streck i snön och ser vem som kan hoppa längst från det. Hos sjösamerna nämns en särskild form av hopp: man skulle försöka hoppa från en tunna till en annan, när dessa tunnor stod uppställda bredvid varandra, men det var inte många som orkade att göra det.

Man utförde olika balansprov t.ex. på stock i vattnet eller försökte få motståndaren att flytta fötterna från marken, medan man höll och låste varandras händer. Man lekte även kurragömma, spelade kägelspel, slog kullerbyttor, fäktades, simmade, gick på styltor och vadade.

Anders Larsen berättar om ett bollspel han ofta deltog i vid norska Kvaenangen:

Spelet började så, att från en startpunkt sprang man till ett gjort hål i marken med en stav i handen som man försökte sätta ned i hålet. Den som kom sist fick börja rulla med en boll, med vilken han skulle försöka träffa benen på de andra som stod med sina käppar i hålet. De i sin tur försökte för ett ögonblick lösgöra sina stavar från gropen och med den slå bort bollen så långt som möjligt, men samtidigt riskerade de att den från gropen förut utstängde försökte att få ned sin stav i hålet.Den som då inte kom tillräckligt snabbt tillbaka med sin stav till hålet fick börja rulla bollen. Så gick spelet vidare och man brukade var en 4–5 stycken men kunde vara ännu fler deltagare.

En gunga kunde man lätt åstadkomma med en töm mellan några träd. Pojkarna kunde pröva att klättra upp i en björk, så långt att den böjde sig mot marken, innan man släppte av sig så att trädet slog upp som en sprättbåge.

Vissa av dessa lekar omtalar redan Nicolaus Lundius från 1670-talet:

Lapparna är mycket begifna till lek: de äro lätta till springa, de springa öfwer bäckiar som äro pass wid 3 famnar bred, de oppsättia också en stång, och den ena lappen håller stången på sitt huud, och den andra ändan sätter han i tree då springer den ena lappen öfwer stången... qwinfolckena löpa nog så hårdt som manfolck fast de icke årcka så länge utstå.

I båt kunde man tävla att ro eller segla och också tävla i forsränning.

På vintern var skidåkningen leken och sporten framför andra. Det fanns många olika lekar man kunde ägna sig åt på skidor. Att

tolka och köra ikapp var omtyckta idrottslekar för båda könen. På väg till vintermarknaden eller kyrkhelgen har det sålunda gällt att visa, vem som hade den snabbaste renen och vem som säkrast stod på benen eller bäst balanserade en ackja – det behövde inte bara gälla de unga. Tävlingsandan är säkerligen lika gammal som prestationsförmågan.

En annan lek på vintern var att åka släde eller att åka kana på ett isstycke utför en kulle.

På slät mark kunde man slänga sig bakåt med utsträckta armar och ben och på det sättet forma en människobild. Man kunde även gå upp i ett nedfallet träd och hoppa från det på huvudet ned i snön.

Olika vildrenslekar och björnlekar förekom på vintern. I en björnlek tecknade man ett rutmönster i snön, där en av barnen var björn som jagade de andra, vilka fick hoppa i rutorna och där hörnrutorna var friplatser, där björnen inte kunde fånga dem. Den som blev fångad fick sedan själv vara björn.

Denna lek påminner om "gaase spil" eller "räven och gässen", som enligt Giuseppe Acerbi 1799 var mycket omtyckt bland samerna. Man delade upp sig i två partier och ritade upp en serie fyrkantiga rutor. Den ena sidan flyttade så på 13 pinnar, kallade gäss, i denna labyrint. Det gällde för den ena parten att visa sin skicklighet att förfölja och för den andra parten att fly.

Bland pojkarna förekom en slags kraftprov. Brottning var ganska vanlig vid sammankomster som bröllop, kalas och även efter gudstjänster. Och samerna var duktiga brottare, konstaterar Acerbi 1799, för "de behöver dylika gymnastiska övningar för att hålla sig varma . . .". Man fattade varandra vid halsen eller kring midjan och försökte kasta motståndaren över sitt huvud. Sigfrid Drake har 1918 påvisat, att en del grepp i denna lek har påfallande likhet med den isländska gliman – kanske ett resultat av samernas umgänge med nordborna.

En spänstig lek, som kallats "skjuta kråka" och "göra lappkast", tillgick så, att en pojke la sig på rygg på mjuk mark med benen i vädret och med händerna sträckta bakåt, varvid en annan ställde sig på hans händer och fattade hans fötter, lutad mot hans ben. Den liggande slungade så den andre så långt han förmådde, och för denne gällde det att komma ned på händer och fötter.

Andra kraftprov var att dra fingerkrok eller att ha dragkamp,

Syskonen Laila, Olle och Hildur Andersson gungar på en enkel gunga av sågbock och en bräda, 1942. Foto Manfred Wiese, Jämtlands läns museum.

ofta med flickor utgörande det ena laget, med rep eller käpp.

Ett annat styrkeprov hade med renen att göra: man skulle dra loss den sena som satt i knävecket på en död ren, vilket långt ifrån alla klarade.

Att bära tunga stenar en bestämd sträcka var ett prov, men naturligtvis kunde liknande prov göras med andra saker som t.ex. båtar.

STALOLEKAR

Stalo var ett ofta förekommande och välkänt motiv i samernas traditioner, där han så gott som alltid utmålades som en fiende till samerna. Det var en otäck figur, som man många gånger skrämde barnen med. Flera av traditionerna skildrade just hur illa det gick för barn som inte passade sig för Stalo. Berättelserna

Lek på en rast i skolan i Glen. Foto Nils Thomasson, Jämtlands läns museum.

hade ofta en moraliskt budskap till barnen att de skulle göra som deras föräldrar sade till dem, om de t.ex. var tvungna att lämna barnen ett tag, för annars var det fara för att Stalo kom och tog dem. Lekarna kunde därför gå ut på att Stalo, som hade rövarens roll, försökte fånga andra barn för att röva bort dem eller äta upp dem. I en stalolek skulle t.ex. Stalo stjäla barnet, som försvarades av den som spelade barnets far.

"Stalostallat" gick till så, att barnen ställde upp sig på visst avstånd från varandra föreställande torra trädstubbar. En av barnen fick föreställa Stalo. som kom för att hämta bränsle genom att försöka välta en av trädstubbarna. Om denne inte lät sig vältas försvann Stalo ett tag för att hämta sin yxa, varvid alla barnen sprang sin väg. Stalo sprang då efter dem, men barnen försökte att nå fram till kåtan, som var fristad för dem. Om Stalo lyckades få fatt i någon av barnen, fick denne överta Stalos roll, och så började leken på nytt.

En lek gick ut på att den store, stygge och dumme Stalo fick vara blindbock, och de andra barnen skulle hålla sig undan

honom. Den som emellertid blev tagen av Stalo, fick i sin tur sedan vara Stalo. Den utklädde Stalo som kunde uppträda vid jultid, Jul-Stalo, är särskild känd.

Liknande förföljelselekar hade man också med djur i huvudrollen som varg, räv, tjur, katt och falk.

En annan lek hette "saebastallat" och innebar att barnen gick i en rad och höll bak i varandras kläder, och den förste skulle då försöka gripa tag i den sistes "svans".

En lek kallades " De gamla samlar barnen" och den gick ut på ett spel, där de gamla bad barnen om vissa tjänster.

SÄLLSKAPSLEKAR

När det gäller sällskapslekar känner vi igen många, som alltså inte är speciellt typiska för samerna.

Man roade sig med gissningslekar, pantlekar, kurra gömma, fingerleker o.d. Ringlekar och dans är i allmänhet sentida förlustelser.

I en slags lek med garn fick de som drog i samma tåt springa kapp eller kyssa varandra.

En lek gick ut på att titta varandra i ögonen. Den som blinkade först förlorade.

"Gömma ringen" var bl.a. känt hos Lule-samerna och skolterna.

I en i många länder känd lek skulle man peta en person i ryggen, som sedan fick gissa vem det var som petat.

Man hade en lek där deltagarna höll i ett rep stående i ring, medan någon annan försökte att ta sig in.

Det fanns också lekar som imiterade saker i samhället, t.ex. sådana som anknöt till kyrkoherdens roll, domstolen, när folk kommer på besök, frieri samt vigsel.

Till underhållningen får vi också räkna berättandet av sagor och legender liksom gissandet av gåtor.

MUSIK SOM LEK

Musicerandet var också en del av barnens lekar. Man tog t.ex. krävan från ripan eller andra fåglar och knöt om den i ena ändan för att få fram ett ljud, som frambringades om man släppte ut litet luft i andra ändan.

Små barn fick små videpipor och Linné nämner pipor av rönnbark. Små flöjtar av tvåårig kvanne var också välkända. En pipa av vass hade flera hål, vilket medgav att enkla melodier kunde spelas på den.

Skoltsamerna gjorde av en svanfjäder en liten pipa, med vilken de kunde locka till sig järpe.

Till den musikaliska underhållningen måste givetvis också jojkandet räknas. Barnen blev tidigt medvetna om jojkens betydelse och var och en av dem brukade få sig tillägnad en egen personlig jojk. Detta skedde oftast i samband med att barnet började spela en mer aktiv och individuell roll i familjen. Jojken hade den förmågan att den kunde "upphöja" en person, att få personen att känna att hon verkligen betydde något och var uppskattad.

LEKSAKER

Leksaker tillverkade man själv – antingen barnen själva eller deras närmaste – av material från naturen. Det kunde vara figurer av kottar eller av trä – båda var mycket vanligt. Flickor hade ofta dockor med trästomme, till vilka de sydde fina kläder. Av trä gjorde man också små ackjor, båtar och andra saker som hörde till kulturen.

Ryggbenen på stora gäddor sattes samman med en tråd, och det hela blev till ett halsband. Luftblåsan av en stor fisk kunde uppblåst slås sönder, så att det smällde.

Av myrorna genomstungna träbitar blev till leksaker liksom egendomligt formade stenar.

Man byggde också miniatyrkåtor av traditionellt material. På vintern gjorde man små byar av snön.

Några leksaker var litet mer tekniska: t.ex. vinare, en leksak av trä, som gav ett vinande ljud ifrån sig när man snurrade runt det. Man tillverkade också snurror av trä. Vindflöjlar är kända från Norge och östra sameområdet. Sådana vindflöjlar kunde också kombineras med en spådomslek.

Ett amfibieplan från Lundquists fiskeflyg vid Sjöfallet var förebild för den samepojke som tillverkat detta flygplan vid Vastenjaure, Jokkmokk. Foto Rolf Kjellström.

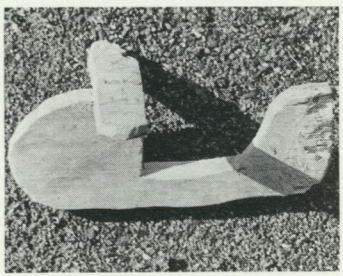

SPEL

Samerna var roade av spel – ja, det sägs att man ibland var passionerade spelare. Man utövade tärnings-, bräd- och kortspel.

Leksaksackja, skuren i trä. Tillhör Nordiska museet.

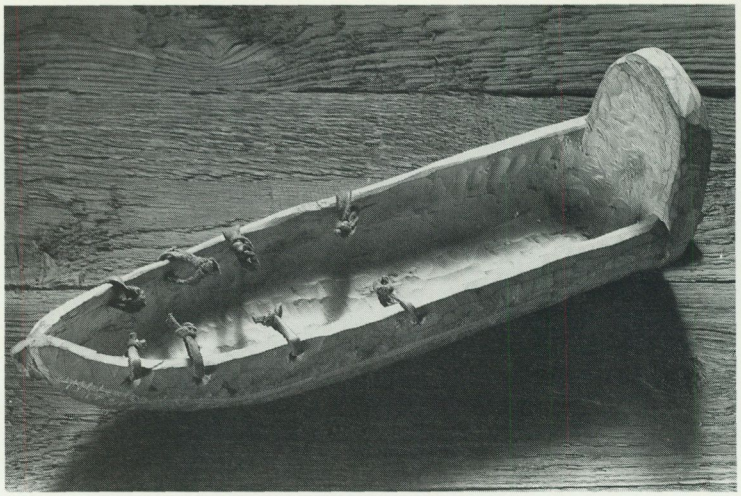

Vanligast var brädspelen, varvid man antingen flyttade pjäserna utan tärningskast, som i tablo-spelet, eller lät en tärning bestämma dragen, som i sahkko-spelet. Ur båda speltyperna har utvecklats ett flertal varianter, som rävtablo, likt vårt rävspel, vargtablo, ett mer komplicerat spel osv. Till spelpjäser tog man det som fanns till hands, som t.ex. benkknotor, kaffebönor, avskurna pinnar – för ena parten avbarkade och för den andra parten med barken på.

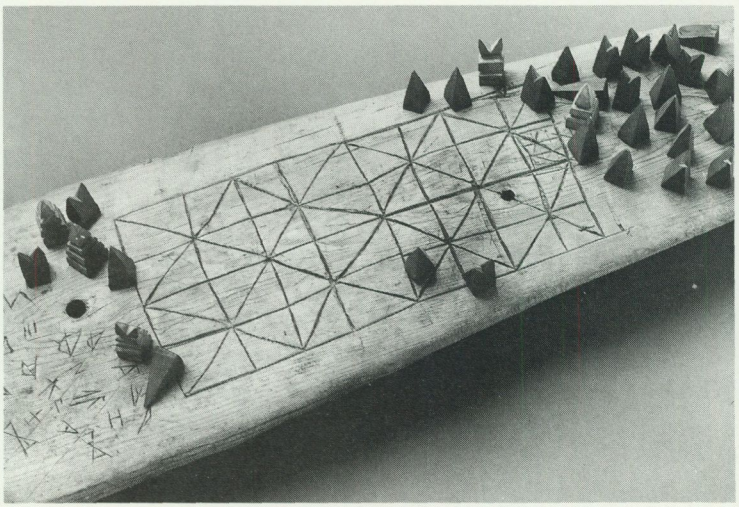

Tablospelet beskrevs redan av Linné. Det fanns i denna variant 9x9 rutor. I mitten fanns kungens av Sveriges slott runt vilket i korsform stod 8 soldater. Vid slutet av korset, ungefär vid mitten på brädet stod 16 ryska soldater – 4 stycken i varje grupp. Dessa har ingen kung. Detta är läget vid spelets början.

Mer bearbetade pjäser, påminnande om schackpjäser, förekom också. Som spelbräde kunde man använda baksidan av brädan för skinnskrapning eller på undersidan av en bakskiva, en kaggebotten, ett renskinn eller naturligtvis också en särskild för ändamålet gjord bräda. Nordiska museet kom över flera sådana tablobräden i Aktse i Jokkmokks socken. På ett av dessa bräden hade tydligen segraren vid de olika spelpartierna ristat sitt bomärke vid sidan om spelfältet och här fanns ett mylller av sådana märken. Ägaren till tablospelet uppgav, att spelet hade varit mycket populärt i hans barndom vid slutet av 1800-talet. En del äldre män var mycket skickliga i detta spel och slog ofta de yngre och mindre spelsäkra männen, även om det annars ofta var just ungdomar som brukade spela det. Tablospelet synes samerna ha övertagit från grannfolken. Ofta var reglerna så att man fick flytta ett steg i taget och hoppa över en pjäs, när det var tomt bakom – ungefär som i vårt rävspel.

Redan Linné talar om ett spel, spetto, där man har 30–60 små pinnar, vilka man slänger på en renfäll eller liknande. Den ene av spelarna tar en rund sten, kastar den en aln upp i luften och

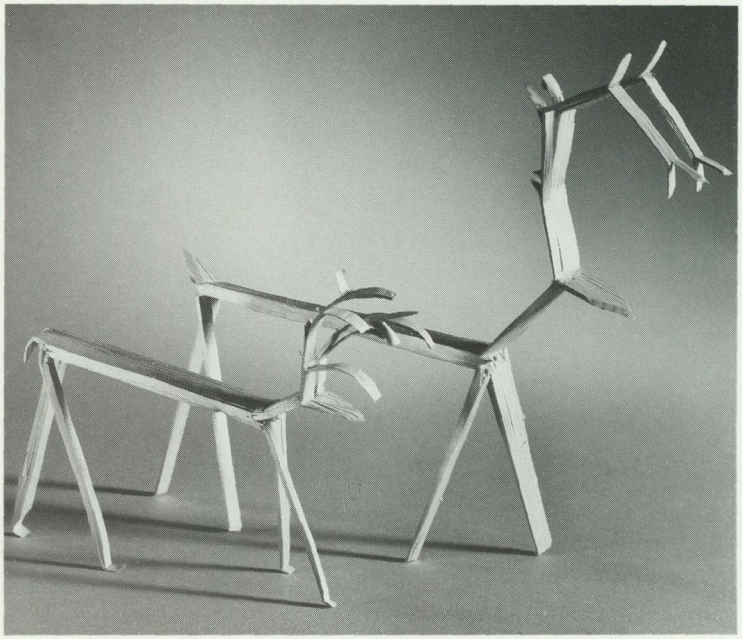

Leksaksrenar i trä ur Nordiska museets samlingar.

försöker med andra handen under tiden samla ihop så många pinnar han förmår under den korta tid som stenen är i luften, innan han fångar den med handen igen. Om han misslyckas får hans motståndare kasta stenen och den förste får avstå sina pinnar. Så fortsätter man tills den ena av de tävlande har samlat på sig samtliga pinnar.

Kortspel förekom tidigt – redan Schefferus berättar att samerna köpte kortlekar av besökande handelsmän. Hos sjösamerna förekom det att ungdomarna gjorde spelkort av sockertoppspapper. De samiska termerna i kortspel har skandinaviskt ursprung.

SAMMANFATTNING

Samerna har en avsevärd mängd traditionella spel, tävlingar och lekar, av vilka en del torde vara ursprungliga och en del gemensamma med omgivande och andra kulturer. Flera har säkerligen införlivats hos samerna, som ett resultat av ett tidvis ganska intensivt umgänge med de omgivande folken och ibland fått en samisk prägel. Troligen har en del sådana lekar och spel bevarats hos samerna medan de försvunnit hos grannfolken.

Flera lekar, inte minst tävlingslekarna, har säkerligen uppkommit på på flera olika håll oberoende av varandra.

Många av samernas traditionella lekar – främst de som anknyter till näringarna och idrottandet – har varit mycket viktiga för barnens fostran och utbildning, då de i påfallande stor utsträckning har varit en förberedelse för kommande krävande uppgifter i det samiska näringslivet.

Idag väller storsamhället in över samebarnen och allt eftersom samernas vardag förändras påverkar det givetvis samebarnens inställning till vilka lekar de önskar leka och vilka leksaker de vill ha. Lekarna har alltså delvis ändrats i takt med att barnens föräldrars liv har tagit sig nya och andra uttryck. Det blev t.ex. vanligare att låtsas köra scooter på 1960-talet, då det nya fordonet kom, än att sätta ripsnaror, som många av de renskötande nomaderna då hade upphört med.

Det torde inte heller vara några samebarn som spelar tablo idag men å andra sidan är det många som spelar game-boy och TV-spel. Att tidskriften "Kalle Anka" idag tack vare kulturanslag översätts till samiska är ett sådant tecken i tiden. Men renlekarna – de består.

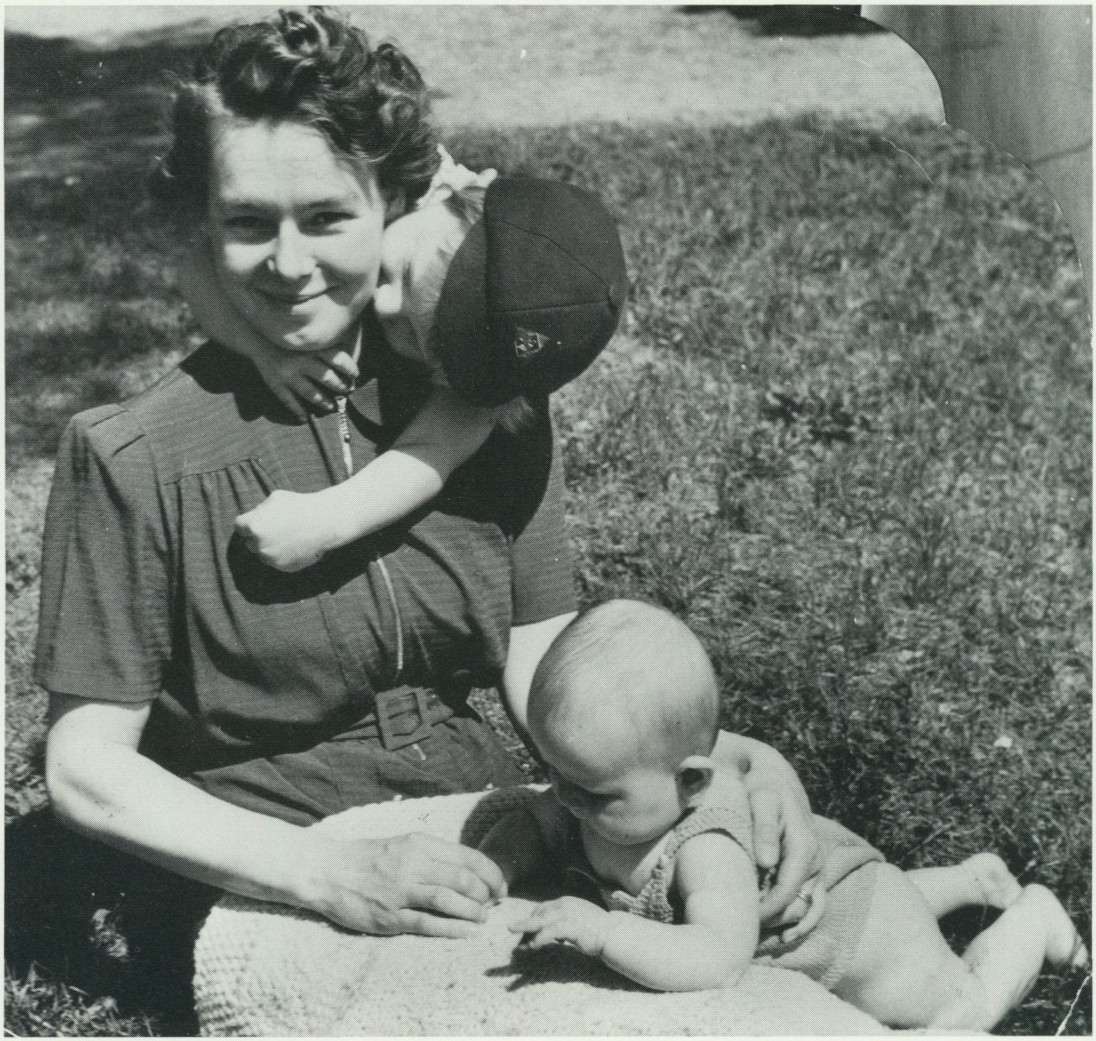

Näslekar och andra ömma lekar förekommer ofta i uppteckningarna och även i vår tid. Foto Bo Törngren, 1941, Morgontidningens arkiv.

KÄRA FAR OCH MOR LÅNA MIG LITE MJÖL OCH SALT...

Elisabeth Brundin

Elisabeth Brundin, intendent, Nordiska museet.

Många är vi som samlat på minnen från barndomen. På vinden hittar vi en gammal älskad leksaksbil, en docka, ett par små skor, ett fotoalbum och en gammal tummad dagbok. I många arkiv i vårt land finns också minnen samlade. Så finns t.ex. i Nordiska museets arkiv och i Dialekt- och Folkminnesarkivet i Uppsala uppteckningar över barndomens lekar.

I det följande möter vi ett urval av dessa. Det är de vuxna som söker och skapar kontakt med de allra minsta från spädbarnsåldern upp till ca 2–3-årsåldern genom att leka kroppsnära lekar med ord och ramsor till. De flesta ramsorna är återberättade från 1800-talets slut och 1900-talets början. Men många av lekarna och ramsorna känner säkert de flesta igen även idag.

Först av dem som minns är W. Nordenson från Ragunda i Jämtland:

Barn i späd ålder blevo föremål för ömhetsbetygelser av grannhustrur. Jag minns vid sekelskiftet när Anners-Lars-Anna-Stina i Gevåg kom in till oss och tog min lille-bror i famnen och sa: "Ninna-ninna-gullaligen" och så tryckte hon upprepade gånger sin nästipp mot min lille-brors. Denna smekning kallas "te å bryna näsa" eller "te o ge gonäsa".

Näslekar liksom andra ömhetsbetygelser förekommer ofta i uppteckningarna. Att smeka ett litet barn var kanske en av de få gånger känslor öppet visades.

Så här smeksamt kan det låta i en annan lek från Äppelbo i Dalarna: "Nu skall jag kramsa och növla dig" jollrade den vuxne med spädbarnet. "Kramsa" innebar att barnet ströks över hela kroppen och "növla" att det oupphörligt vändes och rullades.

Vilken hisnande upplevelse för ett litet barn att bli lyft högt upp i luften! Kanske får hon leka "Bäras stelpinne" som beskrivs från Södermanland vid sekelskiftet. "Barnet sattes på flata hand, vilken var utsträckt och utan att hålla i det skulle det sitta så medan den som bar det löpte rummet runt. Den andra handen var ju tillreds om barnet föll, det kanske hände att det ej hanns förrän det fallit."

När det lilla barnet sprattlar i knät eller på sängen för att bli omskött, ligger det nära till hands att leka med händer, armar, ben och fötter.

Såhär minns Erla Nilsson i Tostarp i Skåne att hennes mor lekte med ett av småsyskonen:

Mor tog den lilles händer och sågade dem fram och tillbaka medan hon läste följande ramsa:

Katten och källingen
de kivades om vällingen
"Aj, aj", sa källingen
"Ja brände mej på vällingen"
"De va lia gott" sa katten
"så konne du lad me hatt'en."

Innehållet i ramsorna berättar mycket om livet i bondesamhället. Det kan handla om vatten som skall hämtas vid källan, hästen som skall skos, julgrisen som skall slaktas, hönsen som pickar och mycket annat.

Följande lek från Åker och Rekarne i Södermanland anspelar på skinnberedning. Den vuxne gjorde rörelser fram och tillbaka med barnets armar medan följande ramsa lästes:

Reda, reda skinn
Reda, reda skinn
Dra skinnareedja
Dra skinnareedja
Å skava dom
Å skava dom

Att leka "tittut" har alltid varit populärt. På Sollerön i Dalarna heter leken "pit-kas" och beskrivs så här: En person gömmer sig ömsom och tittar ömsom fram bakom något föremål eller bakom den som håller barnet i knä eller bakom barnets huvud och säger därvid på ena sidan "Pit" och på den andra "kas". Foto Reportagebild. Morgontidningens arkiv.

I nästa lek, upptecknad av Eda Karlsson i Ekeby i Östergötland, handlar det om att sko hästen för vinterföret.

Sko min fåle, sko min häst
sko dom alla fyra
imorgon blir det snö och frost
då blir skorna dyra
kostar en krona å fyra

Medan ramsan lästes slog den vuxne med flata handen under barnets fot som för att härma hovslagaren.

Eda Karlsson berättar vidare att när barnet satt i knät hos någon vuxen hände det att han eller hon tog under vart och ett av barnets ben och sakta höjde och sänkte dem, som om barnet gått. Under tiden lästes följande ramsa:

Lanka ätter vatten
Lanka ätter vatten

sedan lades det ena benet ett par gånger över det andra och ramsan löd:

Ösa i, ösa i

sedan höjdes och sänktes åter barnets ben upp och ner men nu i raskare takt medan man sade:

Å springa hem igen
Å springa hem igen
Å springa hem igen

Springa efter vatten skulle om några år bli verklighet för det lilla barnet. På en gård behövdes dagligen stora kvantiteter både i hushållet och till kreaturen.

Vid 3 månaders ålder börjar barnen le och vid 6 månader skrattar de. Då börjar det bli dags för skämt- och kittlingslekar.

Från Jät i Småland berättas hur en far lekte en kittlingslek med sitt lilla barn genom att lägga det på magen över knät medan han lätt berörde barnet med fingrarna och sjöng eller sade:

Lire, lire, lire, lej
lire, lire, lire, lej
lire, lire, larium

Teckning Christina Alvner.

Beröringen kittlade och barnet skrattade. Och så sade han plötsligt:

Det är en skruv lös!

och gjorde på något känsligt ställe samma rörelse som då man skruvar en skruv. Då kittlade det ännu mer och barnet hade mycket roligt, berättar meddelaren.

Det är inte bra för barnet om det skrattar så det storknar och tappar andan, påpekar en meddelare från Åker och Rekarne i Södermanland och beskriver följande:

Runda rörelser gjordes med fingret över barnet bröst. Vid ordet "pip" stacks pekfingret i bröstet eller magen varvid kittlingen retade barnets skrattmuskler.

Ramsan som lästes till handlar om julgalten, som skulle slaktas några veckor innan jul. Detta var en skräckfylld upplevelse, som nog etsade sig fast i många barns sinne. Särskilt som man ju kände galten väl dessförinnan. Han måste ju pysslas om väl för att växa sig stor och stark, vilket framkommer av ramsan.

Kära far och mor
Ge mig lite mjöl och salt
Ja ska pipa min stora julgalt
Han är inte mycke stor
Han har inte fått någe sen i fjol
då gav jag honom lite mjöl och havre
Å nu ska ja stikka'n på naveln
Så han ska säga pi-i-i-ip
Ja, pip ska han säga!

I nästa ramsa har katten, älskad av alla barn, inspirerat till en kittlingslek. Ramsan lyder:

Nu kommer mi katta
nu kommer mi katta
ho pultar och ho går
ho tar allt vad ho får
Å ja tar av – barnets namn –
Å så säger hon pi-i-i-ip

Under tiden gör "katten" steglika rörelser utefter barnets kropp och vid ordet "pip" sticker man till med fingret på mage eller bröst för att reta till skratt.

Alla gårdens djur inspirerade till lekar och ramsor. I nästa lek får vi möta hönsen. Leken heter "Pippla höns" och är en finger-, tå- och kroppslek:

Alla mina små grå
pippla höns
går i grannens lada
gör en storan skada
biter av ax och strå
hästen grå, sadeln på
Vippa, vappa, källartrappa
Dej bör dörren lakka!

Medan ramsan läses räknas på fingarna och tårna till tio. Till sist ruskas hela kroppen. Denna lek berättas från Åker och Rekarne i Södermanland liksom lekarna med julgalten och katten.

Gamla ramsor är ständigt populära. En finger- och tålekramsa var "Pippla höns" som enligt uppteckningarna lektes för länge sen i Södermanland och passar lika bra idag. Foto Beda Zetterberg, Förskoletidningen, 1985.

Eda Karlsson från Ekeby i Östergötland, som tidigare beskrivit lekarna "Sko min fåle, sko min häst" och "Lanka ätter vatten" beskriver "Pippla höns" något annorlunda. Leken är här enbart en fingerlek och passar både småbarn och något äldre barn.

Barnen fick lägga händerna på ett bord eller dylikt så att alla fingrarna låg raka så att den som skulle "pippla" kunde komma åt att med sitt pekfinger lätt trycka på barnets fingrar med början på lillfingret under det han/hon sade:

Pippla mina små grå höns
går i bondens lada
gör en farligt stor skada
biter av ett strå
lägger det i vrå
vippa vappa källetrappa
den som bör ut på dörren lacka
ut med dej du "Po"

Genom fingerleken övar barnen motorik, ord och räknetal. Här är det lilla Ingrid som leker med sina fingrar. Bildtexten från 1952 lyder: "Vad månde inte bliva av detta barn, som redan börjat räkna på fingrarna?" – Kanske övar hon Tummetott, Slickepott, Långeman, Gullebrann och lilla Vicke-vire. Foto Einar Ekstedt, Morgontidningens arkiv.

Den av fingrarna, som blev "po" skulle vikas in under handen och så fortsattes tills alla fingrarna på båda händerna var invikta. Sedan var det bara att börja om från början igen.

Det lilla barnet börjar tidigt leka med sina fingrar på egen hand. Detta inspirerade till fingerlekar med ramsor till. Att bl.a. leken "Tummetott, slickepott" var populär visar den mängd varianter som finns. Många gånger förekommer rena nonsensrim i ramsan.

Hilda Schölander berättar här om en fingerlek som lektes i hennes hemsocken Växtorp i Småland.

Fingrarna räknades från tummen ett antal gånger och ramsan löd såhär:

> Tummetott, slickepott, långeman, hjärtebrand
> lilla vickumvirum.

Den föll i ån, den hjälpte opp en, den klädde
på'n
Den gick hem och skvallrade och den fick stryk.

Totel, titel, tullerutt, nackafru, korperess
Jag vill ha mat, var ska vi ta den? I mors skåp,
tala inte om det, nänä men.

Nog tänker man sig att lekar är roliga och lustiga. Men i en mängd skämtlekar kan man undra vem som har roligt.

Så här berättar John Johansson från Gärdslösa på Öland om "Herrens höns".

"Herrens höns" var ett dumt skämt som stort dumt folk tillät sig mot de små. Man frågade den lille om han ville se "Herrens höns". Fick man "ja" till svar fattades den lille om huvudet vid öronen och lyftes så ett stycke från marken och hölls en stund på detta sätt. Jag minns att det började svartna en gång när smeden höll mig så.

Teckning Christina Alvner.

En annan handgriplig lek beskrivs från Hällestad i Östergötland. Leken heter betecknande nog "Har du skrikskinn?" Några frågor ställes till barnet enligt följande:

Har du skrikskinn?
Vad sa mor din när hon fick dej?
Vad sa mor din när brö't vart slut?

I detsamma nöp man kraftigt barnet så det skrek till. Skriket blev alltså svar på frågan.

Denna typ av lek kan också ha beteckningar som "Vill ni se herrgårdstuppen?". "Ska du se farfars/morfars tupp?", "Prästens get" m.fl. varianter.

Så här berättar Tyra Wallin från Kalmar hur hon lekte med sin lillasyster Maja.

Vi förflytta oss tillbaka i tiden till år 1884. Vi promenera i Kalmar Spikgatan fram till Rostads höga portar och komma in på skolgården.

Här blåser de två systrarna såpbubblor och Tyra berättar vidare:

Av mamma får vi en kopp vatten med en såpklick uti, och så behöver vi en tom trådrulle. Sen går det fint. Lillasyster jublar över de granna, skimrande bubblorna och sträcker händerna efter dem, men då fångar storasyster de små fingrarna och säger:

Ingrid på promenad med lillasyster Britt längs Norr Mälarstrand i Stockholm en solig vårdag år 1947. Kanske Ingrid kommer att leka "Baka baka liten kaka" och "Pappas lilla kråka" med Britt precis som Tyra lekte med sin lillasyster Maja i Kalmar år 1884. Foto Sallstedts bildbyrå, Morgontidningens arkiv.

Baka, baka liten kaka
rulla, rulla liten bulla
ringla, ringla liten kringla
och skjuts med den i ugnen!

Alltmedan hon jollrar fram orden, låter hon de små händerna i luften forma bullar och ringla kringlor. Vid de sista orden sträckas de isär uppåt eller ock får den knäsatta lilla ut och åka medan följande ramsa sjungs:

Pappas lilla kråka skulle ut och åka
ingen hade hon som körde
Än for hon hit, än for hon dit
Än for hon ner i diket.

"Den" säger den lilla och räcker fram fingret. "Jaså, du vill veta fingrarnas namn", säger stora syster. "Ja, här har du Tummetott, här Slickepott, Långstång, Ringtott och lille Petter Speleman."

Så vill Lillan rida på knät och får då höra:

Rida rida ranka
hästen heter Blanka
vart skall vi ria, ria bort och fria
till en liten pia
Vad skall hon heta?
Jungfru Margareta
den tjocka och feta.

Tyra berättar också att på kvällen när hennes lillasyster är avklädd får hon en stund sitta på pappas knä medan han sjunger:

Lilla Maja, lilla Maja satt i pappas knä
killade sina fötter
tills hon blev så trötter
Gack och lägg dig, gack och lägg dig.

Att rida på knä eller fot var något alla barn älskade precis som många barn gör än idag. Ju fortare det går och ju mer det kittlar i magen desto roligare är det. Att ridlekar var populära visar med all tydlighet den mängd varianter, som finns upptecknade. De kan förutom "Rida ranka" heta "Ro, ro till fiskeskär", "Måns Månson med träskorna på", "Skära sav", "Alla mannar skulle ut i fält" m.m. Såhär gick leken "Först kommer herrarna ridan-

"Rida, rida, ranka, hästen heter Blanka", sjungs i Henrik Hallbäcks visa från år 1893. Både visan och Albert Edelfelts målning från 1877 blev mycket populära. Hästen "Blanka" går tillbaka till Blanka av Namur, som 1335 blev drottning av Sverige och Norge då hon förmäldes med kung Magnus Eriksson. Hon hade två barn, Erik och Håkon som båda blev kungar. Ateneum, Helsingfors. Foto Hannu Aaltonen.

des . . ." till enligt O. Ahlqvist från Genarp och V. Alstad i Skåne:
Barnet gungades sakta på knät och man sade:

Först kommer herrarna ridandes så nätt, så nätt, så nätt
sen gungades barnet hastigare och man sade:
Så kommer damerna så tätt, så tätt, så tätt
Till sist gungades barnet djärvt upp och ner och man sade:
Så kommer bonden i galopp, i galopp, i galopp

Hos mina farföräldrar i Hjo hängde på 1940-talet en tavla som fascinerade mig och mina systrar. Tavlan föreställde en ung vacker dam med utslaget hår. Hon bar en vit fotsid klänning och på hennes knä satt en liten pojke. Vem var den vackra damen och vem var den lille pojken?

Mamma berättade om drottning Blanka av Namur och den lille prins Håkon, som levde på 1300-talet. Prinsen blev med tiden kung av Sverige och Norge. Och så sjöng mamma visan medan vår lillebror satt på hennes knä:

Rida, rida, ranka, hästen heter Blanka
Liten pilt med ögon blå
kungakronor skall du få
När du dem har vunnit
ungdomsro försvunnit...

Och så fortsatte visan på den mjuka, melankoliska melodin.

Många år efteråt när jag läser uppteckningar på Dialekt- och Folkminnesarkivet i Uppsala blir jag något förvånad, när jag åter gör bekantskap med min barndoms rida-ranka-lek. I uppteckningarna finns inte Blanka av Namur.

De ridande skall ofta ut och fria till en piga, som heter Margareta, "den tjocka och den feta" som troligtvis är Håkans blivande gemål Margareta, dotter till Valdemar Atterdag. I flera uppteckningar förekommer också två hundar, som sitter och skäller på en "sopedynga". Romantiken från min barndoms "rida ranka" tycks vara långt borta.

Så här låter det i en ramsa från Jät i Småland:

Hopp, rida ranka, hästen heter Blanka
Vart ska vi ria?
Till en liten pia.
Va ska hon heta?
Anna Margareta, den tjocka och den feta.
När vi kom dit, så var där ingen hemma
utom en liten hynda
som satt på sopedynga och sa:
vov! vov! vov!

Till sist har vi här en vaggvisa med en berättelse, som är upptecknad av Hanna Scharp och Johanna Muntzing i Eksjö i Småland.

Det var en fattig torparhustru som satt och vaggade sitt lilla

barn med foten på vaggans med och sjöng medan hon stickade en strumpa. Då knackade det på dörren och in kom sockenskolläraren: (Han talar medan hennes svar sjunges.)

– God dag mor
– Godda, godda, godda Herr Magister,
vyssja, vyssja lull
vyssja, vyssja lull.
– Är far hemma?
– Far är inte hemma, han är i skogen.
Vyssja, vyssja, lull
vyssja, vyssja, lull
– Kan jag få låna en yxa?
– Yxan ä int' här, för den har han me' sej.
Vyssja, vyssja, lull etc
– Adjö då, mor!
– Adjö, adjö, adjö Herr Magister,
Vyssjö vussja lull, etc
Väl att han gick, så lillen får sova.
Vyssja vussja lullan lej!

"Dalkulla vid vaggan". Målning av G. Wirgin 1872.

BARNS EGEN FOLKLORE

Ulf Palmenfelt

Ulf Palmenfelt,
fil. kand. Umeå.

Under sin skoltid kan ett barn som växer upp i Sverige räkna med att möta en mängd folklore som bara finns bland barn. Redan i förskolan och i lågstadiets första klass florerar bellmanhistorier och norgevitsar, absurda skämtgåtor, räkneramsor, fuck youlekar (en dialog kring gåtliknande frågor och obegripliga gester som slutar med att initiativtagaren sträcker höger långfinger rakt upp i luften), ramsor med avsikt att genera dem de riktar sig till, klapp- och hopprepsramsor samt parodier på populära schlagertexter.

Somt av denna folklore glöms när barnen blir äldre, annat följer med upp i mellanstadiet och kompletteras där av spökhistorier och kedjebrev.

De ofta makabra namnramsor som i denna artikel kallas "alla barnen"-rim blev under vårterminen 1991 oerhört populära först bland gymnasie- och högstadieungdomar, men började efter halva terminen vandra nedåt i åldrarna.

I denna artikel skall jag beskriva tre av dessa genrer som jag själv gjort någorlunda omfattande fältinsamlingar av, nämligen bellmanhistorier, spökhistorier och "alla barnen"-rim. Genom att behandla dem i denna ordning blir det möjligt att följa hur barn under olika stadier av sin utveckling använder sig av olika former av folklore. För var och en av de tre genrerna skall jag leta efter förebilder i äldre muntlig tradition.

BELLMANHISTORIER

Förebilden för bellmanfiguren i barnens historier är skalden och vissångaren Carl Mikael Bellman (1740–1795), men flera teman i bellmanhistorierna har hämtats från flertusenåriga folksagor.

Teckning av Gunna Grähs.

Motivet med den förspillda gissningen i följande historia återfinns med nummer J 2073 i Stith Thompsons katalog över internationella sagomotiv (Thompson 1955) och det ingår i sagotypen AT 750A[1]:

Det var en tysk, en fransk och Bellman som hade hamnat på en öde ö. En dag kom det en förtrollad fe dit och sa att de skulle få var sin önskan uppfylld. Först önskade tysken att han skulle få komma hem och – vips! – så var han hemma. Sen önskade fransken att han skulle få komma hem och – vips! – så var han hemma. Men då tyckte Bellman att det blev så ensamt så han önskade att de andra två skulle komma tillbaka och – vips! – så gjorde de det.

Andra bellmanhistorier hämtar motiv från skämtsagor (t.ex. AT 1176 "Catching a Man's Broken Wind", AT 1698A* "To Strike Finger") och lögnsagor (AT 1960 "The Great Object").

[1] AT + siffra syftar på nummer i Aarne-Thompsons sagokatalog "The Types of the Folktale".

Foto Birgit Brånvall 1991.

Vi vet inte när man började berätta bellmanhistorier i Sverige, men det första tryckta belägget återfinns i en anekdotsamling från 1838. Redan 1808, bara 13 år efter Bellmans död, återberättar emellertid bibliotekarien C. G. Gjörwell en enkel bellmananekdot i ett brev (Engman 1987, s. 20). Det finns anledning att anta att sådana anekdoter berättades redan under Bellmans livstid.

Det genomgående temat i 1800-talets bellmanhistorier är att Bellman genom kvicktänkthet, vulgaritet och verbal förmåga får sista ordet gentemot kungen och hovfolket och får dessa att framstå som löjliga. Bellman är en anarkist som med humorn som vapen genomför sin revolt mot överheten.

Bellmanhistorierna hade en andra blomstringstid under det oskarianska 1890-talet, då många svenskar flyttade in till städerna och vinnlade sig om att anamma de borgerliga värderingar som bland annat innebar sträng moral, prydhet och förnekande

av kroppen och dess behov. De som blev kvar på landet kunde använda bellmanfiguren för att driva med de vänner, släktingar och grannar som hade lämnat det gamla livet både geografiskt och socialt.

Under 1900-talet blev bellmanhistorierna barntradition. Det skedde under mellankrigstiden i Stockholm, Göteborg och Malmö och under efterkrigstiden i resten av landet.

Barnens bellmantradition består nästan uteslutande av vitsar med en slutpoäng. Ibland har de en jämförelsevis komplicerad uppbyggnad, som i följande historia, där en serie (tre stycken, naturligtvis!) repliker upprepas och får olika innebörd beroende av sammanhanget. Replikerna skall dessutom sjungas:

Bellman var sjöman och hade en papegoja. En gång blåste det så hårt att Bellman knappt klarade att styra. När han stod och styrde sjöng han:

(Berättaren sjunger:) – Det går i femti knop. Det går i femti knop!

Teckning av Gunna Grähs.

Men i den hårda stormen gick båten ändå på grund. Då sjöng Bellman:

(Berättaren sjunger:) – Det blev en väldig smäll! Det blev en väldig smäll!

Båten gick sönder och det började läcka in vatten. Då sjöng Bellman:

(Berättaren sjunger:) – Sätt en propp i hålet! Sätt en propp i hålet!

De lyckades täta hålet och kom lyckligt iland. Bellman och papegojan gick till en kyrka för att tacka Gud för att de hade klarat sej. I predikstolen stod prästen och rabblade sin predikan med en faslig fart, för det var fotboll på teve som han ville hem och titta på. Då sjöng papegojan:

(Berättaren sjunger:) – Det går i femti knop! Det går i femti knop!

Då blev prästen så arg att han kastade psalmboken i huvet på papegojan. Då sjöng papegojan:

(Berättaren sjunger:) – Det blev en väldig smäll! Det blev en väldig smäll!

En tant som satt bredvid skrattade så hon kissade på sej. Då sjöng papegojan:

(Berättaren sjunger:) – Sätt en propp i hålet! Sätt en propp i hålet!

Bellman figurerar dessutom i några spökhistorier med komisk upplösning och i ett par gåtor.

BELLMAN OCH DE VUXNA

I barnens bellmanhistorier tvingas Bellman ständigt visa vad han går för. I en typ av historier bryter han mot någon av vuxenvärldens normer, oftast genom att svära eller genom att uträtta sina naturbehov på fel plats eller vid fel tidpunkt. Bellman tillrättavisas av en representant för vuxenvärlden, men lyckas vända situationen till sin fördel genom en kvick replik som ofta innebär en ordlek. Mönstret är vanligt i till exempel Kal å Ada-historierna. Följande är några vanliga exempel på den typen:

Bellman skulle uppför en backe med en tung skottkärra. När han var nästan uppe välte kärran. Bellman blev så arg så att han svor. Just då kom en präst förbi och sa:

– Om Bellman svär så förskräckligt kommer Bellman aldrig till himlen.

Då svarade Bellman:

– Jag ska inte till himlen, jag ska bara uppför backen.

En gång satt Bellman på en brygga och åt på en macka. Då kom en polis och sa:

– Det är förbjudet att äta på bryggan.
Då sa Bellman:
– Jag äter inte på bryggan, jag äter på mackan!

En gång stod Bellman och pinkade mot ett plank. Då kom en polis och sa:
– Det där är mot lagen.
– Nej, sa Bellman, det är mot planket!

Dessa historier utspelas i vardagliga, för barnen välkända miljöer: i ett hyreshus, på bussen, i parken, på landsvägen eller på kollo. Och de handlar om ett för barnen vardagligt och välkänt fenomen, nämligen att de vuxna medelst tillrättavisningar vill få barnen att handla i enlighet med de vuxnas normsystem. I det här fallet gäller det svordomar och kroppens uttömningar, vilka i vuxenvärlden räknas som orena produkter från varsin ända av kroppen. De aktuella normerna är, enkelt uttryckt: barn skall inte svära och kroppens uttömningar sköter man bakom en stängd toalettdörr.

I barnens historier är Bellman den sorglöse anarkisten som hämningslöst bryter mot dessa två normer. När han tillrättavisas av en av vuxenvärldens representanter svarar han med en kvicktänkt och dräpande ordlek. Det är säkert ingen slump att barnens representant i historierna besegrar den vuxne med den verbala förmågan som vapen. Ett barn i sju–åttaårsåldern har säkerligen rika erfarenheter av att ha fått känna sig tillplattad av vuxna som utnyttjat sin verbala överlägsenhet. I sin beundran av och identifikation med bellmanfigurens ordekvilibristik kan barnet få upprättelse.

BELLMAN OCH DE ANDRA

I en annan typ av historier tävlar Bellman mot två andra figurer. De har beteckningar som liknar nationalitetsnamn, men adjektiven "fransk", "norsk", "rysk" används substantiviskt ("en fransk" osv.) analogt med de korrekta "en dansk", "en svensk" och "en tysk". Detta kan vara en följd av att berättarna ännu inte till fullo bemästrar språket. Men det kan också vara fråga om en medveten markering av att Bellmans medtävlare skall uppfattas som stiliserade figurer snarare än som representanter för någon viss nation.

Tonen i dessa berättelser är sådan att man kommer att tänka på skoltävlingar i idrott, där det inte spelar så stor roll om medtävlarna kommer från en annan skola, en annan stad eller ett annat land. Bellmans två medtävlare är rätt och slätt anonyma tävlingsdeltagare med den berättartekniskt predestinerade rollen att förlora.

När berättaren ibland talar om "en Bellman" har Bellman själv avindividualiserats till att bli "figuren som skall vinna tävlingen". Följande exempel är en modern variant av den gamla lögnsagan AT 1960 "The Great Object":

En norsk, en tysk och Bellman grälade om vem som hade den högsta flaggstången.

– Min flaggstång är så hög att om man kastar en blomma från toppen så hinner den vissna innan den kommer ner, sa norrmannen.

– Min flaggstång är så hög att om man kastar ett äpple från toppen så hinner det ruttna innan det kommer ner, sa tysken.

– Det var väl ingenting, sa Bellman. Min flaggstång är så hög att om man kastar en nyfödd baby från toppen så är han en gammal gubbe innan han kommer ner!

Samma uppbyggnad men motsatt resultat har de norgehistorier där en norrman möter två medtävlare och förlorar på grund av sin klumpighet eller bristande intelligens.

Denna typ av historier utspelas i miljöer som för många barn måste framstå som exotiska eller rent fiktiva: en svinstia, ett hotell, på kungliga toaletten, på Atlanten, på en öde ö, i en spöktunnel eller i en spökgrotta. Temat i många av dessa historier är en enkel tävling, där det gäller att vara eller äga något som är högst, störst, längst eller snabbast. Man kan lägga märke till att ämnet för jämförelsen i en del av historierna, liksom i barns verkliga verbala strider, är egenskaper hos deltagarnas fäder. I andra berättelser av denna typ jämför man förmågan till självkontroll. Historien placerar deltagarna i situationer där det gäller att uthärda fysisk ansträngning, smärta eller äcklig lukt, att behärska sin rädsla, hemlängtan, mörkrädsla eller höjdskräck, ja till och med att fungera rationellt i direkt livsfara.

I dessa extrema situationer visar det sig att Bellman inte är någon Superman. Han smiter undan utmaningen, han väljer det fegaste alternativet, han skiter på sig, han får ont och skriker av smärta. Med andra ord reagerar Bellman fullständigt normalt

mänskligt. Han misslyckas ofta med att bibehålla sin självkontroll, *men* räddar efteråt situationen med en fyndig kommentar.

Bellman är den okultiverade människan som konfronteras med den svenska vuxenvärldens kultur. Hans värld är fylld av prestationskrav. Det vuxna samhällets ofta uniformerade representanter, hans egna kamrater, ja till och med han själv kräver oavlåtligt att han skall kontrollera sin kropp. Liksom barnen i förskolan och på lågstadiet måste Bellman behärska sin ilska så att han inte svär, behärska sin rädsla så att han klarar av alla krav som ställs på honom och han får inte misslyckas med att sköta sina toalettbesök. *Men Bellman misslyckas hela tiden!* Och han skäms inte för det! Tvärtom lyckas han att med sin verbala förmåga, som säkert många av barnen avundas honom, vända nederlaget till sin egen fördel.

SPÖKHISTORIER

Det är vanligt att barnen börjar berätta spökhistorier i tredje klass, men det är i mellanstadiets två lägsta klasser som de når sin kulmen. Spökhistorierna frodas vid sådana tillfällen då barn skall sova tillsammans: övernattning på fritidshemmet, skolresa, sommarkoloni, rid- eller konfirmationsläger.

Många av dagens spökhistorier har förebilder i en äldre berättartradition. Framför allt är det naturligtvis motiv ur folksägner om gengångare som har kunnat leva kvar i spökhistoriens form. Liksom i de gamla folksägnerna förekommer det i spökhistorierna att de döda övervakar de efterlevandes handlingar och ingriper i deras liv. Gengångarna är vanligast på och invid kyrkogården men kan dyka upp även på andra platser. Den modiga pigan som i en skämtsam folksägen visade baken för spökena på kyrkogården har sina moderna motsvarigheter i den modiga lillasystern och den raljante Bellman.

Liksom i folksägnerna använder figurerna i spökhistorierna kristna attribut och symboler som magiska skyddsmedel. Den gamla folktron på ett förutbestämt, oundvikligt öde motsvaras i spökhistorierna av ett lika starkt öde som framför allt styr viljelösa vuxna, vilka likt marionetter låter sig ledas mot den slutliga katastrofen.

Också äldre tiders sagotradition har avsatt spår i barnens spökhistorier. Den historia som brukar kallas ”Engelska dockan”

innehåller motiv från sagan "Jätten utan hjärta" (AT 302) som är känd från 500-talet före Kristus och "Fasters lever" är en modern variant av en annan gammal historia, "Guldbenet" (AT 366). Folksagans mest kända stilmedel, tretalsupprepningen, utnyttjas flitigt i spökhistorierna för att stegra spänningen.

Liksom i fråga om bellmanhistorierna går det att bland spökhistorierna särskilja två huvudgrupper. Det finns både historier som tar skräcken på allvar och andra som raljerar med skräcken.

VERKLIG SKRÄCK

Den första typen byggs gärna berättartekniskt upp enligt följande modell: Huvudpersonen (eller ibland bara åhörarna) informeras om en norm, till exempel: gå inte på kyrkogården, bygg inte hus på gravfält, skända inte de döda, svik aldrig ett löfte, plåga inte djur. Någon av figurerna i historien bryter mot den normen. Det övernaturliga hämnas.

Straffet är nästan utan undantag döden och behöver inte drabba den som brutit mot normen. Det är till exempel vanligt att en vuxen, ofta en förälder, bryter en norm och därmed blir orsak till att ett barn dör. Omvänt förekommer det också att ett barns normbrott förorsakar en förälders död. "Engelska dockan" hör till den typen:

En pappa som var på tjänsteresa i England, ville köpa med sig en present hem till sina tre döttrar. I ett skyltfönster såg han en vacker docka. Han gick in i dockaffären och köpte den. När expediten hörde att pappan inte var engelsman, sa hon:

– Den här dockan får absolut inte föras ut ur landet, för då händer en katastrof!

Men det brydde sig pappan inte om.

När han kom hem, gav han sin yngsta dotter dockan. Hon satte den på bordet bredvid sin säng och var mycket glad åt den fina dockan. Nästa morgon låg flickan död i sängen med strypmärken på halsen och den engelska dockan hade vuxit en bit.

Pappan gav nu dockan åt sin näst äldsta dotter. Hon blev också väldigt glad åt den fina dockan och satte den på bordet bredvid sin säng för att kunna ligga och titta på den medan hon somnade. Nästa morgon låg hon också död i sin säng med strypmärken på halsen. Den engelska dockan hade vuxit ytterligare en bit.

Nu gav pappan dockan åt sin äldsta dotter. Hon blev också väldigt glad

över den fina dockan och satte den på bordet bredvid sin säng för att kunna ligga och titta på den medan hon somnade. Nästa morgon låg hon också död i sängen med strypmärken på halsen. Den engelska dockan hade vuxit så att den var stor som en riktig människa.

Nu förstod pappan att det var den engelska dockan som hade dödat hans döttrar. Då blev han så arg att han tog en kniv och sprättade upp magen på dockan. Då hoppade det ut en ko ur dockan. Pappan sprättade upp magen på kon och då skuttade det fram en katt. Pappan sprättade upp magen på katten. Då flaxade det ut en duva. Pappan högg huvet av duvan. Då ramlade det ut en pärla. Den pärlan kastade pappan på den engelska dockan som blev till en liten dammhög.

Dessa berättelser kan utspelas i miljöer som finns i verkligheten och som uppfattas som skrämmande av många barn: på vinden, i källaren, i ett främmande hus eller på kyrkogården. Men handlingen kan också äga rum i det egna hemmet. Då kommer ondskan utifrån in i den trygga, välbekanta miljön i form av en farlig främling, eller – ännu värre – maskerad till något ofarligt som en leksak eller den egna fadern. Barnet i spökhistorien sviks av en vuxen, som oftast är fadern, som inte förstår att hotet mot barnets liv är verkligt. Eller också orsakar barnet den ena förälderns, oftast moderns, död genom att vara feg eller egoistisk.

Alla barn har någon gång känt sig svikna av vuxna, inte minst av de egna föräldrarna. Alla har också haft skuldkänslor för att man gjort något som sårat (bokstavligen eller bildlikt) föräldrarna. Dessa spökhistorier beskriver alltså en verklighet som såväl berättare som åhörare har erfarenhet av. Därmed kan de fungera som ett medel att bearbeta sådana erfarenheter. Å ena sidan kanaliserar berättelserna de känslor som sådana svek väcker. Å andra sidan kan de fungera terapeutiskt genom att ge proportioner åt den egna besvikelsen: fullt så grym som pappan i spökhistorien är i alla fall inte min pappa!

LEK MED RÄDSLAN

Den andra huvudtypen bland spökhistorierna är sådana som leker med rädslan. I dem placeras ett barn i en miljö som är överlastad med typiska skräckattribut: natt, fullmåne, storm, kyrkogård. En förtätad stämning byggs upp, gärna med en medveten röstbehandling som instrument. Stämningen får sin utlösning antingen genom att berättaren oväntat skriker till, så att

åhörarna hoppar högt eller genom tillägg av en komisk poäng som bryter stilen och får publiken att brista ut i lättat skratt. Ett typiskt exempel är följande klassiker:

Det var en mörk, mörk natt och jag gick på en mörk, mörk väg genom en mörk, mörk skog. Så kom jag fram till en mörk, mörk mur med en mörk, mörk port. Jag gick in genom porten och kom till en mörk, mörk gång genom en mörk, mörk trädgård.

Längst bort låg ett mörkt, mörkt hus med en mörk, mörk dörr. Jag gick in i huset och kom till en mörk, mörk trappa. Ovanför trappan var en mörk, mörk korridor och i ändan på korridoren var en mörk, mörk dörr. Bakom dörren fanns ett mörkt, mörkt rum och därinne stod ett mörkt, mörkt bord. På bordet låg en lång kniv och en bloddroppe.

Längst inne i rummet fanns en mörk, mörk garderob och det hördes ett hemskt sörplande från garderoben. Det lät som om någon satt därinne och drack blod. Jag öppnade den mörka, mörka dörren till garderoben.

Därinne satt . . . morfar och åt blodapelsin!

Teckning av Christina Alvner.

Genom att berätta och lyssna till denna sorts berättelser övar barnen sig själva och varandra att hantera rädslan. Man *blir* verkligen rädd när man lyssnar till historierna, men man överlever, man tar sig igenom skräckupplevelsen. Och man gör det tillsammans med kamraterna. Berättandet av dessa spökhistorier har karaktären av en ritual genom vilken individen kan utforska sin egen rädsla under kollektivets skydd. Den gemensamma erfarenheten av att ha gått igenom något hemskt tillsammans stärker samhörigheten och individens tilltro till gruppen. Det är säkert ingen slump att dessa spökhistorier ofta berättas inom ramen för hemliga klubbar som inte har någon annan verksamhet än att just berätta spökhistorier.

Det är säkert en nyckel till förståelsen av alla spökhistorier att se till när och hur de berättas. En spökhistoria berättas sällan för bara en åhörare, utan oftare i grupper på upp till sju deltagare. Finns det flera intresserade bildas istället flera små grupper. Intimiteten är viktig, men kan också uppnås av att man ligger i sovsäcken och berättar rakt ut i mörkret. Spökhistorierna infinner sig naturligt i situationer när barnen är utlämnade åt varandra eller åt andra vuxna än de egna föräldrarna, till exempel på konfirmationslägret, kolonin eller i tältet, när prästen, läraren eller vakthavande föräldern tror att alla barnen sover. Tidpunkten är förstås när mörkrädslan kommer smygande. Det förekommer att någon försöker berätta spökhistorier i det kalla lysrörsskenet i klassrummet, men sådana företag brukar för det mesta väcka löje och protester.

I spökhistorierna behandlar barnen sina upplevelser av vuxenvärldens, särskilt föräldrarnas, svek och tränar sig på att hantera sin rädsla.

ALLA BARNEN-RIM

Våren 1991 dök de upp på skolgårdarna, de grymma barnrimmen med den stereotypa formen. De börjar alltid med de två orden "alla barnen" och första satsen slutar med ordet "utom" plus ett förnamn. Sedan kommer en bisats, där sista ordet rimmar på förnamnet. Till exempel:

Alla barnen kom hem från flygresan utom Ellen, hon fastnade i propellern.

De grymma barnrimmen har sina kulturella rötter i två olika traditioner: formellt är de en fortsättning på retsamma namnrim och innehållsmässigt hör de till kategorin sjuk humor. (Svenska massmedia har symptomatiskt nog döpt "alla barnen"-rimmen till "sjukisar".)

I Johan Nordlanders klassiska samling "Svenska barnvisor och barnrim" som kom ut 1886 kan man hitta bland många andra följande exempel på namnrim (dialektformer och gammalstavning har ändrats till nutida rikskspråk):

Anders drog till fanders
med en tunna spik,
kom igen med käften full av skit.

Nisse kopisse
körde kalven i bås,
när kalven får skita
får Nisse smörgås.

Greta den feta
satt på gärdsgårn och meta
och inte visste vad hon skulle äta.

Jan tran for till kvarn
med sex tunnor skit.
Men innan han kom dit,
så åt han upp var bit.

Olle polle pappas dräng,
sket och pissa i mammas säng.

Och i Bengt af Klintbergs samling av gatrim "Hallå där – köp blåbär" som publicerades 94 år senare återfinns till exempel dessa namnrim:

Anna Panna stekte fläsk
Nittonhundratrettisex.
Fläsket brändes,
Anna skämdes.
Nittonhundratrettisju
sprack hon mitt itu.

Foto Birgit Bråvall 1991.

Britta, villevitta, gröntitta, fjolfitta,
kom igen slipper Britta.

Håkan kråkan kraxmaskin
går på smör och margarin.

Sture Nordin
satt på ett skrin,
sket stearin,
torka sej i ändan
med Falu-Kurirn.

Alla som har oturen att bära ett namn som passar in i dylika rim vet vilken funktion de har: syftet är att retas. Eftersom tråkningen är verbal finns det dock en möjlighet för den utpekade att svara med samma mynt. Elegantast är naturligtvis att hitta ett nedsättande rim på sin motståndares för- eller efternamn, men i en del av dessa ramsor är det inte helt nödvändigt.

De skolbarn som idag hittar på "alla barnen"-rim var inte födda, när deras föräldrar på 1950- och 1960-talen frossade i sjuk humor. Det var i skuggan av järnridån, koreakriget och antiatombombsrörelsen som den sjuka humorn frodades bland svenska

tonåringar. Språkrör var tidningarna "Svenska Mad", "Hjälp" och då och då "Blandaren". De "sjuka" vitsarna handlade om död, stympning och sjukdom och offren var ofta barn. Ett par typiska exempel är dessa:

Lille Pelle, sex år, visar upp en dödskalle för sin mamma och säger:
– Titta vad jag hittade ini huvet på lillebror!

– Får Olle komma ut och spela fotboll med oss?
– Men det vet ni väl att Olle är neurosedynskadad. Han har ju inga armar eller ben.
– Vi tänkte ha honom till boll.

Under 1960-talet uppstod en särskild genre av aggressiva vitsar som hade formen av en kort dialog mellan ett barn och en vuxen. Inledningsorden var alltid "mamma, mamma" eller "pappa, pappa" och den vuxnes svar började alltid med orden "tyst unge och..." De kunde låta så här:

– Mamma, mamma, varför är pappa så röd i ansiktet?
– Tyst unge och stäng ugnsluckan.
– Mamma, mamma, farmor har en vårta på hakan.
– Tyst unge och ät runt omkring.

– Mamma, mamma, varför går jag bara runt, runt?
– Tyst unge, annars spikar jag fast andra foten också.

På 1970-talet gav de tevesända hungerkatastroferna i Afrika upphov till en våg av Biafra-vitsar bland svenska skolbarn. Det obehag och den vanmakt barnen kände inför de skakande bilderna på utmärglade människor kanaliserades genom att de konstruerade en folklore-figur, "biafranen", som var orimligt liten och lätt.

– Vad är skillnaden mellan en biafran och en pingpongboll?
– Fem gram.

– Vad står det i hissarna i Biafra?
– Högst tio personer eller 50 kilo.

– Hur får man in tjugofem biafraner i en Folkvagn?
– Man kastar in en brödsmula.

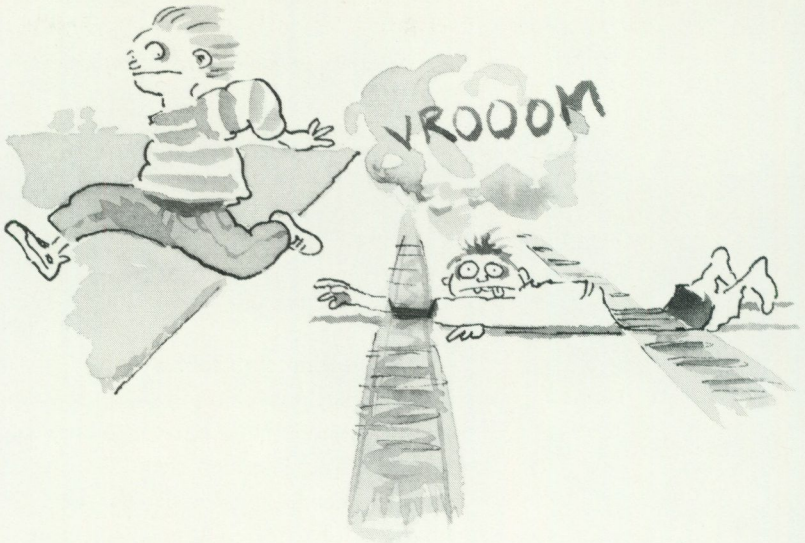

Teckning Christina Alvner.

Den senaste typen av sjuka barnvitsar jag har hört har den här formen:

– *Vad är det som är litet och blått och sitter i ett hörn på golvet?*
– *Lille Olle, fyra år, som har lekt med en plastpåse.*

– *Vad är det som är litet och grönt och sitter i ett hörn på golvet?*
– *Lille Olle, tre månader senare.*

– *Vad är det som är litet och sitter i ett hörn på golvet och blir mindre och mindre?*
– *Lille Olle, fyra år, som leker med en osthyvel.*

Vid en första anblick kan den värld vi möter i "alla barnen"-rimmen tyckas orimligt grym. Exemplen ovan visar dock att barn under efterkrigstiden redan flera gånger har reagerat på världssituationen med svart humor. Om vi granskar vad det är som drabbar offren i "alla barnen"-rimmen, så dominerar faktiskt verkliga, vardagliga faror: biltrafik, flygplan, tåg, tunnelbana, drunkning, eldsvåda, blixtnedslag, stup och sjukdomar. Av dessa orsaker dör ju verkligen alltför många både barn och vuxna varje år. Några exempel:

Alla barnen kom över motorvägen utom Peter, det fattades honom en meter.

Alla barnen lekte vid motorvägen utom Rolf, han blev träffad av en Golf.

Alla barnen klarade sej i trafiken utom Asta, hon blev mosad av en Mazda.

Alla barnen stod upp till näsan i vattnet utom Sandra, hon var kortare än de andra.

Alla barnen simmade över sjön utom Lena, hon fick kramp i bena.

Alla barnen klarade HIV-testen utom Tora, henns mamma hade varit hora.

Alla pojkarna står och kissar utom Peter, han har kateter.

Den situation som målas upp i "alla barnen"-rimmen är grymt realistisk. Precis detta är det ju som händer vid en olyckshändelse i verkligheten: "alla barnen" klarar sig, utom ett enda, det namngivna offret. Rimmen ser alltså olyckan ur de överlevandes synvinkel och de känslor de uttrycker är säkert också sådana som barn kan ha när en kamrat har dött. Där finns både en egoistisk skadeglädje över att det inte drabbade mig och en äkta sorg.

Andra "faror" verkar mera osannolika och har säkert konstruerats bara för att få ett bra rim och en slagkraftig poäng. Det är antagligen rätt sällan skandinaviska barn faller i varggropar, blir uppätna av hajar och förlorar i rysk roulette:

Alla barnen kom hem från simturen utom Maj, hon blev uppäten av en haj.

Det är inte förvånande att så många av rimmen handlar om hur "alla barnen" begår våldshandlingar mot någon kamrat. Dels förekommer ju faktiskt våld barn emellan och dels är det vanligt att folklore används för att kanalisera undertryckta känslor. Den som använder sådana rim kan antingen identifiera sig med gruppen som attackerar en ensam kamrat och därmed uttrycka en latent aggression eller med det ensamma offret och på så vis formulera sin rädsla för att utsättas för kamraternas våld. Exempel:

Alla barnen dansade runt trädet utom Bengt, det var honom de hade hängt.

Alla barnen lekte rånmord utom Kristoffer, han var offer.

Alla barnen hoppade studsmatta utom Tage, det var hans mage.

De rim som behandlar sexualitet visar att de hör hemma i en åldersgrupp som funderar över vad som är normalt respektive onormalt sexuellt beteende. I dessa rim sysslar "alla barnen"

med onani och heterosexuellt umgänge medan den utpekade avvikaren begår incest, sodomi och våldtäkt samt är homosexuell eller impotent. Exempel:

Alla pojkarna lekte med sina snoppar utom Lars, han lekte med sin fars.
Alla barnen knullade med varann utom Petter, han gjorde det med getter.
Alla pojkarna knullade med flickor utom Kjell, han var homosexuell.

"Alla barnen"-rimmen är ett konstfärdigt uttryck för hur många barn idag uppfattar sin omvärld. Det är en värld där många livshotande faror, våld och perversioner ständigt hotar. Ändå överlever nästan "alla barnen" och växer upp till att bli friska normala medborgare. Men det finns en grym slump som urskillningslöst väljer vilka som ska dö. "Alla barnen"-rimmen formulerar de överlevandes känslor: lättnad över att vara bland de överlevande och skuld över att man känner lättnad.

SLUTSATSER

Barn skapar sin egen folklore, ofta genom att omarbeta motiv och teman ur äldre svensk berättartradition. Barnens egen folklore beskriver världen så som barnen ser den: fylld av övervakande vuxna som ivrigt tillrättavisar barn men sviker dem när det verkligen gäller, fylld av abstrakta krav som det gäller att motsvara, fylld av konkurrenter som det gäller att hävda sig emot, fylld av livshotande faror som dock lyckligtvis alla barnen utom ett överlever. Andra exempel än de jag valt hade kunnat komplettera och nyansera bilden. Med hjälp av sin egen folklore bearbetar barn de problem som de ställs inför under olika faser av uppväxten.

DATORSPELEN UTMANAR FANTASIN

Lars-Olof Jiveskog och Mats Wiklund

Lars-Olof Jiveskog och Mats Wiklund, båda verksamma vid institutionen för data- och systemvetenskap vid Stockholms universitet.

PROLOG

Rummet var belamrat med papper och böcker och på ett skrivbord vid väggen stod en persondator och surrade. Rummets mitt dominerades av ett ovalt sammanträdesbord vid vilket en lång gänglig man satt och lutade huvudet i händerna. Vid bordets ände satt en ung man med stålbågade glasögon och vägde på stolen. Han såg avvisande ut. Framför datorn satt en tredje man och läste en rapport.

– Nej sa den glasögonprydde tankfullt, jag är inte säker på att efterfrågan är tillräckligt stor.

– Inte tillräckligt stor, ekade den gänglige uppbragt. Med den nya linjesträckningen och depån nere i dalen har vi både bryggeriet och två fabriker inom vårt upptagningsområde. Prognosen visar att vi kan påräkna regelbundna välfyllda godstransporter därifrån och att åtminstone fabrikerna kommer att betala bra för de råvaror vi kan transportera dit. Den här investeringen kommer att betala sig på tre år!

– Du glömmer underhållskostnaderna och problemen med de besvärliga markförhållandena, replikerade den glasögonprydde trött. Risken är att hastigheten blir för låg. Det kommer att nedbringa inkomsterna.

Mannen framför datorn tittade upp ur sin rapport.

– Markundersökningen var inte lovande, inflikade han. Den genomsnittliga stigningen var nästan tre procent.

De hade varit här i åtskilliga timmar nu och utspridda över bordet låg resterna av en hitbeställd måltid. Trots den sena timmen var det ingen av de tre som visade några tecken till att vilja avbryta sammankomsten. Den gänglige reste sig och gestikulerade medan han talade.

– Vi har inget val, sa han. De senaste tre åren har vi gjort stora förluster. Även om vi lägger ner olönsamma bandelar måste vi göra något för att öka lönsamheten, annars blir konkursen ett faktum. I nuläget kan vi nätt och jämt finansiera projekteringen av den nya linjen. Nästa år kan det vara för sent!

Han tittade uppfordrande på den glasögonprydde, som till slut nickade sitt samtycke. De vände sig mot mannen vid datorn som tog på sig en resignerad min och började mata in uppgifter på tangentbordet. Det blev knäpptyst i rummet sånär som på fläktsurret och tangenternas klickande. Mannen vid datorn lutade sig tillbaka och avvaktade resultatet.

– Det gick inte sa han med ett skratt. Det blev Game over.

Scenen här ovan beskriver hur några män en sen natt slutför ett spel, ett datorspel. Scenen blir allt vanligare, och datorspelen allt mer avancerade. Allt fler människor spelar datorspel – hemma och i andra miljöer. Hittills har datorspelsmarknaden främst vänt sig till barn och ungdomar men nu finns även spel för vuxna. Eller, om man så vill, spel som även lockar vuxna utövare.

DATORSPELEN GÖR ENTRÉ

Datorspelen är ett relativt nytt fenomen. Man träffade först på dem i spelhallar, på fritidsgårdar, konditorier, bensinmackar och liknande ställen. Spelen stod uppställda bredvid de gamla flipperspelen och erbjöd en ny, spännande utmaning. Tidigare hade spel utvecklats vid de stora datorcentralerna som byggdes upp på 60-talet. Det första spel som skrevs direkt för att spelas på dator var troligen SPACEWAR. Spel som funnits tidigare, t.ex. schack fanns då redan överfört till datormiljö.

SPACEWAR utvecklades under vintern 1961–62 på en stordator vid MIT (Massachusetts Institute of Technology) av den sk hackern Steve "Slug" Russel. SPACEWAR är ett spel där två rymdskepp kan manövreras på en bildskärm och skjuta "torpeder" på varandra. Senare har spelet förbättrats i flera versioner.

Ett annat banbrytande datorspel var ADVENTURE, som konstruerades av hackern Dave Woods, vid ett laboratorium för artificiell intelligens i Stanford. Detta datorspel var det första i den numera stora genren äventyrsspel.

Men det var först när datorerna blev mindre och kunde flytta in i hemmen som datorspelen fick sitt genombrott.

Dataspelet Lynx har färgskärm och är i fickformat. Foto Stor & Liten.

DATORSPEL I HEMMEN

Under 80-talets början blev fickspelen populära presenter eller julklappar. På små tunna plattor, av en chokladkakas storlek, kunde man med tummarna trycka på små knappar och därigenom genomföra bragder och uppleva fantasieggande äventyr som att rädda hus från att brinna ner, plocka upp fallande ägg i en hönsgård eller rädda sig från hotande faror genom att klättra på stegar eller lianer. Man kunde dock bara spela en typ av spel på vart och ett av dem. Därför var det många barn som hade fickorna fulla med spel. Fickspelen avgav också fantasifulla ljud som, inom parentes, kunde få den mest tålmodige förälder utom sig.

Vid samma tid började försäljningen av spel- eller hemdatorer. De första var enkla ”lådor” med någon form av tangentbord och som använde TV-apparater som bildskärm. Datorspelen laddades in i datorn från kassettband eller disketter. Men samtidigt som hemdatorer fick spridning växte antalet datorer i arbetslivet.

I dag finns uppskattningsvis över två miljoner datorarbetsplatser och eftersom dessa utnyttjas av fler än en person är det åtskilliga fler som använder datorer i sitt arbete. Detta medför givetvis att det går lättare att sälja datorer till hemmen och omkring en halv miljon hushåll har i dag datorer, om än i enklare utförande än vad arbetsplatsen erbjuder.

OLIKA SÄTT ATT SPELA DATORSPEL

Det finns idag huvudsakligen två tekniska lösningar för att spela datorspel i hemmet. Den ena är den vi tidigare nämnt, spel- eller hemdatorn. Denna dator kan många gånger också användas till andra tillämpningar som att skriva text, utföra beräkningar, lägga upp register eller spela musik. Förutsättningen är bara att maskinen har tillräcklig kapacitet och att man skaffar de program som behövs. I Sverige är det framförallt två världsledande tillverkare som konkurrerar om hem- och speldatormarknaden. Men även persondatorer som är avsedda för arbetsplatser sprider sig i hemmen och är utmärkta spelmaskiner.

Den andra tekniska lösningen är TV-spelen. Även dessa består av en en liten datorenhet, en "låda", som kopplas till TV-apparaten. Spelen spelas sedan med hjälp av någon styranordning. Det vanligaste är en s.k. joystick som vi ska återkomma till senare. I TV-spelets datorenhet stoppar man in en kassett från vilken man sen laddar in spelet. I motsats till hemdatorn kan TV-spelet endast användas för att spela datorspel med.

Game Boy är ett bärbart videospel med utbytbara spelkassetter. Foto Stor & Liten.

Skillnaden mellan hemdator och TV-spel är alltså att den förra ofta kan användas till mer än att spela datorspel. En annan viktig skillnad är också att spelkassetterna till TV-spelen inte går att kopiera vilket är möjligt med datorernas spel. Visserligen förser fabrikanterna ofta spelen med kopieringsskydd men dessa kan man lätt ta sig förbi. Detta innebär att spridningen av spel är omfattande då man i stor utsträckning byter sinsemellan. I branschen uppskattar man att det finns 5–10 spel i omlopp på varje sålt spel. Att det förhåller sig på detta sätt är lätt att förstå. Att köpa en tom diskett för att kopiera ett spel kostar mindre än en tiondel av vad själva spelet kostar.

I dag finns på marknaden flera hundra olika kassetter till TV-spel. Många av spelen är emellertid ganska lika till sin karaktär. När det gäller datorer finns flera tusen spel i omlopp. Många av

spelen är konstruerade av intresserade amatörer och dessa spel kan man få gratis (free ware) eller mot en blygsam, frivillig avgift. Flitiga samlare kan idag äga uppemot ett par tusen spel. Genomsnittsspelaren har dock betydligt färre.

Under de senaste två åren har nya, bärbara spel funnit köpare. Ibland kallas dessa konsoler eller spelkonsoler. I princip är det fickspel som blivit större. Storleken är som en bok men det går att göra betydligt mer med dessa spelmaskiner än med de tidigare fickspelen. Utbytbara spelkassetter ger samma möjligheter till variation som hemdatorer och TV-spel ger och på några typer av konsoler finns även färgskärm. Den tekniska utvecklingen går snabbt och spelfabrikanterna ser genast nya möjligheter. Vi kommer senare att återkomma till produkter som man kan förvänta sig kommer inom de närmaste åren.

DATORSPELEN GER SPRÅKET NYA ORD

I och med att datorspelen kommit har språket berikats med nya ord och uttryck. I barnens och ungdomarnas värld är till exempel "joystick" ett välbekant ord medan många vuxna förvånat höjer ögonbrynen när de stöter på det. Styrspak är den vanliga översättningen till svenska men den hör man sällan användas. "High score" är den högsta uppnådda poängen som en spelare lyckats åstadkomma innan spelet slutar i "game over". En lätt försvenskning, "boota", innebär att man startar om maskinen, vilket även benämns "reset". I datorspelsspråket florerar också många fantasifulla namn på spel och ord som är speciellt betydelsefulla i vissa spel. Exempel på några spelnamn är Dungeon Master, Kings Quest, Mario Bros, Barbarian, Dark Castle, Ice Climber, Lode Runner och Tetris, för att nämna några. Spelen är övervägande engelskspråkiga och översätts inte till svenska.

Spelkassetten "Super Mario Land" utspelar sig bland gamla ruiner och pyramider. Foto Stor & Liten.

MÅNGA TYPER AV DATORSPEL

Vad är det då som gör att datorspelen fått en sådan spridning bland barn och ungdomar? Själva brukar de svara att det är blandningen av grafiken (de rörliga bilderna), ljudet och handlingen i spelet som gör det så "häftigt". Kraven på snabba reaktioner och klurigt tänkande för att lösa uppgifter är andra motiveringar.

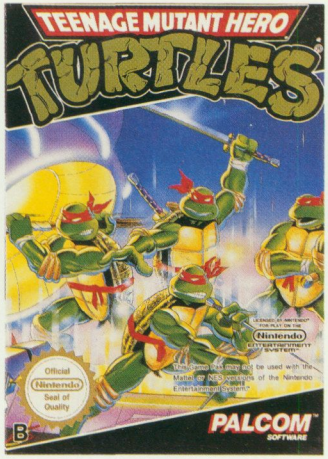

I spelkassetten "Teenage Mutant Hero Turtles" hjälper spelaren Turtles och polisen att stoppa köttätande robotar. Foto Stor & Liten.

Vi har hittills talat mycket om datorspel utan att närmare gå in på vad det egentligen är. Och har man själv aldrig spelat eller sett någon annan göra det, kan det vara svårt att förstå vad det handlar om. Som tidigare framgått finns det olika typer av spel och några i branschen vanliga termer är:

Actionspel och arkadspel som kräver snabb reaktionsförmåga. Handlingen i spelet är inte så viktig för det man gör under spelets gång.

Adventure- eller äventyrsspel som har relativt avancerad handling. Man förflyttar sig genom att klara uppgifter av olika slag.

Sportspel där man utövar idrotter som golf, tennis, fotboll, skidåkning etc.

Space adventure handlar, som namnet antyder, om äventyr i rymden.

Simuleringsspel som t.ex. kan bestå i att man kör bil eller flygplan.

Det ska också påpekas att handling, personer och miljö i lyckade äventyrsfilmer ofta ligger till grund för datorspel. Indiana Jones, Batman, Teenage Mutant Ninja Turtles och Ghost Buster är några.

Ett överskådligt sätt att indela datorspelen kan vara i följande tre huvudgrupper: motoriska, delvis motoriska och icke-motoriska.

En hierarkisk indelning av datorspel i olika typer.

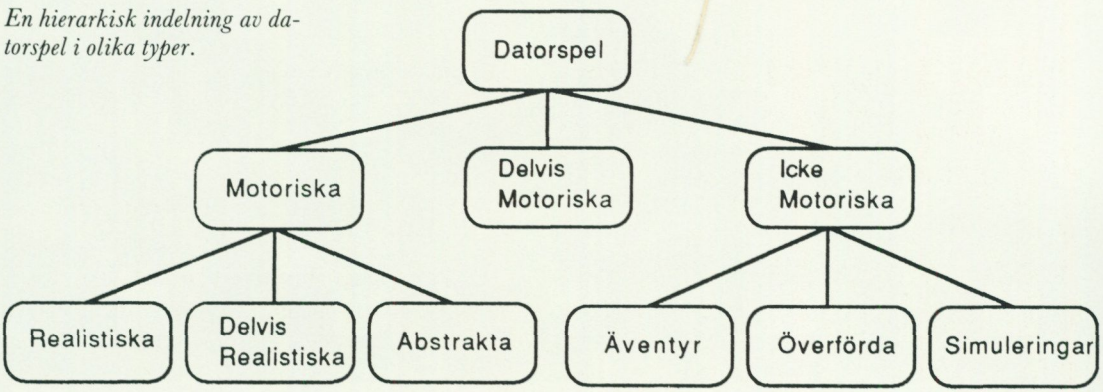

Med motoriska spel menar vi alla de datorspel där användarens fingerfärdighet spelar stor roll. Dit hör då t.ex. arkad- och actionspelen. De motoriska spelen kan sedan i sin tur delas upp i tre undergrupper: realistiska, delvis realistiska och abstrakta.

De realistiska datorspelen försöker så nära som möjligt efterlikna verkligheten, t.ex. spel där man flyger helikopter i djungeln och fäller bomber eller kör bil på en motorväg där diverse hinder kan dyka upp.

Delvis realistiska spel skildrar verkliga företeelser i overkliga eller främmande miljöer. Det kan här röra sig om att en människa (spelaren) befinner sig i rymden eller en sagovärld eller omvänt, att främmande varelser dyker upp i verkliga miljöer.

Den abstrakta gruppen av spel innehåller sådana där figurer och miljöer inte har någon närmare verklighetsanknytning.

De icke-motoriska datorspelen omfattar alla spel där fingerfärdigheten och reaktionsförmågan inte har någon eller mycket liten betydelse. Dessa spel går istället ut på att lösa tankemässiga problem. Även denna grupp kan i sin tur indelas i tre undergrupper: äventyrsspel, överförda spel och simuleringsspel.

Äventyrs- eller Adventurespel simulerar en värld eller miljö där spelaren förflyttar sig på olika sätt. På vägen ska olika handlingar utföras. Man ska t.ex. samla föremål som man kan ha

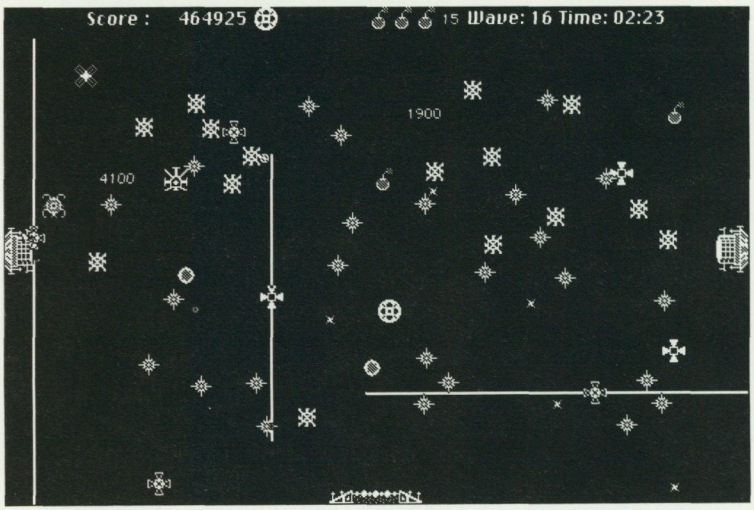

CRYSTAL QUEST, ett abstrakt motoriskt datorspel.

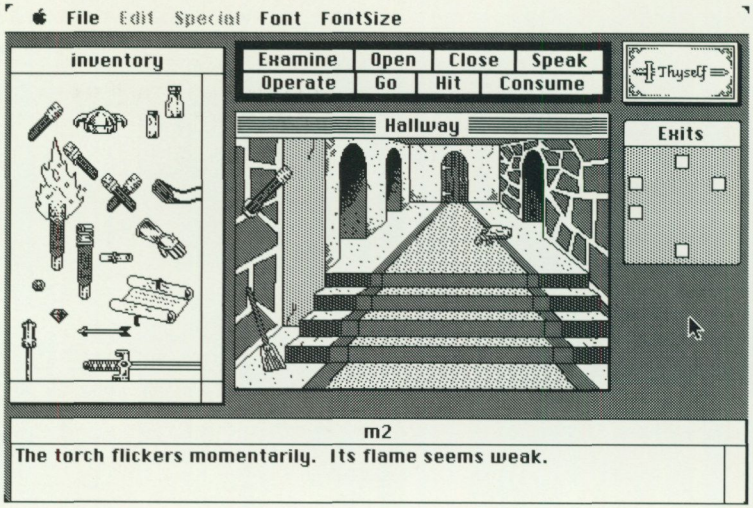

SHADOWGATE, ett icke-motoriskt äventyrsspel.

nytta av senare eller på olika finurliga sätt öppna dörrar för att komma vidare. Datorn hanterar äventyrsvärlden och det är spelarens handlingar som för spelet framåt.

Överförda spel består av klassiska spel som flyttats över till datormiljön. Det finns i dag många sådana som t.ex. schack, luffarschack, Othello, Monopol och Backgammon.

I simuleringsspel simuleras t.ex. olika fordon eller större sociala system som städer eller hela planeter. Vissa spel bygger på att datorn simulerar konflikter som spelaren ska lösa på olika sätt. Det gäller då ofta att handla strategiskt riktigt och inte oväntat är handlingen ofta hämtad från militära eller politiska sammanhang.

Delvis motoriska spel innehåller både motoriska och icke-motoriska inslag.

ALLA BARN OCH UNGDOMAR SPELAR DATORSPEL

Hur vanligt är det då att barn och ungdomar ägnar sig åt datorspel? För några år sedan visste man mycket lite om detta. Den första svenska undersökningen gjordes våren 1987 på ett urval barn i åldrarna 8–12 år från hela landet.

Resultaten visade att 75 % av samtliga någon gång hade

SIM CITY, ett icke-motoriskt simuleringsspel.

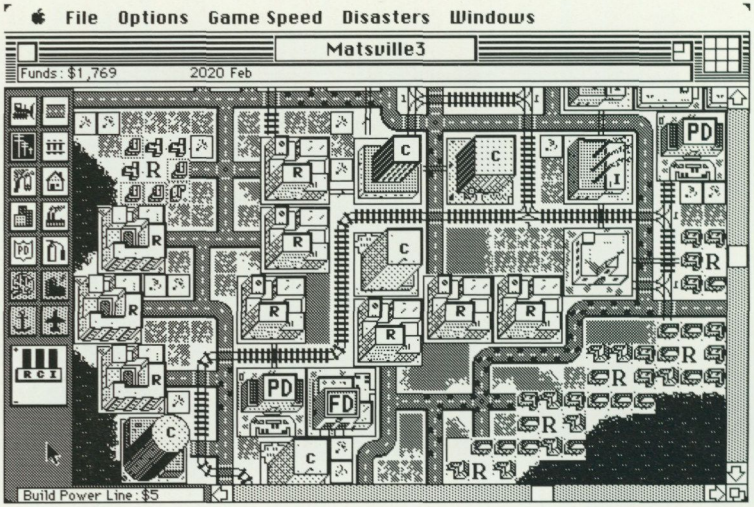

använt en dator och de hade då i första hand prövat på att spela spel. För de äldsta pojkarna var proportionen över 90 %. En fjärdedel av barnen uppgav också att de hemma hade tillgång till dator eller TV-spel. Dessa höga siffror överraskade många vuxna som inte kände till den stora spridning som datorer och TV-spel fått.

Senare undersökningar visar att i dag har praktiskt taget alla barn i skol- och förskoleåldern någon gång spelat datorspel och i en undersökning från 1990 uppger ca 60 % av ett urval skolbarn i Stockholmsområdet, att de har tillgång till dator hemma.

Spelkassetten till dataspelet Lynx. Foto Stor & Liten.

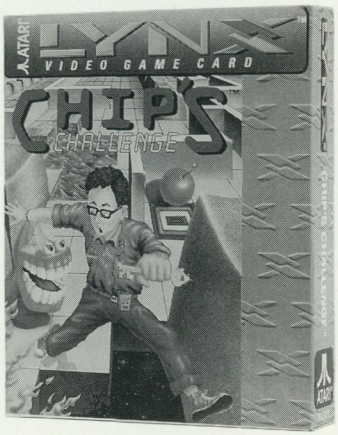

DATORSPELEN UNDER DEBATT

Datorspelen har under senare år debatterats i radio, TV och tidningar. Man har ställt frågan: är det skadligt för barn att spela dataspel? Olika synpunkter har förts fram, både för och emot. Främst har frågan gällt, om de våldsinslag som förekommer i många spel, kan ha en negativ effekt på barn. Men man har också undrat huruvida den omfattande tid många barn och ungdomar lägger ner på datorspel har skadlig inverkan på den psykiska och sociala utvecklingen. Det man då oroas över är att barnen ensidigt upplever verkligheten i en artificiell miljö. På många sätt har debatten liknat den som förts kring TV- och videotittande.

Ett konkret resultat av debatten är den överenskommelse som datorspelsbranschen å ena sidan och Barnmiljörådet och Konsumentverket å den andra fattade i slutet av 1989.

Överenskommelsen innebär bl.a. att företagen bör avstå från handel med dator- och videospel som innehåller "verklighetstrogna beskrivningar av våldsamma eller brutala handlingar". Denna överenskommelse har medfört att många spel försvunnit från butikernas hyllor.

En undersökning som belyser barns och ungdomars val av spel som innehåller våldshandlingar, genomfördes 1990 i Stockholmstrakten. Drygt 150 ungdomar i åldrarna 13–15 år fick ange vilka spel de tyckte bäst om. 179 olika spel namngavs av användarna och 63 av dessa klassificerades som spel där våld är det huvudsakliga innehållet.

Resultaten visar att med stigande ålder avtar intresset för spel med hög våldsnivå. Det är alltså de yngre ungdomarna som dras till våldsamma spel. Men även de ungdomar som spelar mycket ofta, dvs har en hög spelfrekvens, väljer i större utsträckning spel med våldsinslag. Samtidigt visar undersökningen att endast omkring 10 % av datorspelen är våldsamma på det sätt som ofta framförs i debatten.

De som försvarar datorspelen har kraftfullt pläderat för dem, som viktiga inslag i dagens barn- och ungdomskultur.

Foto Stor & Liten.

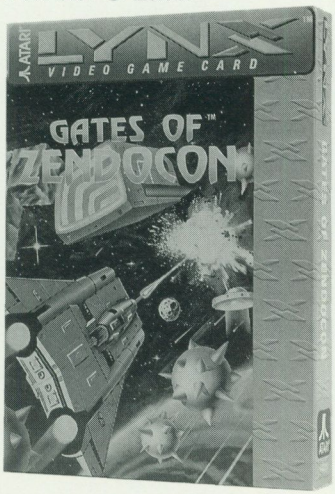

PÅ VÄG MOT DEN VIRTUELLA VERKLIGHETEN

Ett årtionde med datorspel har gått till ända. Spelen bygger på alltmer avancerad teknik och blir allt billigare. Inom några år är det lika naturligt att det finns datorspel i barnkammaren som det idag finns Fia, Chinaschack och Plocke Pin. Men datorspelen kommer naturligtvis att förändras, i takt med att datortekniken och kulturen utvecklas.

Man kan idag skönja några utvecklingslinjer. Under de senste året har man mer och mer börjat tala om Virtual Reality – Virtuell Verklighet. Det handlar ytterst om att man försöker överbrygga kommunikationen mellan människa och dator. Idag "talar" man med datorn via tangentbord, joystick eller andra hjälpmedel. Men detta är en konstlad kommunikation. Verkligheten upplever vi med våra sinnen och vi svarar med ord, blickar och rörelser.

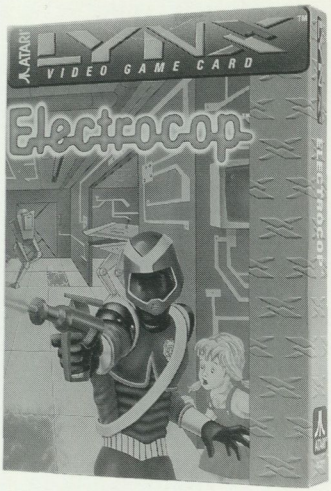

Foto Stor & Liten.

I den virtuella verkligheten kommer vi att trä en hjälm över huvudet, eller sätta på oss ett par glasögon, och via små bildskärmar framför ögonen upplever vi att vi befinner oss mitt i den datorframställda verkligheten. För att kunna utföra handlingar i denna verklighet sätter vi på oss handskar med känsliga sensorer som till datorn överför de rörelser vi gör med händerna. Omedelbart låter datorn oss se vad rörelsen åstadkommer i den virtuella verkligheten och vi får en illusion av att vi befinner oss i denna. Vi har alltså "flyttat in i datorn". I ett sådant system kan man bokstavligen vända sig om och se vad som finns bakom ryggen.

Inte minst för datorspelsområdet är detta en intressant utveckling. Både glasögonen och handskarna finns i dag i verkligheten och vi kommer sannolikt att få se datorspel realiserade i denna miljö inom några få år. 90-talet blir ett utmanande och spännande decennium och utvecklingen på 2000-talet kommer säkert att överträffa vad vi med vår fantasi kan föreställa oss.

BARN OCH UTLÄNNINGAR

Ulla Lindström

Ulla Lindström, dr. phil. Nordiska museet.

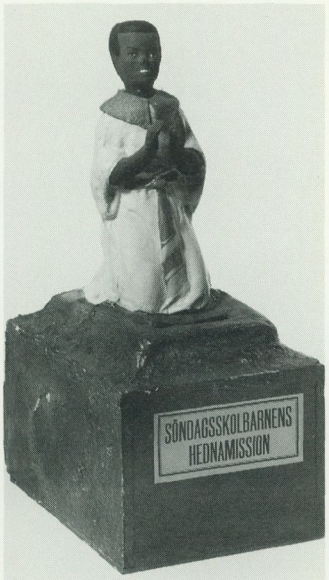

Den lilla missionssparbössan är ett exempel på de konkreta föremål som barnens föreställningar om utlänningar knöts till. Gossen nickar med huvudet, när man lägger ett mynt i springan framför honom. Inköpt 1947 av Svenska Missionsförbundets förlag, Stockholm.

Det är en populär föreställning att det är mycket värre att vara utlänning i Sverige idag än "förr". Med det komplexet sammanhänger sådana frågor som när folk överhuvudtaget för första gången träffade en utlänning, hur den upplevelsen var och hur man påverkades av den.

Söndagsskolor, missionärer, cirkusar och flyktingar har haft stort inflytande på karaktären av den första upplevelsen av en utlänning.

Den första och den största upplevelsen inom ett viktigt område anses spela stor roll för vårt handlande och kännande i det fortsatta livet. Vårt personliga mönster bildas, om det nu gäller t.ex. laglydighet, kärlek eller förhållandet till utlänningar.

Vuxna tror gärna att det som de själva ser och funderar över också upplevs av barnen på liknande sätt. Därvid glömmer man ofta att barn har ett kortare perspektiv. Barnen kan reagera på liknande sätt som de vuxna, utan att alltid veta varför. Barn härmar föräldrar, lärare och kamrater. Men nyfikenheten kan också leda ett barn till hemliga, kanske skrämmande upplevelser.

BEGREPPET UTLÄNNING

Uppfattningen om vad som är en utlänning har i början av 1900-talet varierat starkt i olika delar av landet. I korthet kan man säga att har man kunnat förstå varandras språk, så har man inte tänkt i termer av utlänningar. I Skåne var inte en dansk utlänning, i Bohuslän, Värmland och Jämtland inte en norrman, i Sundsvallstrakten inte svensktalande finländare osv. Däremot kunde skåningar betraktas som utlänningar i Norrland.

Begreppet utlänning var för hundra år sedan ingenting som man dagligen kunde läsa om i tidningarna. Det är först från och med 1950-talet som vi har fått en omfattande invandring och flyktingar även från mycket avlägsna länder och därmed sammanhängande rubriker i pressen.Många tänker i dag i termer som afrikaner, amerikaner osv.

Att vänja sig vid utlänningar är en process, som pågår för fullt i Sverige just nu. Vuxna bearbetar sina personliga barndomsupplevelser samtidigt som de ställs inför ständigt nya situationer med utlänningar av många slag såsom turister, affärsmän, utländska experter, forskare, studerande, invandrare, flyktingar, asylsökande, adoptivbarn och ensamma flyktingbarn. 1990-talets barn har med andra ord betydligt större möjligheter att personligen träffa utlänningar än vad som var fallet vid seklets början.

Motsatsparet inlänning, dvs. svensk och utlänning innehåller en juridisk distinktion, men även en känslomässig laddning. Vid en konfrontation aktiveras intellektet och emotionerna. Begreppen är mycket gamla, men blir aktuella för den enskilde individen först när känslorna berörs. Behörighet till vissa yrken och att t.ex. kunna bli vald till riksdagsman, kommunalfullmäktig eller i äldre tider städernas magistrater har alltid reglerats i lagstiftningen. Historien visar att rädslan för att utlänningar skall "ta över" i Sverige tidvis har varit mycket stark.

MATERIAL

För att kunna belysa den pågående anpassningsprocessen har Nordiska museet skickat ut en specialfrågelista 1987. Den heter Sp 223 Barn och utlänningar. Av museets fasta meddelare har 173 lämnat uppteckningar med självbiografiskt material. Åldersvariationerna är mycket stora. Skildringarna är skrivna av personer födda mellan 1899 och 1973. De flesta är kvinnor. Männen är ett 30-tal med representanter för varje decennium. En bearbetning av materialet utgör grunden för bidraget.

FÖRE I:A VÄRLDSKRIGET

Före första världskriget hade de flesta aldrig träffat en utlänning. "Vi tänkte inte på det sättet", är en vanlig kommentar, när man frågar äldre om deras första möte med en utlänning. (Ku 10644)

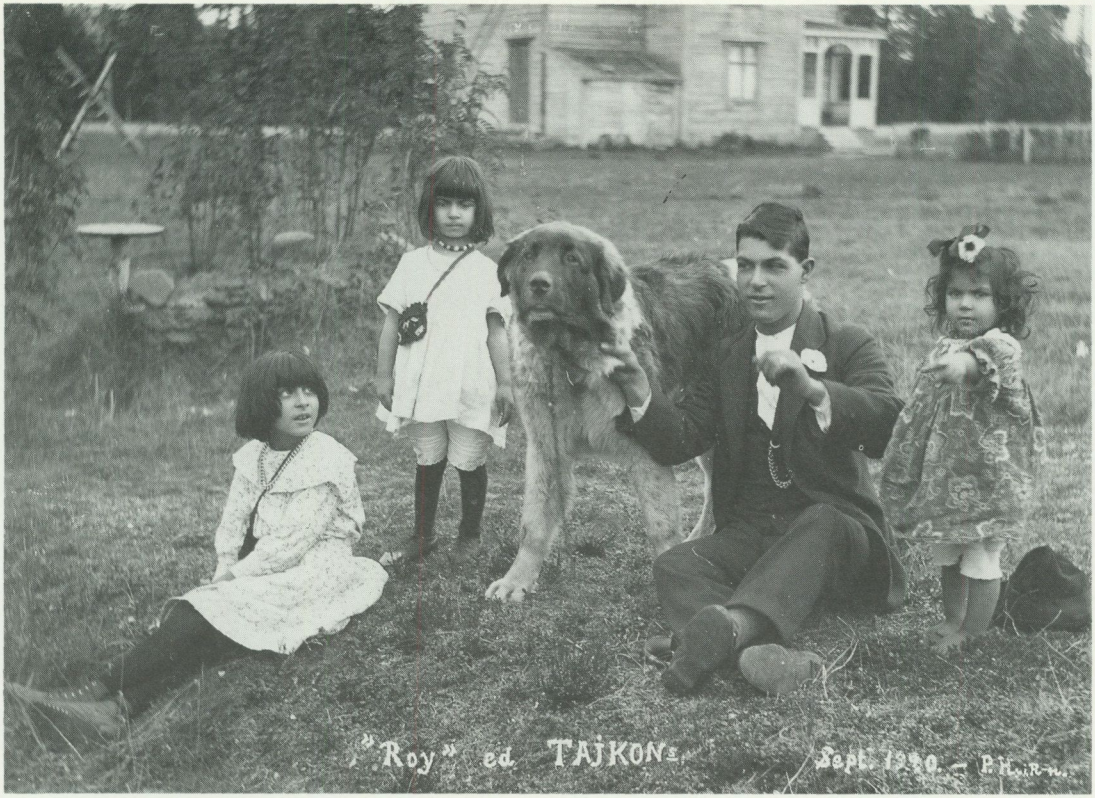

Barnen tyckte det var spännande, när vagnarna med de brokigt klädda zigenarna kom. Foto Petrus Hedström, Bodum 1922.

Det var själva begreppet utlänning, som man inte var medveten om. De flesta anser sig inte ha använt ordet utlänning i sin barndom. Detta trots att det redan under tidig medeltid fanns i landskapslagarna som beteckning på person från annat landskap och alltså borde vara väl inarbetat hos svenska folket.

Möten med främlingar kunde ske på många olika sätt. Det fanns t.ex. kringfarande zigenare och tattare. Barnen tyckte det var spännande, när vagnarna med de brokigt klädda människorna kom. Man sprang och skrek: "Zigenarlassen kommer! Zigenarlassen kommer!" Och man skyndade sig att låsa alla dörrar och mota in hönsen. Det hörde för barnen till det roliga. Med tattarna var det litet annorlunda. De såg ofta eländiga ut och barnens situation uppväckte ibland medlidande. Bilden av hungriga, trasiga och smutsiga barn, som mitt i vintern låg på marken i tält, har bränt sig in i mångas medvetande.

Ett bestående minne är för många upplevelsen av kringvandrande försäljare. Dessa förde med sig en fläkt av ett liv långt bortom den egna hembygden. "Gamle gårdfarihandlaren". Akvarell av Gerda Tirén (1858–1928).

På landet fanns kringvandrande försäljare, som gick från gård till gård. Bland andra var det västgötaknallar med påsen med varor över axeln. Det fanns judar från Baltikum, Polen och Tyskland, som ibland även långt uppe i norra delen av landet kom ridande med sina varor och det fanns även italienska försäljare. Dessa upplevdes som främlingar med lockande skatter av allsköns underbara ting som huvuddukar, band och knappar. Men man tänkte inte på dem som utlänningar.

Barns nyfikenhet på ballonger kunde föra dem till upplevelser av italienare:

Att få köpa en ballong av en italiensk försäljare på Djurgårdsslätten hör sedan flera generationer till stockholmsbarnens vårnöje. Foto Pressens Bild, 1955.

En viss grupp bodde i ett hus ute på Almtuna vid Uppsala, där jag hade mitt hem. Vi brukade "ta oss till dem" för att se på, när de blåste upp ballonger, som de sedan sålde här och var i staden.

Även i Gävle såg jag italienare, som bodde i ett litet hus intill den bostadslänga, där min mormor hade en våning. Dessa italienare sysslade också med ballonguppblåsning, vilka ballonger sedan fanns att köpa på olika platser, varvid italienarna stod som säljare. (Ku 10646)

Vid den skånska syd- och västkusten var förbindelserna med Danmark livliga, men danskarna upplevdes inte som utlänningar. På samma sätt var det vid gränsen till Norge och i norr, där Sverige och Finland möttes. Man kunde förstå varandras språk och tänkte därför inte på i vilket land man egentligen var medborgare.

Men, kom det en norrlänning till Skåne eller tvärtom, så var det kinkigt. Man förstod inte "lätena". Allra värst måste det ha varit att komma från Dalarna. De talade ett språk som var helt obegripligt för många.

Svenskamerikaner som kom på hembesök kunde betraktas som riktiga utlänningar. En sådan var Carl, som var fosterson på en liten gård i göteborgstrakten. Det berättas om honom från ett besök 1907:

Han hade väl lyckats bra "over there", ty han reste varje år över till Sverige för några månader och då var det alltid ett håll i gång. Hans klädsel skilde sig från det i Sverge. Han var rätt korpulent, bar vit hatt och spatserkäpp samt ofta en tjock cigarr i munnen.

Det var alltid en viss spänning omkring honom och de svenska flickorna omsvärmade honom. Mina syskon och jag brukade öppna grinden för honom, då han kom åkande i sin trilla. Jag var åtta år då. (Ku 10416)

Det fanns naturligtvis familjer som hade utländska släkt- eller yrkeskontakter, som även barnen kom i beröring med, men det rörde sig, om man ser till hela befolkningen i Sverige, om ett mycket litet antal.

Det var vanligt att det kom tyska Wandervögel till många platser i Sverige. Det var ungdomar som hörde till en organisation med friluftsliv och enkelt leverne på sitt program. Många vittnesbörd finns om hur de gick i kortbyxor även på vintern, övernattade i lador och även hade sånguppvisningar i skolorna. Liksom de ryska skärsliparna misstänktes de med rätt eller orätt

för att vara spioner. Organisationen och dess efterföljare upplöstes av nazisterna.

UNDER OCH EFTER 1:A VÄRLDSKRIGET

Under och efter 1:a världskriget 1914–18 började det komma flyktingar och hemvändande utlandssvenskar. Ryska revolutionen förde många hit. Rysskräcken grep omkring sig, vilket den

Med hatten käckt på nacken, uppknäppt kavaj och utan väst besökte svenskamerikanen Oskar Berglund, som hade utvandrat vid sekelskiftet, sin far i Nordingrå, Ångermanland. Foto i privat ägo.

gärna gör i orostider. Barnen hotades med bolsjevikerna, om de inte var snälla. Särskilt i kusttrakterna som t.ex. i Uppland talade man om ryssarna:

Under min barndom fick man ibland se s.k. skärslipare, som strök omkring och gick in till folk och frågade, om man ville ha något slipat, t.ex. knivar eller saxar m.m. När man talade om dessa skärslipare sänkte vuxna människor rösten och sade, att skärsliparna var ryska spioner. Rysskräcken satt kvar hos de flesta svenskar. Jag hörde ofta mina föräldrar tala om dessa skärslipare. Föräldrarna sade alltid att man skulle noga akta sig för kringdrivande skärslipare, ty det var lätt att råka illa ut för dem. (Ku 10646)

Så här berättar en kvinna, född 1914:

Jag är född och uppvuxen i en by ca 12 km från ett stationssamhälle i Småland. Den bofasta befolkningen hade sina rötter i den yngre stenåldern. Varken där eller i skolan fanns några utlänningar. Vi hade ingen undervisning i främmande språk.

När jag tänker tillbaka på barndomen, så minns jag den som trygg och okomplicerad. Det enda hotet var "rysskräcken" (som nu ??) "Akta dig, så inte ryssen kommer!" (Ku 10411)

Det kom många krigsbarn från Österrike, Ungern och Tyskland för att äta upp sig efter första världskriget. Värdfamiljerna i Sverige hade möjlighet att önska sig ett barn av en viss kategori, t.ex. ett juristbarn eller ett läkarbarn. Genom dessa krigsbarn etablerades ofta långvariga förbindelser med de svenska familjerna.

MELLANKRIGSTIDEN

Under mellankrigstiden var det ett livligt utbyte av skolelever, studenter och praktikanter mellan Sverige och framför allt Tyskland, men även med Storbritannien och Frankrike. Många vänskaps- och släktband knöts på så sätt, samtidigt som handeln blev allt livligare. Utbytet gick i allmänhet till så att ungdomarna bodde i varandras hem en längre tid.

Verksamheten fortsatte en tid efter andra världskrigets slut, men har nu i stort sett avtagit.

Det var stor skillnad i barns upplevelser under denna tid. Livet i Norrbotten, i Skåne och i Södermanland kunde vara mycket olika. En meddelare berättar, t.ex. från Luleå:

Barnåren tillbringade jag i Luleå och dit var det långt på 20-talet. Visserligen är och var Luleå en stor sjöstad, kanske större förr än i dag, men jag kan inte påminna mej att det fanns folk på gatorna som vi kallade utlänningar. En och annan färgad person syntes väl ibland, det var "negrer", och dem skulle man inte "stirra på" eller gå i närheten av.

Jag hade släktingar i Finland, Uleåborg, som kom på besök. Dom var inte utlänningar, enbart "finnar". De barnen kunde hjälpligt svenska, medan jag inte kunde deras språk, men som barn kunde vi ändå kommunicera genom lekar och åtbörder.

I min skola fanns inga barn av utländskt ursprung. Om något barn hade föräldrar, eller som själv skorrade, så var dom att anse som något av en "utlänning."(Ku 10903)

En annan meddelare berättar från Höganäs i Skåne:

Sommaren 1920, året jag fyllde 7, hade vi i mitt hem ett sommarbarn. Det var en mörk, söt flicka, 14 år gammal. Hon kom från Lund, där hon bodde med sin far, en rysk jude och två mindre syskon. Hennes mor var danska och hade nyligen dött. Flickan hette Rakel Worotiloff. Hon passade sina småsyskon, medan fadern arbetade på en fabrik. På somrarna skickades alla ut till sommarhem. Det var två flickor och en pojke. Två somrar var Rakel hos oss. Hon sjöng bra och var rolig och mycket pratsam. Hon älskade oss och vi älskade henne. Vi blev kramade och pussade jämt, så var ju hennes temperament, en härlig blandning från en dansk mor och en rysk far.

Men två år senare tog fadern med sig barnen och flyttade till Stockholm. Hans dröm var att resa tillbaka hem till Ryssland. Han hade sparat länge till biljetterna för alla fyra. Men den dagen de skulle resa, rymde den minsta flickan. Han reste då med Rakel och pojken. Flickan, som blev kvar, klarade sig bra här och gifte sig så småningom med en präst i Halland.

. . .

Jag har aldrig varnat mina egna barn för utlänningar. De är ju födda första delen av 1940-talet. Det var mörkläggning och ransoneringar de åren. . . . Många småbåtar kom med flyktingar till Höganäs om nätterna. Här fick de hjälp med kläder och mat och husrum. På den tiden var det bara europeer, som kom. Ingen var heller rädd för dem. (Ku 10635)

I ett hem med många utländska kontakter växte en flicka, född 1919, upp i Ö. Vingåker i Södermanland. Hon minns:

"Rosenkindade och glada ler vännerna Heidi Storck och Martina Bragalla inför den spännande tågresan." MT 30 april 1954. Foto Assjah Riewesel, Morgontidningens arkiv.

Som barn fick jag många gånger träffa människor från främmande länder. Detta berodde på att mina föräldrar hade vänner i bl.a. Tyskland, England och Finland. Det berodde också på att min far var prost på landet och därigenom ofta fick ta emot besök. Det kunde vara missionärer, som hade någon utländsk gäst med sig eller någon föreläsare till föreläsningsföreningen eller en föreläsare, som far själv skaffat. Det kunde vara turister eller andra besökande.

Ett par utländska besök i mitt föräldrahem minns jag mycket väl.

Det ena var av en indier, som hette Sadu Sundar Singh. Kanske jag stavar hans namn fel, men jag har kvar ett vykort, som jag fick av honom. Kortet föreställer just denne man, så han var väl någon betydande person. Kanske var han missionär, fast det har jag svårt att förstå. Jag minns honom så väl, hans kläder, vit turban och en lång fotsid dräkt, också den vit. Han var mörk och vacker. Vilket språk som talades den gången minns jag inte, kanske tyska eller engelska eller möjligen esperanto. Han bodde hos oss i flera dagar, och jag tyckte det var mycket spännande. Jag var tio år och min syster nästan nyfödd, fem, sex dagar. Jag minns att min mor sa till min far att hon inte tyckte om att Sadu tog i min lillasyster. Men far skrattade och sa något om att det var då inte farligt. Det var enda gången jag hörde min mor tveksam till ska vi kalla det "direktkontakt" med en utlänning. Hon var alldeles säkert rädd för smitta, fast hon inte uttalade detta. Min syster var ju så liten.

Ett annat besök, som står tydligt i mitt minne var av en pastor Fliedner, tyskfödd, men tjänstgörande vid någon slags anstalt i Spanien. Han var son eller sonson till den mycket kände Theodor Fliedner, grundläggaren av den protestantiska diakoniverksamheten.

Hans besök var förfärligt roligt. Han var glad och pigg, hans föredrag runt om i socknen drog mycket folk, och det var roligt att lyssna till honom. Far tolkade från tyskan och jag minns än i dag delar av vad han berättade. Alla var gripna av hans skildringar. Året kan ha varit 1928–29.

Han lärde oss tyska och spanska sånger, vi lärde honom svenska sånger. Studentsången bl.a. och jag minns att han trodde att "inga i inga stormar än" var ett flicknamn, då en av mina kamrater hette Inga. Vad vi skrattade. Det lektes och rasades. Ack, vilken rolig vecka.

Vi hade också besök av en kines, vem och varför minns jag ej. Men det var ju också förfärligt spännande. Jag fick av honom ett litet mynt med fyrkantigt hål och ett tunt rispapper med kinesiska tecken. Jag har både myntet och rispappret kvar.

Någon gång i mitten av 30-talet dök det upp tre engelska ungdomar i bil. De var studenter från Cambridge och de frågade om de kunde få slå ner sina tält någonstans. Naturligtvis fick de det. Far såg ut en lämplig plats för dem, där de skulle ha nära till dricksvatten och bad. De stannade hos oss minst en vecka. Det var två pojkar och en flicka, som presenterades som den enes fästmö. Vi hade rikt utbyte av varandra. De gästade oss mycket, mor bjöd dem på lunch och the och middag och de i sin tur bjöd igen i tältet. Jag minns att vi bl.a. fick tunna pannkakor med sirap. Det var tre ovanligt trevliga ungdomar och det var stor sorg, när de gav sig av. Vi höll kontakt

Gammalsvenskbyborna, som en gång utvandrat från Sverige till Estland och senare till Ukraina, fick det allt svårare. En stor grupp kom till Sverige 1929. Särskilt kvinnorna beundrades mycket för sitt mod och sin uthållighet. Tidningen IDUN hade samma år flera sidor om återvandringen. Foto IDUN 1929.

med något kort och brev några år efteråt. Nu har jag ingen kontakt med dem längre.

Några utländska elever fanns inte i skolan, men när jag gick i femte klass i folkskolan kom en svensktalande estnisk pojke till vår klass. Han hette Peter Paul, och bara det var spännande. Han fick berätta för oss i klassen om sitt liv i Estland, om det som var likt och olikt, och vi läste då ganska mycket om just Estland.

Peter Paul berättade att man i Estland ofta lade en klick lingonsylt i sitt the, och detta var ju så lockande, så jag tror att hela klassen prövade detta. Det händer att jag någon gång alltjämt lägger en klick lingonsylt i mitt the.

Ett annat starkt minne är när hela familjen bilade till Norrköping för att hälsa på de gammalsvenskbybor, som just anlänt. Jag tror det var till Norrköping, men jag kan minnas fel. Far ville välkomna dem till Sverige. De var inhysta i en skola, så det måste ha varit på sommaren. Pastor Hoas var deras ledare. De gamla gummorna, kanske var de inte så gamla, men alla hade schalett, bjöd oss på alldeles svart bröd, som de haft med sig från Ryssland, och som de plockade fram ur knyten och korgar.

Jag var inte tillräckligt gammal för att förstå varför de kommit, men detta besök gjorde stort intryck på mig.

Vi hade också vid flera tillfällen judiska flickor boende hos oss, flickor som av olika anledningar behövde få luftombyte. Den enas föräldrar hade

lyckats fly från Tyskland. Det var i början av Hitlerregimen. Den andra hade bott i Sverige länge. Nu efteråt tycker jag nog att det var ett gott betyg till min far att dessa judiska föräldrar sa att de med fullt lugn kunde lämna sina barn hos oss. De var övertygade om att far skulle se till att de läste sina judiska böner och att han inte på minsta vis skulle påtvinga dem sin tro. (Ku 10671)

ANDRA VÄRLDSKRIGET

Vi förstod nog inte...

Från Helsingborg finns en skildring från andra världskriget:

Utlänningar har väl aldrig varit något ovanligt i Helsingborg med närheten till Danmark. Det är 4 km mellan Helsingborg och Helsingör, så danskan var ett språk man hörde till vardags. Det var i City, där affärerna låg, man hörde det danska språket, och det var naturligt och hörde till. Det räknas inte till utländska, vare sig språket eller människorna, för helsingborgarna.

När jag var 11 år utbröt andra världskriget. Att då bo i Helsingborg betydde tankshinder i parkerna, strålkastare, mörkläggning, flyglarm och kanondån. Gränsen gick mitt i Sundet. Det var två km från strandkanten. Det betydde flygplan, främmande sådana i luften och genomfart på tågen och på sundet av krigsmän, och två km till ockuperat land. I krigets spår följde flyktingar.

Redan i folkskolan fick jag en tysk, judisk flicka vid namn Ilse till klasskamrat. Vad jag minns tog vi det ganska naturligt. Ilse bodde hos en judisk familj i Helsingborg, som hade butik, där de sålde enklare klädespersedlar. Hur hon förstod svenska, så att hon kunde klara sig i skolan, vet jag inte, minns inte ens vilket språk hon talade. Men inte blev hon vare sig utstött eller annorlunda behandlad av oss. Vi tyckte nog det var en extra krydda att ha denna främmande fågel i klassen och berättade stolt om fenomenet.

Vi fattade inte riktigt allvaret och det tragiska i hennes situation.

Sedan gick jag över till flickskolan. Fler flyktingar kom till Helsingborg. På en liten f.d. skola hade man karantän. Min "bästis" och jag, liksom många, många andra, gick dit och stod utanför det höga staketet och tittade på dem, som man står och tittar på djuren på Zoo. Vi hade fått veta att de gärna ville ha småsaker, och vi kastade in näsdukar, kammar, tvålar etc. till dem...

En annan gång stod min bästis och jag åter utanför en skolgård och kastade in små presenter till flyktingar. Denna gång var det franska barn.

Vi hade varsin favorit och jag var så förtjust i en liten tvååring med svarta lockar och vemodiga bruna ögon, som hette Renée. Oh, vad jag tiggde hemma om att få ta hand om denna lilla flicka, men det blev inget av. Vi försökte tala lite franska med dem och detta uppskattade de franska barnen. Vi lärde oss ju tyska, engelska och franska i flickskolan.

En tysk flicka kom det i min klass i flickskolan, och hon placerades bredvid mig. Hennes mamma kom och hämtade henne vid skolan var dag, och hon pratade lite med oss, bl.a. minns jag att hon var mycket förvånad över att vi inte fortfarande lekte med dockor. Vi var 15 år.

När jag gick i sexan i flickskolan, det var år 1945, tror jag, kom det en liten skara estniska flickor till skolan. En av dessa estniska flickor kom i min klass, och även denna gång fick jag en utländsk bänkkamrat.

Dessa estländare var en enad skara och höll ihop. De verkade ha sin kultur med sig. Om vi fattade vidden av dessa flyktingars tragik, minns jag inte. Jag tror det inte. Man är så självupptagen i tonåren och själv levde jag i min egen drömda värld, grubblande och inåtvänd och självupptagen.

Vi var en liten klass, vi var snälla och vi tog dessa flyktingars närvaro som något naturligt. Om vi inte gjorde något mot dem, *så gjorde vi tyvärr heller inte något* för dem. *Vår tillvaro hade inte rubbats nämnvärt av kriget, att andras liv hade blivit katastrofalt förändrade. Det har åtminstone jag förstått fulla vidden av först som vuxen. (Ku 10461)*

Minnet av utländska soldater, som transporterades genom Sverige eller flydde hit eller genom felnavigering kom till landet, är levande hos några meddelare.

I Lomma i Skåne tog man med sig även småbarnen för att titta på de tyska soldaterna. Man visste när tågen skulle komma och man talade med männen, som kastade ut cigaretter och choklad. I efterhand har man uttryckt förundran över att man lät de små barnen vara med.

Samma tåg och samma folknöje ägde rum i Olskroken vid Göteborg.

Tågen som gick till Finland minns man tydligt i Ångermanland. Även här sprang man längs spåret och letade efter choklad. När tågen kom tillbaka var det med sårade soldater, vilket gjorde ett outplånligt intryck på barnen.

I en uppteckning får vi veta om livet på Gotland under kriget:

När jag var 7 år hade vi flyttat till Visby och kriget var en verklighet ute i stora världen, men även för oss. Vi barn talade mycket om det och var rädda.

Tre finländska bröder kom den 1 juni 1944 till Sverige. Heino 4 år i mitten, lillebror Hannu 3 år och Heikki 6 år.

Baltiska flyktingar hörde till vardagen. De kom i enkla båtar, ordentligt påbyltade. En dag sa fröken i skolan att vi för ett tag framåt skulle gå i en annan skola för vår skola skulle bli härbärge åt flyktingarna. Hon grät när hon berättade det och jag kunde inte förstå att fröken blev så ledsen för att vi skulle gå i en annan skola ett tag. Det var väl viktigare att flyktingarna hade någon stans att sova! Balterna såg man på stan under den här tiden.

Under kriget kom det också tyska soldater till Gotland. Jag minns att jag fick följa med några större flickor och "titta på tyskarna" en kväll. De fanns i ett läger med stängsel runtom. Tyskarna var farliga, trodde jag. Glödlampor i rader lyste upp mörkret. En av tyskarna sa något till mig, vänligt har jag för mig, men jag blev rädd och tog ett par steg bakåt till de större flickorna. Mamma har sedan berättat att många tyskar flydde från sin krigstjänstgöring till Gotland. Där blev de samlade i läger. (Ku 11008)

Många allierade flygare, som på olika sätt kom hit, placerades i Dalarna och barnen försökte göra sig förstådda med dem. På så sätt talade en hel del barn engelska med amerikansk accent.

Nästan alla som har tillfrågats om möten med utlänningar under barndomen talar om barn från Finland under andra

världskriget. Man har haft barn i föräldrahemmet, i skolan eller på annat sätt i närheten.

Dessa barn upplevdes inte som utlänningar, även om de inte talade svenska, utan som en sorts släktingar. Många berättar om mycket små barn som varit rädda för flygplan och gått och gömt sig.

I efterhand har man förvånats över att man inte frågade mera om livet i Finland. Men det var krig och alla blev ideligen påminda om att "Spionen lägger pussel". Det har helt säkert påverkat barnens samtal och lekar. Vuxna var försiktiga med att tala om sådant som spioner kunde vara ute efter och barnen påverkades säkert också därav. Sverige var ju omslutet av länder i krig.

En gammal dygd har det också varit att inte visa nyfikenhet. Många barn var säkert också uppfostrade i den andan.

SKOLBARN

Barn tar efter vuxna och det gällde i hög grad attityden till främmande barn, som kom till en skola, under andra världskriget. Uppförandet följde i stort sett krigshändelsernas skiftningar. Barn till förlorarmakter hade det svårt. Segrarna hade det i motsvarande grad bättre. Även lärare drogs med i känslorna. Barn har känt skräck och vanmakt, när lärare har varit elaka mot andra barn.

Det var inte endast de politiska händelserna som påverkade de svenska skolbarnens reaktioner. Frustrationen över att endast nästan förstå de nordiska grannländernas språk kunde leda till mobbning. Den som inte kunde uttala svenska på ortens sätt eller stava någorlunda kunde råka illa ut. Det gällde även skånska barn, som kom till Småland. Lärarna hade mycket liten förståelse för de gästande barnens svårigheter. Den som gick i en klass skulle också svara till fordringarna, annars blev det underbetyg.

Historieundervisningen var, när det gällde Gustav Vasa och de danska fogdarna, ofta emotionellt laddad och det bidrog till att danska barn kunde råka illa ut. Så förekom det att man kallade en dansk pojke i Småland för Christian efter Christian Tyrann. De skånska barnen fick t.ex. en mer differentierad undervisning, som innehöll positiva uppgifter om den danske kungen. Närheten till kontinenten bidrog säkert till att inspirera lärarna.

EXOTISM

Bland de många skiftande upplevelserna av utlänningar finns det något där det formligen bubblar av återhållen berättarglädje: "Min första riktiga neger". Många anser ordet neger är stötande i dag och ber om ursäkt för språkbruket, men man visste ju inte bättre, när man var barn.

Detta att ha sett en person med en annan hudfärg har varit en enorm upplevelse. Någonting man aldrig glömt.

Missionärer har i mycket stor utsträckning varit förmedlare av upplevelser. Man har haft med sig afrikanska kollegor, som har ställt upp sig till beskådande och tagit alla närvarande i hand eller så har små negerbarn förevisats.

På Gröna Lund i Stockholm kunde man få se "läppnegrer" med stora skivor i läpparna 1925. På cirkus fanns det ofta "vilda negrer". Så sent som i början av 1970-talet var det märkvärdigt att stöta ihop med "en svart neger i ett mörkt gathörn", berättar en meddelare född 1963. Möjligen är den uppgiften egentligen en s.k. skolbarnshistoria, som traderas från barn till barn. Men man drar sig inte för att ta med den i en för övrigt konkret berättelse om äkta upplevelser.

Kan man inte stoltsera med att ha träffat en "riktig neger", så talar man om upplevelser som kan karaktäriseras som "ställföre-

INBJUDNINGSKORT

Fredagen den 13 Maj 1932 kl. 3 e. m. visas

"Sara-Kaba"

— Läppnegrerna —

för särskilt inbjudna på Dansut (bakom Liljewalchs Konsthall å Kungl. Djurgården) omedelbart före öppnandet för allmänheten.

Professor Gerhard Lindblom har välvilligt lovat hålla ett kåserande orienteringsanförande angående Sara-Kaba-negrerna.

Detta kort gäller som entré för 2 personer

trädande neger". Man talar om böcker som Onkel Toms stuga, som handlar om negerslaveriet i Amerika och många flera, t.ex. Stackars svarta Sara. Negerdockor har många haft. För att inte tala om sparbössor i söndagsskolan, som såg ut som negerpojkar och nickade med huvudet, när man stoppade ned en slant.

Samma mönster, fast i mindre omfattning, gäller upplevelsen av "min första kines". Även när det gäller dem, så har missionärerna spelat en viktig roll. Långt uppe i Norrbotten har de haft med sig personer och förevisat. Samma skedde i skolor.

Sedan början av 1920-talet hade Tivoli-Gröna Lund haft internationella artister, ofta från andra världsdelar. Publiken attraherades av det rent exotiska. På barn gjorde det djupt intryck att få se en livs levande japan, kines eller indian. 1932 visade man Sara-Kaba-Läppnegrer. Det var egentligen förbjudet att forma läpparna med träbrickor, men en mindre del av stammen fortsatte ändå med det. Professorn i etnografi, Gerhard Lindblom, höll föredrag och det framhölls i reklamen att det inte rörde sig om artistuppträdande utan om genuint folkliv. Fotot tillhör Gröna Lund.

VAD LÄGGER BARN MÄRKE TILL?

Barn är mer tränade i kontakt med utlänningar nu än förr. Man kan tydligt märka att det går en gräns för barns attityder till upplevelser av utlänningar vid början av 1970-talet. Kanske t.o.m. något tidigare. Det första som man under äldre tid reagerade på var språket. Kunde man förstå varandra eller inte? Det var en viktig fråga. Medborgarskapet betydde inte så mycket som likhet i uttryckssätt. Därefter registrerade man temperamentet: Var någon öppen, och lättillgänglig eller inbunden, skrytsam eller rädd? Först därefter tänkte man på vilken social miljö, som vederbörande hörde hemma i.

1931 visades på Tivoli en riktig senegalesisk by med sjuttio invånare. När Åke Pettersson, som 1991 gör sin femtiosjätte säsong på Tivoli-Gröna Lund, var en elva års pojke sprang han in och ut i byn vid Dansut på den s.k. Kyhlbergska tomten på Djurgården. Det var en hel by med höding, matlagning, skola och en bassäng. Besökarna kastade pengar i bassängen, som senegalbarnen fick dyka efter. Fotot tillhör Gröna Lund.

Håret var viktigt. Man lade märke till att flickor söderifrån hade mörkt, kraftigt hår och ofta konstfärdiga frisyrer med uppsatta flätor på ett sätt som man inte kände till hos oss. De finländska och baltiska flickorna hade ljust hår.

Danska flyktingar gick barhuvade under kriget, även i Norrland. Det gjorde stort intryck.

Kläderna lade man märke till. Samernas vackra dräkter gjorde intryck, liksom zigenarnas färggranna kjolar. Utländska flickor var oftare "stadsklädda" med hatt och kappa i motsats till svenskornas sportiga stil.

I något enstaka fall talar man om att matdofterna var annorlunda, t.ex. kåldoften hos de ryska flyktingarna på 20-talet.

Allra sist tänkte man på att en del elever i skolan fick "slippa" kristendomsundervisningen, eftersom de hade en annan religion.

Någon gång på 1970-talet ändrar sig barnens prioriteringar av vad de lägger märke till hos främlingar. Det blir nu först och främst hudfärgen, därefter håret samt i tilltagande grad kulturskillnader. Man blir mer och mer medveten om vari dessa skillnader består. Intresset för att indela folk i utlänningar och riktiga svenskar är stort.

Flera faktorer har påverkat barns förändrade attityder. Först och främst det faktum att det finns många flera möjligheter till direktkontakter från och med 1970-talet. Fler kommer hit och fler svenskar reser utomlands. Medierna översvämmas av information, språkundervisningen har breddats och i skolorna undervisas det om kulturella skillnader.

Rasism är ett aktuellt begrepp för de yngsta meddelarna, födda i slutet av 1960-talet men är ett mycket svårt begrepp för de äldre, som inte ens var vana vid ordet utlänning som barn.

Har den som har haft få kontakter med utlänningar som barn svårare att som vuxen möta främlingar? Materialet tyder inte på det, men däremot visar det på en förståelig osäkerhet, bl.a. på grund av bristfälliga språkkunskaper.

Många och goda kontakter under barndomen är ingen garanti för en positiv inställning som vuxen.

Skrämmande är att åtskilliga ur både gruppen med många kontakter och gruppen med få kontakter anser att de egna föräldrarna, respektive barnen är negativa till utlänningar. Alltså inte man själv, men väl "de andra". Helt nytt är inte fenomenet. Generationsmotsättningar har funnits tidigare på detta område.

Ett konkret exempel är den flicka, som under mellankrigstiden blev så ond på sin pappa, som var geografilärare och alltid sa ”negerhona”, att hon gick ut barfota i snön.

Till uppfostran har alltid hört förbud av olika slag. Fram till 1950-talet var det ett absolut förbud, utfärdat av många föräldrar, att besöka grupper av främlingar, t.ex. säsongarbetare, zigenare eller tattare. Det berättas också att det inte var tillåtet att besöka finländska barnhusbarn, trots att man var mycket positivt inställd till barn från Finland överhuvudtaget. Det handlar hela tiden om att grupper kan vara farliga, men enskilda individer berikande.

Maria från Nordkoster i Bohuslän och Jesper från Tärnaby i södra Lappland, två nyckelpersoner som med sina kläder hjälper Nordiska museet att dokumentera nutiden. Foton i familjernas ägo.

MARIA OCH JESPER

Inga Wintzell

Inga Wintzell, f.d. intendent vid Nordiska museet, Lidingö.

Får jag presentera Maria och Jesper, två ungdomar av idag. De känner inte varandra, har aldrig träffats. Geografiskt är det många mil som skiljer dem åt, och i ålder nio år. Men båda står de Nordiska museet nära.

Maria föddes den 4 december 1967 på Strömstads lasarett i nordligaste Bohuslän. Men hon växte upp på Nordkoster tre kvarts timmes båtfärd därifrån, rakt västerut och längst ut i havsbandet. På somrarna ett paradis för semesterfirare, med orörd natur, salta bad, bryggdans och Kostervals. Men andra årstider tyst och stilla, ja tämligen isolerat för de cirka hundra personer som bor där året om. Fast båtförbindelse är det numera varje dag till Strömstad där man kan göra sina inköp av kläder, varor till hemmet och annat som inte finns i handelsboden på Koster.

Jesper är från Tärnaby. Han föddes på sjukstugan där juldagen 1976, bara ett stenkast hemifrån, ett villaområde i utkanten av byn och med en hänförande utsikt över skogar och framför allt snötäckta fjäll. Men det är också nära till slalombacken, och under årens lopp har den lockat honom mest. Att Tärnaby ligger i södra Lappland känner nog de flesta svenskar till nu för tiden. Och att man får resa långt och länge – med byte av tåg, därefter rälsbuss och postdiligens – för att komma dit (dvs. om man startar i mellansverige). Här uppe i fjällvärlden är det ändå liv och rörelse, sommar som vinter, med turism och allt vad därtill hör av service, proviantering m.m. Och med Blå vägen som pålitlig förbindelselänk.

BARNKLÄDER PÅ ROT

Vad har då dessa två ungdomar gemensamt? Jo de är båda nyckelpersoner i ett projekt som Nordiska museet inledde 1970:

Maria tillsammans med mamma, pappa och lillasyster Ulrika utanför hemmet på Nordkoster sommaren 1979. Foto i familjens ägo.

att successivt och kontinuerligt förvärva och dokumentera barnkläder ända från första levnadsåret. Projektet har slagit mycket väl ut och det kan därför vara befogat att ge en kort redogörelse för hur vi gått till väga.

Tanken föddes en sommardag på Koster. Jag hade semester och hade tittat in en stund till Marias föräldrar som jag känt sedan länge. Inte oväntat rörde sig vårt samtal mest om Maria och hennes framsteg. Men jag var dessutom intresserad av hennes kläder eftersom jag var i färd med att skriva en bok just om barnkläder. I Marias förråd fanns det åtskilligt att studera, också plagg som inte längre var aktuella. Det slog mig att dessa vore någonting för museet att förvärva.

Och nästa tanke: hur skulle hennes framtida kläder komma att se ut? Nog vore det intressant att följa med i den utvecklingen. Och att köpa dem till museet vartefter... På stående fot frågade jag alltså mamma Barbro om hon kunde ha lust att samarbeta med oss några år framöver, och svaret blev ja. Några dagar därefter fick jag också klartecken från museet.

En förutsättning för att ett projekt som detta skall gå i lås är just att det finns en mamma som är beredd att stå för den praktiska hanteringen. Först och främst skall hon göra ett täckande urval. Detta kan ske i princip när som helst när det passar henne. För Barbro är det stressigt på sommaren. Då brukar vi pratas vid, men jobbet gör hon själv någon gång under vintern. Museet bör ha första prioritet, eventuella småsyskon får ärva det som blir över. Å andra sidan tar museet gärna emot slitna plagg som ingen annan vill ha men som har en i sammanhanget intressant historia. Varje plagg skall förses med uppgifter: var det är köpt och vad det kostade; om det är hemsytt, eller kanske ärvt. Vad modet betyder och den personliga smaken vill vi också ha reda på om det går. Och sist men inte minst är det viktigt med bilder. Vi har därför fått låna lämpliga sådana – numera nästan alltid i färg – ur familjealbumen för avfotografering i svart/vitt. På så sätt räddas de också åt eftervärlden på lång sikt.

Våra ekonomiska mellanhavanden har gett sig själva: den ena mamman har på egen hand angett en summa, den andra har överlåtit till museet att bedöma. Vi brukar då utgå från det ursprungliga priset för varje plagg, om det är i gott eller dåligt skick etc. Arbetstiden bakom varje leverans – som sker en gång vartannat år – bör naturligtvis också beaktas.

Efter några år med Maria som enda barn var det på tiden att också knyta en pojke till vår verksamhet. Alla på avdelningen uppmanades att höra sig för om en lämplig kandidat, vilket inte är fullt så enkelt som det låter. Många föräldrar vill inte binda sig, andra planerar flera barn och vill behålla kläderna. Men i Jesper hittade vi den "vanliga" kille vi sökte och i hans mamma Birgitta en chosefri och rejäl samarbetspartner.

Också detta val var baserat på personliga relationer. Jag hade nämligen vid ett par tillfällen varit i Tärnaby för att dokumentera det intensiva möss-stickandet som hade brett ut sig efter Ingemar Stenmarks makalösa framgångar i slalom. Redan första dagen av mitt besök hade jag fått kontakt med storstickerskan Gudrun Pehrsson, Jespers mormor och den gången hans dagmamma på halvtid. Vi kom att träffas dagligen och jag lärde också känna hennes barn och deras familjer, bl.a. alltså Birgitta som några år efter ställde upp på vårt projekt. Vi gör urvalet tillsammans, ibland med assistans av Jesper, och vid mina besök har jag bott i deras hem.

VARFÖR MARIA OCH JESPER?

Vid det här laget är det säkert många som undrar: Varför just dessa två? Är de speciellt typiska för Sverige? Nej, typiska för hela Sverige är de inte. Ett sånt barn hittar vi ingenstans, även om det med hjälp av statistik och data skulle vara möjligt att komma i närheten. I vissa sammanhang och för vissa syften kan en sådan metod vara nödvändig. Men för ett projekt som vårt med så mycket av personlig kommunikation under en lång tid, och dessutom med känslomässiga inslag, lyckas man nog bättre med en mjukare urvalsprincip. Det utmärkande för "våra" barn är att de är typiska för *sin* hembygd, för *sin* miljö.

MARIA

Marias pappa är fiskare och arbetar ombord på en räktrålare tillsammans med två andra fiskare. Hennes mamma är från Skåne och som de flesta av Kosters kvinnor kom hon första gången dit genom ett sommarjobb i köket på ett av hotellen. Som gift har hon varit hemmafru så länge Maria och hennes lillasyster Ulrika var små. Senare har hon vidareutbildat sig och arbetar nu

Skoltröja och klubbjacka. Kosters skola har sedan 1978 egen tröja ritad av Marias fröken som på fritiden är verksam som designer. Fjällvinden, sportklubben i Tärnaby som på 70-talet blev riksbekant, kan också räkna Jesper bland sina medlemmar. Klubbjackan hade ett väl synligt märke på ryggen – en viktig detalj för en pojke i skidkarriären. Den lilla T-shirtens devis är däremot mera till glädje för stolta föräldrar. Foto Sören Hallgren.

på bostadsförmedlingen i Strömstad. Själv har Maria gått i skola på Sydkoster fram till högstadiet. Under den tiden fick hon åka skolskjuts med båt fram och tillbaka över det smala sundet, men därefter ända in till Strömstad varje dag fram till det sista jobbiga året i gymnasiet. Då fick hon hyra en etta i stan.

På skolflickors vis var hon en tid intresserad av hästar, fast någon sådan inte längre fanns på hennes ö. I stället fick hon hålla

Eget rum fick Maria när familjen flyttade till en större bostad. Då blev det fritt fram för att dekorera efter egen smak, bl.a. med stora affischer. Foto i familjens ägo.

till godo med de hästplanscher hon omgav sig med i sitt rum. Sedan blev det guldfiskar som tog över och hon sparade själv ihop till ett akvarium. Säkert var det sommarjobben som möjliggjorde denna investering. Ända sedan hon var 14 år har hon – som så många andra Koster-flickor – hjälpt till på hotellen, med städning, servering och annat. Men med tilltagande ålder har hon blivit rörligare och har de senaste åren sommarjobbat ombord på turistbåtarna som trafikerar Halden och Fredrikstad i Norge. Hon har också hunnit med två år i Amerika som au pair, därtill uppmuntrad av mamma Barbro som gjorde likadant när hon var ung. Numera går dock det mesta av hennes tid åt för studier. Som studerande vid Socialhögskolan i Örebro får hon inte ligga på latsidan, i synnerhet inte nu när hon förbereder sig för en resa till Indien, där hon skall praktisera vad hon lärt sig på en kurs om bistånd och solidaritet.

Från Maria har vi förvärvat 358 plagg: åkpåsen av kycklinggul courtelle med ärmar och med sprund för händerna hör till de allra tidigaste och inhandlades vid ett besök hos mormor i Ystad – på Rödluvans barnekipering – när hon var 3 månader gammal. Den småblommiga bomullsklänningen i trapetsmodell med underbyxor och mössa i samma tyg sydde mamma Barbro efter ett mönster i Året Runt till sin då 2-åriga dotter, och det söta randiga nattlinnet i ljusblått och vitt fick hon av farmor som alltid varit generös med mjuka paket. Sina första "stuprörsjeans" fick Maria då hon var 9 år. De var av märket "Lucas" och inköpta på "Klädkällaren" i Göteborg. Långbyxor har för övrigt varit hennes standardplagg upp igenom åren som man kan vänta sig av en flicka i den generationen, medan klänningar och kjolar hört skolavslutningar och midsommarfirande till.

Mamma Barbro har alltid varit road av att sy, vilket också Marias kläder bär vittne om. Det gäller inte bara de läckra små klänningar som kommit till för särskilda begivenheter, till jul, till lillasysters dop eller till examen. Det gäller också praktiska, oömma plagg, ibland omsydda efter gamla om kvaliteten hållit måttet. I Marias garderob är många olika färger representerade. Alla har hon inte valt själv. För vissa plagg har hon fått ärva efter

Maria konfirmerades våren 1981 i Kosters kyrka på Sydkoster. Här ser vi henne på väg hem igen över sundet tillsammans med bästisen Lis, lekkamrat och läskamrat. Foto i familjens ägo.

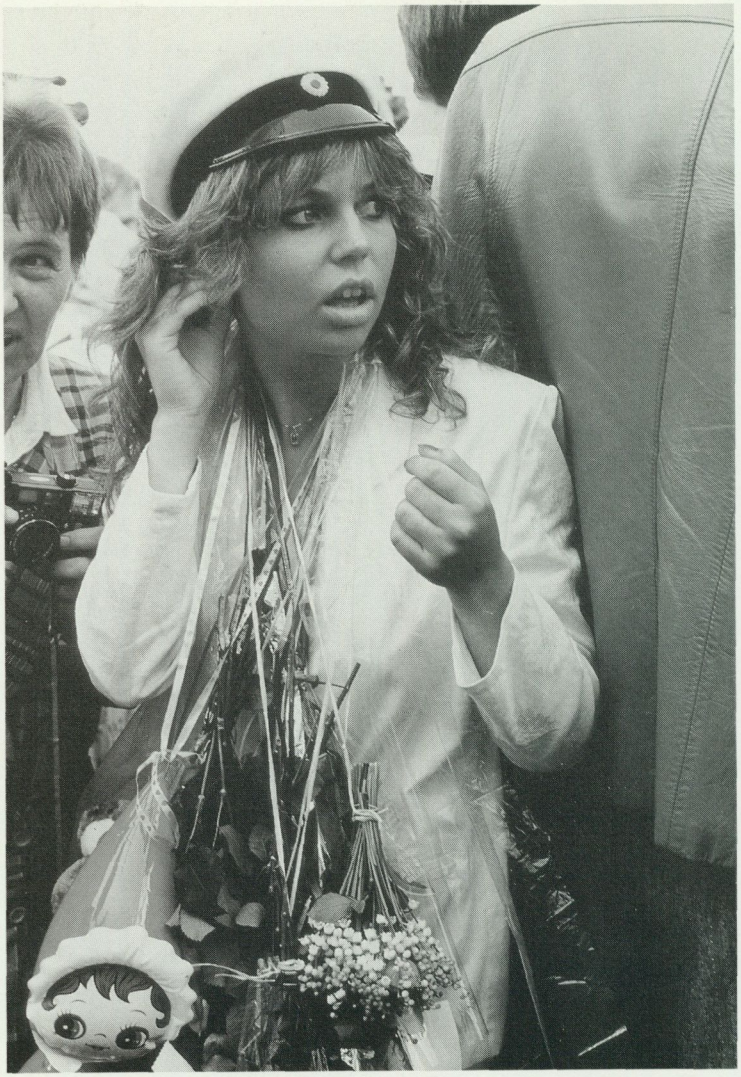

Maria tog studenten i Strömstad våren 1986 och uppvaktades som sig bör på skolgården, bland andra av mamma (i bakgrunden) med kameran i beredskap. Foto i familjens ägo.

en äldre kusin från Växjö, som dessutom varit hennes sommarkompis genom alla år. Numera tillämpar hon en starkt begränsad färgskala i sin klädsel, nämligen svart och vitt.

Maria har nu definitivt trampat ur barnskorna. Trots det hade vi gärna velat följa henne ännu några år. Men vi får finna oss i att hon nu vill behålla sina kläder för sig själv. "För", som hon säger, "nu har jag ju slutat växa."

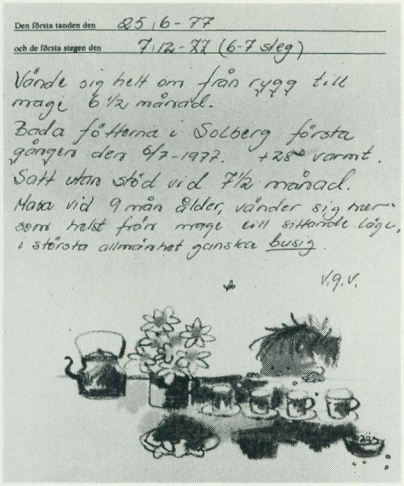
Den första tanden den 25/6-77
och de första stegen den 7/12-77 (6-7 steg)
Vände sig helt om från rygg till mage 6½ månad.
Båda fötterna i Solberg första gången den 6/2-1977. +28° varmt.
Satt utan stöd vid 7½ månad.
Hasa vid 9 mån ålder, vänder sig mer som helst från mage till sittande läge, i största allmänhet ganska busig.
V.g.v.

Vid cirka ett års ålder tog Jesper sina första steg. Detta och andra framsteg i hans utveckling har mamma påpassligt antecknat i en bok.

JESPER

Att, som Jesper, komma till världen i Tärnaby i svallvågorna efter Ingemar Stenmarks segrar i världscupen, vilka i många år trollband oss alla; att dessutom ha en pappa, Staffan, som vann störtloppstävlingen i Tärnaby 1970 och som tillhört landslaget i slalom under flera år – det måste bestämt sätta sina spår. Jo, Jesper fick sina första slalompjäxor när han var tre och ett halvt år – de finns nu i Nordiska museet – och sammanlagt har han tillbringat en stor del av sin barndom i slalombacken inte långt hemifrån. "Bra", försäkrar mamma, "för då visste jag var jag hade honom." Jesper tyckte det var roligt, det tycker han fortfarande; han gillar att tävla, och priser har han fått. I år, 1991, vann han för övrigt skolmästerskapen i skidåkning, lilla Vasaloppet, vilket renderade honom en guldplakett.

Detta intresse som upptar så stor del av hans tid avspeglas på ett självklart sätt i hans klädförråd. Skidoveraller har han visserligen haft ända sedan han var liten och använt både i skolan och till lek. Men med tiden har de blivit alltmer funktionsanpassade, och den han har nu – ett lätt, elastiskt och åtsittande plagg – låter sig inte hejdas av vinddraget när det är delar av sekunder som räknas i pisterna. Sin första klubbjacka som medlem i "Fjällvinden" hade han kvalificerat sig för genom att under ett helt år vara med på träningen två gånger i veckan. Ett prestigefyllt plagg för en 6-åring, och han bar det med stolthet. Annars har han aldrig varit speciellt intresserad av kläder, och – fram till i år – inte alls av jeans. För honom var jeans ett obekvämt plagg, att tas på när han skulle vara fin, och ofta med en knäppt skjorta till. Men joggingbyxor och en trikåtröja att dra över huvudet har genom åren varit favoritplaggen, som för de flesta av hans kamrater.

Urval och nyanskaffningar till Jespers garderob har varit mamma Birgittas angelägenhet. Mycket har han fått ärva, eftersom han har en storasyster och dessutom flera kusiner inom räckhåll. Han har förresten också en yngre kusin, som skulle ha stått i tur att ärva efter honom, om inte Nordiska museet kommit emellan. Men på senare år har han velat ha mera att säga till om och tittar gärna i postorderkatalogerna tillsammans med sin mamma innan hon skickar in familjens beställning, för det mesta till Ellos och Josefssons i Borås. Det händer också att Birgitta har tjänsteärende till Umeå, och när hon ändå är där, fastnar hon lätt

Jesper och hans mamma. För att genomföra ett barnklädesprojekt som vårt behövs en mamma som kan stå för den praktiska hanteringen. Foto i familjens ägo.

för någonting extra till barnen hos Hennes & Mauritz eller Kapp-Ahl.

Mera sällan handlar hon på Sunds, Tärnabys eget varuhus, som visserligen har bra varor och god service, men som prismässigt inte kan tävla med jättarna i stan. Eftersom det är nära till Norge händer det ofta att de far över och handlar diverse varor. ”Men aldrig kläder”, säger Birgitta med eftertryck. I Norge har de en helt annan stil, anser hon. ”Barnkläder t.ex. är ofta dekorerade med bollar och fransar, onödiga och opraktiska detaljer som vi inte har hos oss. Inte ens sportkläderna är omtyckta på denna sidan gränsen”, menar hon.

Ända sedan Jesper var liten, ett par år bara, har familjen gjort scooter-utflykter på fjället när den värsta kylan har gett med sig, vanligen i april. För detta behövs särskild utrustning, bl.a. en scooteroverall, och en sådan får han bäst i familjefirman som

Jesper och hans storasyster Cecilia har tidigt fått vänja sig vid sträng kyla men också vid varma rejäla kläder. Mössorna – av samma typ som en gång Ingemar Stenmarks – har de fått av mormor, storstickerskan Gudrun Pehrsson i Tärnaby. Foto i familjens ägo.

När Jesper konfirmerades våren 1991 var han klädd i bruna jeans och ljus skjorta av fritidstyp, utanpå denna en vit kåpa utlånad av kyrkan. Foto i familjens ägo.

grundades av hans farfar, men som nu drivs av pappa Staffan och hans bror. Firman, en bensinstation med motorverkstad och viss försäljning, som ligger vid södra infarten till Tärnaby, förfogar också över bilar, båtar och scootrar för uthyrning. Staffan har också ett annat angeläget uppdrag, han är brandchef i Tärnaby med jourtjänst och regelbundna brandövningar på programmet.

Som dubbelarbetande mamma har också Birgitta händerna fulla. Hon arbetar som polisassistent i Tärnaby, tidigare – när barnen var små – på halvtid men numera på heltid. Hon är dessutom engagerad i Fjällvindens damklubb, en stödgrupp som hjälper till med diverse arrangemang för sportklubben, ordnar fester, lagar mat och bakar, sköter om skidstugan m.m. Jesper tillhör med andra ord en aktiv familj där allt tycks fungera utan stress. Så finns det också ett omfångsrikt och effektivt skyddsnät med morföräldrar och farföräldrar, två mostrar och en morbror, en faster och en farbror med samarbete, utbyte av tjänster och barnpassning kors och tvärs. Men också med sällskaplig samvaro och fester när anledning finns. Som t.ex. i våras när Jesper ”gick fram” som konfirmand, klädd i bruna jeans och vit T-shirt; däröver kyrkans vita kåpa med en cerisefärgad nejlika på bröstet. Sedan var det middag hemma tillsammans med den närmaste släkten för att fira denna milstolpe i livet.

Om något år kommer en ny vändpunkt. Då slutar han sin skolgång i Tärnaby för att börja på gymnasiet i Lycksele – 20 mil borta – med inkvartering på elevhemmet där.

EN METOD ATT FÖRA VIDARE?

Sedan vårt barnkläders-projekt inleddes har åtskilligt hänt i museivärlden i syfte att uppfylla och utveckla vårt dokumentationsansvar. En organisation, SAMDOK, har bildats för att systematisera detta arbete, främst med inriktning på nutiden, och många angelägna och väl planerade undersökningar har kunnat genomföras sedan starten 1977.

Men "Maria-projektet" påbörjades flera år dessförinnan och var ett engagemang bland många andra på textilavdelningen. Från början alltså en idé som greps i flykten men som lätt kunde sättas i verket. En idé så enkel att den kanske just av den anledningen inte tidigare kommit till utförande.

Naturligtvis kan projektet diskuteras och ifrågasättas, och har så gjorts bland kolleger som sig bör. Man har t.ex. hävdat att blotta vetskapen om att kläderna till sist skulle hamna på Nordiska museet i Stockholm kunde verka styrande på inköpen. Med andra ord att mödrarna skulle ta mera hänsyn till Nordiska museet än till sina barns behov och sin egen smak. Detta vore enligt min åsikt att överskatta eller snarare felbedöma museets anseende ute i landet. Det material vi fått in vittnar dessutom om en ordinär standard – så när som på några undantag ur den sömnadsintresserade Barbros produktion. Materialet omfattar både finkläder – vilka är i minoritet – och "vanliga" vardagskläder. Dessa kan vara av hög kvalitet men också av typ slit och släng, beroende på funktionen, som så ofta i svenska hem.

En god personlig kontakt är av stor vikt vid ett samarbete som detta. Det är en klar fördel – kanske en förutsättning t.o.m. – att man känner varandra på förhand, åtminstone i någon grad. Själv har jag sett en styrka i att känna till förhållandena på respektive orter, rutinerna i hemmet och de intressen vi kan ha gemensamma utöver vårt projekt. Mamman å sin sida – helst hela familjen – bör vara naturligt införstådd med museets målsättning: att det inte är några unika märkvärdigheter vi är ute efter utan i stället yttringar av vanligt arbete och liv i Sverige bland vanliga människor. Med hjälp av Maria och Jesper har vi prövat denna naturmetod som helt visst håller för att användas på nytt. En satsning på 90-talets barnkläder verkar lockande. Kanske från stadsmiljö nästa gång, och varför inte flicka och pojke parallellt?

ENGLISH SUMMARIES

Translated by Skans Victoria Airey

If only I could fly . . .

BY ASTRID LINDGREN

Astrid Lindgren, author of Pippi Longstocking and many other children's books read all over the world, writes about childhood games of make-believe with her brother and sisters and playmates in "the peasant village" in the southern Swedish province of Småland.

The Century of the Child

BY STEN RENTZHOG

The exhibition The Century of the Child opens at the Nordiska Museet in January 1992. The exhibition title is borrowed from the writings of one of the most influential Swedish debaters of social problems of the previous century, Ellen Key (1849–1926). In her book, first published in 1901, she asserts that the transformation to a new and better life must begin with children. With Ellen Key's ideas as his starting-point the Nordiska Museet's director, Sten Rentzhog, discusses the role of cultural history museums in the transformation of society, and their responsibility to coming generations. Museums have a great potential for laying the foundations of knowledge through the experience of joy in discovery, and appeal to the emotions, imagination, and creative forces. With these thoughts of Ellen Key's in mind museums should emphasize the need to develop children's play, sensitivity and imagination, and the importance of intellectual fellowship between the generations. Museums are small and unimportant in a global perspective, but their role is significant: i.e. to help people to learn to see themselves in a larger time-perspective, so that they find it easier to notice the long-term changes which say so much more about the future than the five-year schemes of the social planners.

The Nordiska Museet's Play World (see separate article) and the exhibition The Century of the Child form something of a policy statement: they tell us that children and grown-ups together are our most important visitors, and that we have something to contribute which appeals to children's imagination and joy in being creative. Museums must take the responsibility for linking the different generations and making history live; so that the past and the future become part of the reality of today.

Play World at the Nordiska Museet

BY BRITT-MARIE BORGSTRÖM

In the spring of 1991 the Nordiska Museet opened its Play World. The idea is that both children and

grown-ups can there participate in cultural history through play and adventure.

Play World is set in the traditional farming society of the late 19th century and shows the contrast with our own times. Popular belief and the world of the imagination are also included.

Play World has been built round six different settings, which together form an integrated exterior and interior environment. These comprise the cottage, the area round the barn, the stable, the shop, the ferry place, and the magic mountain. Here visitors can try the work which children in traditional farming society had to carry out, and take part in the same sort of experiences. Children are meant to be able to handle most of the objects in Play World. Old items have therefore been bought in and newly-made objects have also been acquired. Small-scale, reproduction cultural history objects, which can be included in the "cultural history package", have also been developed.

Play World has both open and programmed activity schemes, mainly for play-group and primary school levels. Programmes are based on the methods of drama education and are built up round different themes. The groups are themselves able to hire Play World, and study days are arranged on the methodology used and on cultural history. Play World is intended to stimulate and develop play and its importance for learning—playing together in, and playing oneself into, the world of cultural history.

Play for Life

BY BIRGITTA KNUTSDOTTER OLOFSSON

In this article play is seen as a mental state, an attitude, where everything that happens is interpreted according to the rules of the game. Different sorts of signals are given out, which tell the rest of the world that what is happening is not as it seems—it is a game. Play-signals build a framework around what is happening ; and inside this framework is the world of play, where the logic of the game rules the situation.

Play is the transformation of reality into something else; everything can be transformed: in play all things are possible. The person involved in the state of play is in an altered state of consciousness, where inner imaginings rule over outer circumstances. This state is typified by a special feeling and experienced as something satisfying. Play is driven by an inner motivation.

Concentration on the inner imagination, total surrender, self-forgetfulness, timelessness, and harmony, are all characteristic of play. As soon as the harmony is disturbed play is broken off. Play demands security, absence of disturbance, and that those who are involved keep to its social rules: mutual understanding, reciprocity and taking turns. Play is the opposite of the demand to achieve, but leads to competence.

Play can also be seen as a symbolic language alongside verbal language and pictorial language. It arises in early communication with small babies and is developed in interplay with adults and other children. Play continues all through life and paves the way for facility in the fine arts.

Play appears to be of decisive importance for the mental, emotional and linguistic development of the child, particularly in its development of games of make-believe. Play with others leads to social competence.

What one learns above all is to transport oneself into the state of consciousness of the game and gain access to many different worlds through, for example, literature. The small letters become words, which in their turn awaken the imagination and internal images, and lead to new adventures and experiences.

Play and Playthings Past and Present

BY BIRGITTA ALMQVIST

Both play and playthings are intimately connected with contemporary culture and social values. Attitudes to play have swung between positive and negative for centuries,and have always depended on people's ideas about the role of the child in society. During phases when children have been regarded as a particular group, with special needs, play has generally been treated with understanding and respect.

Play as a phenomenon has existed as long as humanity itself. Play as educational method, on the other hand, is seen to have its roots in the French Revolution, which is in turn strongly connected with Jean Jacques Rousseau: he maintained that each child was a unique being, whose will to explore his natural surroundings must be respected; and he is seen to have laid the foundation for a perception of more recent times—the importance of play for the development of the child.

Children's toys have existed as long as human civilisation. Attitudes to children's playthings have always depended on attitudes to play. The history of play, however, is to a great extent a history without playthings. It is not until our own century that sociologists, educationalists and psychologists have begun to investigate the role of playthings in children's development. What we know about toys from the past is mainly due to anthropologists, ethnologists and archaeologists. People have found playthings from excavations of children's graves thousands of years old in the form of miniature copies of contemporary everyday articles, different kinds of animals, and human-looking figures which were probably used as dolls.

Playthings have always been used as learning equipment in children's play by symbolising adult working tools, which, in their turn, have reflected work-distribution between men and women in the society of the time.

The Early Years of Gustav III—his childhood, playmates and toys

BY ROGER DE ROBELIN

Much has been written about the life and achievements of Gustav III (1746–1792) as king of Sweden. But we have very few details about his early childhood.

Here the author reveals new information about the early years of Gustav III, his playmates and his toys. This is the result of several years of research on the Åkerö diary and other remaining papers left by Chanceller Count Carl Gustav Tessin, as well as the journals of Tessin's brother-in-law, Deputy Assistant Under-Secretary Baron Gabriel Sack.

The upbringing of the Crown Prince was in line with the general educational ideas of the Period of Enlightenment. In contrast to his brothers and sister the Crown Prince was looked after particularly carefully by his tutor, Carl Gustav Tessin, and his mother, Queen Lovisa Ulrika. This does not mean that Gustav was a lonely child, as has been stated in earlier literature. A children's theatre, toys, and play with other children were important elements in the upbringing of the prince in the light of his future role as first citizen of his country.

Our Oldest Puzzle?

BY HANS MEDELIUS

Puzzles of every size and motif occupy people of all ages today. The idea of the puzzle originated in London: it was John Spilsbury, engraver and mapmaker who, some time round 1760, came upon the idea of mounting map illustrations on thin sheets of mahogany and cutting out pieces to follow the different boundaries of the map. In the early 1760s he announced that he had some 30 different map-puzzles for sale "to facilitate the Teaching of geography".

There is a map-puzzle of 1795 in the collections of the Nordiska Museet with the title, "Plan af Stockholm med dess Malmar" (Plan of Stockholm and its outer districts). It is by Fredrik Akrel, a well-known copperplate engraver in Stockholm. The puzzle (see colour illustration) has been stated by the English researcher, Linda Hannas, to be the oldest that is known outside England; but there were puzzles earlier than this in Sweden. In 1793 the well-known Stockholm engraver, Samuel Martin, announced that he sold "the now fashionable cut-up copper engravings in their boxes, or Puzzle games, of a great many Sizes". Of Martin's puzzles there are a couple of later ones remaining, including motifs by his more famous brother, the artist, Elias Martin.

Paper Dolls

BY INGRID ROOS BJÖRKLUND

As far as we know the first paper dolls were produced in England somewhere around 1790, when paper as a material for toys became increasingly common. They were 8 inches high, printed and hand-coloured.

According to a review in the Journal des Luxus und Moden "6 complete, tastefully-painted and cut-out costumes and hair-styles" came with the doll, which was made so that one could "clothe the doll properly". They were known as "English fashion dolls" and became a great success. Germany and France also began producing paper dolls; and in France they were also used as substitutes for the well-known fashion dolls there (i.e. for presenting the latest Paris fashions).

One of the largest firms producing paper dolls was Tuck and Sons in London. The firm had branches in Paris and New York, and also patents for the production of paper dolls on the American market.

Whether produced with well-known people as their models and sold in beautifully decorated boxes, or naively drawn at home, the paper doll has certainly, with its infinite changes of clothes, been the best-loved of all paper toys.

Home-made Toys

BY ANNIKA TYRFELT

This article is about home-made toys in the collections of the Nordiska Museet—toys which have all too seldom found their way into museums, partly because they have not been considered "valuable", and partly because they have often been of a passing nature, made by children for a particular purpose, for a particular occasion, and of perishable materials. When the game is over they are worn out and of no further interest.

Independent of the time and context from which they come, they are examples of the ability and will to create for oneself—both objects and the world of make-believe in which they have their place.

The "Klondyke dolls" were made by brother and sister Crispin and Harriet Löwenhjelm in the 1890s, in response to stories they had heard about the Klondyke gold-rush. They made their own bizarre Klondyke colony: but the actual creation of their imaginary world and the dolls which went with it were the important elements for them.

Twiggy, the fantastic horse, is presented as a modern example—made by two girls from Stockholm around 1986–88. The horse is made out of odds and ends of grown-ups' rubbish, and was treated as if he were alive. For some years he was the principal agent in the games the girls played.

The game of tig, "ubban", whose name even for those involved is incomprehensible, is taken up as an example of a unifying outdoor game played by some 30 children in a suburban area. Ubban was also the name of the toilet-paper roll wreathed in tape which formed the "baton" in the game. This game is interesting as an example of children's own play culture, created and passed on without

any grown-up involvement. The game was transferred from the older ones to the younger ones, and was a unifying and identifying factor for the children. The last time it was played was on a Saturday night in the streets of Stockholm, by those who had developed into 16–20-year olds—then the game was finished, and one went out into the adult world.

The Gemla Toy Factory—the first in Sweden

BY KATARINA ÅGREN

Among the quantities of wooden horses in the toy collections of the Nordiska Museet there are two well-made draught-animals, a black and a brown. They were done by Alexis Westerdahl, creator of the first toy factory in Sweden. His inspiration came from seeing the Christmas toys—presumably from Germany—given to the children in a wealthy Stockholm family. He thought it should certainly be possible to make toys like these in Sweden. Westerdahl had gone through courses at konstakademien (The Royal Academy of Fine Arts) and his great interest was in wood-carving.

A few years later Westerdahl introduced a collection of toys and also applied for a patent to start a factory for the production of many other different types. The first factory was opened in Stockholm in 1861. After several years he moved his workshops to Gemla in the southern Swedish province of Småland. Ever since then Gemla has been well-known for its toy production—as is the case even today. Later Westerdahl was forced to leave his factory because of financial problems, but production continued there nevertheless.

Westerdahl's toys were of very high quality compared with the foreign ones and his aim was to make them instructive, entertaining and fun for children. Toys from Gemla achieved an enormous distribution, and most Swedish children during the 20th century have had Gemla toys.

Playing in Winter

BY ULRIKA HEMMING

A photographic documentary on winter games with illustrations from the wealth of material in the archives of the Nordiska Museet.

Traditional Lappish Games and Pastimes

BY ROLF KJELLSTRÖM

The Lapps have a considerable number of traditional games, pastimes and contests. Some are thought to be pure Lappish, but many are the same as the games and pastimes of surrounding cultures: the latter a result of periodically quite intensive contacts with those surrounding cultures. Many of the games and pastimes have, nevertheless, acquired Lappish characteristics.

Many have formed an important element in children's training and education in the traditional forms of livelihood: a preparation for the demanding tasks to come as participants in the Lappish way of life. Games to do with the traditional reindeer economy have been particularly prominent, and have had great importance.

Today, when the living conditions of the Lapps have changed, their attitudes to the games, toys and pastimes with which they wish to occupy themselves have also changed. The game of "driving a scooter", for example, became more popular in the 1960s when that new type of transport became common, than, for instance, setting snares for grouse, a type of hunt which was beginning to peter out among nomadic Lapps. The tablo game (a board game for two people), and other traditional games, have been exchanged for Game-boy and TV games. It is a sign of the times that Donald Duck is now translated into Lappish with the aid of a cultural grant. But the reindeer games—they also continue.

This little pig went to market . . .

BY ELISABETH BRUNDIN

This article is about games with an element of close bodily contact, played by grown-ups with very young children, from babyhood to 2–3 years old. A whole series of such games are introduced here as well as the rhymes which belong with them. Many of the rhymes are connected with everyday life in traditional farming society, with household duties and looking after animals.

The material is taken partly from the archives of the Nordiska Museet, and partly from the Institute of Dialect and Folklore Research, Uppsala, both of which have a wealth of documentation on children's games.

Children's own Folklore

BY ULF PALMENFELT

The author of this article describes developing folklore among children of different age groups. In the 6–9 year old age group children tell Bellman* stories of two kinds: some are about how Bellman wins a verbal battle against grown-ups, who want to forbid him to swear and get him to control his bodily functions; the other kind are about how Bellman compares his own self-control with that of two rival competitors. Bellman himself is unsuccessful in keeping his self-control, but saves the situation by giving an inventive commentary. Among 8–12 year olds two sorts of ghost stories are to be found: the first is played out in realistic but frightening surroundings, and is about how grown-ups cause a child's death by not taking supernatural threats seriously. The other sort exercises the child's capability to handle his own fear by building up a ghostly atmosphere which has a comic end.

In 1991 a genre called the "all children-rhyme" was introduced among teenagers in Sweden. The rhyme is about how "all children" survive real, everyday dangers such as car traffic, the underground, drowning, fire and illnesses—except for one category—i.e. children who die. All three genres provide examples of how children have created their own folklore developed from motifs taken from older Swedish narrative traditions. This folklore describes the world as children see it, and helps them to work out the problems they meet while growing up.

* Carl Michael Bellman (1740–95), poet, song-writer, wit, man-about-town and at court, is a legendary and much-loved figure in Swedish culture, where his popularity has never waned.

Computer games—a challenge to the imagination

BY LARS-OLOF JIVESKOG AND MATS WIKLUND

At the beginning of the -80s computer games made their entrance into Swedish homes in the form of pocket games, TV games and home computer games. Today there are computers in some half a million households. Children and young people are those who play most, but adults have also begun to discover the excitement and challenge of many of the games.

Altogether there are several thousand games available on the market and the quality is improving all the time.

The use of computer games has resulted in children and young people acquiring new English words and linguistic expressions. Examples include "joystick", "high score" and "game over", words which most Swedish adults do not have in their vocabulary.

Computer games can clearly be divided into motor, partial-motor and non-motor games. Motor games demand speedy reflexes, while the non-motor form is instead based on the fact that the player has to solve problems. Computer games are characteristically also more or less realistic.

Practically all children of school and pre-school age have at some time played computer games, and over half today have computer or TV games at home.

Computer games have been debated in the mass media. There are fears that children might be damaged by playing them too much. Others think that these games are a legitimate part of today's youth culture.

We shall probably experience computer games as a virtual reality in the immediate future. Spectacles with screens and sensory gloves give us the illusion of "moving into the computer". The decades to come will offer exciting developments within the field of computer games.

Children and Foreigners

BY ULLA LINDSTRÖM

Here the relationship of children with the concept of "foreigner" is taken up, using one of the Nordiska Museet's research questionnaires as a starting point. The answers cover the period from the turn of the century up to the 1980s.

Ideas about who was a "foreigner" and what was characteristic of foreignness varied enormously depending on where in the country one lived. If people understood one another's language (as for example in the border areas with Denmark and Norway) they did not think in terms of foreigners. That implied that the people of Skåne in the far south of Sweden, with their special (Danish related) dialect, could well themselves be regarded as foreigners in other parts of Sweden.

Up to the Second World War institutions like amusement parks, circuses, missionary societies, and Sunday Schools, which in different ways conveyed knowledge of foreigners, were of great importance in forming people's ideas and attitudes to what was was strange and "foreign". The increasingly flexible lifestyles of the post-war years and the enormous growth of the mass media and films have contributed tremendously to changing our attitudes, as have refugees and immigrants from all over the world.

Maria and Jesper

BY INGA WINTZELL

I should like to introduce two present-day youngsters: Maria and Jesper. Both are participants in a project begun by the Nordiska Museet in 1970. The idea has been that we should gradually acquire their clothes as they grow out of them, right from the very first year of their lives. Maria, born in 1967, is from Nordkoster, an island on the west coast of Sweden—in the summer a holiday paradise, but otherwise relatively isolated with a 3/4 hour boat journey over to the mainland. Maria's father is a fisherman, and her mother now has a job on the mainland, but was at home when the children were small.

Jesper was born in 1976 in Tärnaby in southern Lapland, a well-known centre for alpine skiing. His father has a petrol station and garage, and rents out vehicles to tourists. He also has an illustrious past in the skiing world, including having been a member of the Swedish national team. Jesper's mother is a senior police constable as well as running a home, and during the course of the years her own mother has helped her to look after the children.

The project is largely based on the work of the two mothers, who periodically make a covering selection of the children's clothes and provide each garment with information: where it was bought, whether it was sewn at home, inherited as a hand-me down, etc. This documentation is completed by illustrations from the family album. The museum pays an agreed price for each delivery, and its contact with these two families is the responsibility of the author of this article, who also took the first initiative and got to know both these families personally.

One cannot say unequivocally that "our" children's clothes reflect their surroundings; but in Jesper's case this is so. He got his first slalom skiing boots when he was 3½ years old. The severe winter temperatures in his home area also have a strong influence on the way he has to be dressed.

In Maria's case the influence is not as strong, as can also be seen from her other interests.

The museum's collections, then, have been supplied with children's clothes through this very simple scheme, and also with a whole lot of documentation. We therefore have information which tells us something of the attitudes of ordinary families of the latter half of the 20th century—in relation to clothes fashions and the buying of clothes.

LITTERATUR

Birgitta Knutsdotter Olofsson

Asplund, J., 1987: Det sociala livets elementära former. Göteborg.

Bateson, G., 1976: A theory of play and fantasy. I: Play. Its role in development and evolution. Harmondsworth.

Bergström, M., 1990: Hjärnans resurser. En bok om idéernas uppkomst. Jönköping.

Bruner, J., 1976: I: Play. Its role in development and evolution. Harmondsworth.

Csikszentimihalyi, M., 1975: Beyond boredom and anxiety. San Francisco.

Erikson, E. H., 1969: Barnet och samhället. Stockholm.

Forsgård, M., 1987: Skolgårdens lekspråk. Lund.

Gardner, H., 1979: Developmental psychology after Piaget. I: Human development; 22(1979), s. 73–88.

– 1989: Trends and issues in art education. (Föreläsning i maj 1989.) Stockholm.

Garvey, C., 1977: Play. London.

Gripe, M., 1988: Barn och ungdomsböcker. [Intervju i Läslysten.] I: DN 1988-12-06. Stockholm.

Jersild, P. C., 1988: Om påhittighet och förförelse. I: DN 1988-01-08. Stockholm.

Olofsson, B. Knutsdotter, 1987: Lek för livet. En litteraturgenomgång av forskning om förskolebarns lek. Stockholm.

Rasmussen, T. Hangård, 1988: Leken – det stora äventyret. Stockholm.

Schwartzman, H. B., 1978: Transformations. The anthropology of childrens play. New York.

Åm, E., 1989: På jakt etter barneperspektivet. Oslo.

TV-program. *Det* är bara på låtsas. 1989. Producent: Birgitta Sohlman. Manus: Birgitta Knutsdotter Olofsson.

Birgitta Almqvist

Almqvist, B., 1989: Barn och leksaker. I: Att leka är nödvändigt. Red: A. Lindh-Munther. Stockholm.

– 1991a: Barn och leksaker. Lund.

– 1991b: Dockskåp från tre sekel. I: Svensk leksaksrevy; 1991:5. Stockholm.

Bittner, G., 1981: Das Spielzeug. I: Das Spiel: ein Urphänomen das Lebens. Red.: H. Röhrs. Wiesbaden.

Brougère, G., 1983: Le jouet ou le production de l'enfance. Paris.

– 1985: Compte rendu d'une recherche sur le jouet industriel. Paris.

Chambon, C., & Rufo, M., 1972: Jouet et jeux des enfants dans l'histoire. I: Neuropsychiatrie de l'enfance et de l'adolescence; 30(1972), s. 377–384. Paris.

Ellis, M. J., & Schoultz, H. J., 1978: Theoretical overview. I: International research monograph series in physical education. Englewood Cliffs, NJ.

Fischman, J., 1985: Toys across time. The past, present and future of child's play. I: Psychology today 19(1985):10, s. 56–63. New York.

Glickman, C. D., 1981: Play and the school curriculum. The historical context. I: Journal of research and development in education; 14(1981):3, s. 1–10. Athens, Ga.

King, C. E., 1978: The encyclopedia of toys. London.

Lönnqvist, B., 1989: Lekens redskap. I: Att leka är nödvändigt. Red.: A. Lindh-Munther. Stockholm.

Mergen, B., 1980: Toys and American culture objects as hypotheses. I: Journal of American culture 3(1980), s. 743–751. Bowling Green, Ohio.

Mohan, B., 1977: Folk toys of India. I: Leonardo (Oxford); 10(1977), s. 49–50. Oxford.

Sutton-Smith, B., 1986: Toys as culture. New York.

Vandenberg, B., 1987: Toys and intentions. [Manuskript presenterat vid konferens anordnad av International council for children's play (ICCP), oktober 1987, Suhl, DDR].

Vandivert, W., 1974: Past teaching aids in jigsaw puzzles. Smithsonian. 5(1974):5. Washington.

Öman, B.-L., 1991: Fröbels lekteori. Lund.

Roger de Robelin

Beijer, A., 1981: Drottningholms slottsteater på Lovisa Ulrikas och Gustaf III:s tid. Stockholm.

Fersen, A.v., 1868: Historiska skrifter. Utg. av R. M. Klinckowström. D. 2. Stockholm.

Fries, E., 1901: Svenska kulturbilder ur 16- och 1700-talens kulturhistoria. [Avsnittet: Gustav III:s uppfostran.] Stockholm.

–, 1909: Teckningar ur svenska adelns familjelif i gamla tider. Saml. 2. 2. uppl. [Avsnittet: Grefvinnan på Bersghammar.] Stockholm.

Gustaf III, 1843–1845: Konung Gustaf III:s efterlemnade och femtio år efter hans död öppnade papper. Öfversikt, utdrag och jemnförelse af E. G. Geijer. D. 1–3. Uppsala.

Hennings, B., 1935: Gustaf III som kronprins. Stockholm.

Klingberg, G., 1979: Kunglig barnuppfostran vid Adolf Fredriks och Lovisa Ulrikas hov. I: Livrustkammaren; 15(1979):5. Stockholm.

Kungliga barn i tid och rum. 1989. Stockholm.
Lönnroth, E., 1986: Den stora rollen. Kung Gustaf III spelad av honom själv. Stockholm.
Tessin, C. G., 1756: En Gammal Mans Bref, Til En Ung Prints. D1–2. Stockholm.
Tessin och Tessiniana. 1819. [Utg. av F. W. Ehrenheim.] Stockholm.

OTRYCKTA KÄLLOR

Offentliga arkiv

Stockholm, Kungliga Biblioteket (KB)
L.82:1:1–30 Carl Gustaf Tessin, "Åkerödagboken".

Stockholm, Riksarkivet (RA)
Bergshammarsamlingen.
Tessinska samlingen.

Privata arkiv
Johan Gabriel Sacks journaler 1746–51.
Strödda handlingar efter Carl Gustaf Tessin.

Elisabeth Brundin

Nordiska museets folkminnessamling.
Dialekt- och Folkminnesarkivet i Uppsala.
Barnens rim och ramsor, gåtor och ordspråk. 1983. (Barnens klassiker). Stockholm.
Nordlander, J., 1886: Svenska barnvisor och barnrim. I: Svenska landsmålen. 5:5. Stockholm.

Ulf Palmenfelt

Aarne, A., & Thompson, S., 1964: The types of the folktale. (FF communications; 184). Helsingfors.
Det var en tysk en fransk och Bellman. 1988: Insamlade och återberättade av U. Palmenfelt. Stockholm.
Engman, J., 1987: Det luktar Bellman. [Stencilerad uppsats, Institutet för folklivsforskning, Stockholm].
Hallå där – köp blåbär. 1980: Sammanst. av B. af Klintberg. (FIB:s lyrikklubbs bibliotek; 214). Stockholm.
Palmenfelt, U., 1987: Gröna handen och andra spökhistorier. Stockholm.
– 1988: Bryt ej kedjan! Svenska kedjebrev förr och nu. I: Tradisjon; 18(1988), s. 41–54. Oslo.
Svenska barnvisor och barnrim. 1975: [Saml. och ordnade av] J. Nordlander. [Nytr.] Stockholm.
Thompson, S., 1955–1958: Motif index of folk-literature. 1–6. Rev. and enlarged ed. Köpenhamn.

von Feilitzen, C. m.fl. (1989). Barn och unga i medieåldern. Rabén & Sjögren.

Grönvall, K. (red.) (1989). Våld och påverkan. Barnmiljörådet.

Honkonen, K. och Rehn, M. (1991). Om datorspel. Våldsskildringsrådets skriftserie, nr 2.

Jiveskog, L-O. (1990). Barn och unga i dataspelens värld. Fakta och reflexioner. LOCUS, nr 4/1990.

Svensson, J. och Wiklund, M. (1990). Ålder, spelexponering och datorspel. Institutionen för Data- och Systemvetenskap, Stockholms Universitet.

NORDISKA MUSEET 1/7 1990–30/6 1991

Huvudlinjer och resurser

ORGANISATION OCH PERSONAL

Nordiska museets nya organisation har fastställts under perioden och museet är nu organiserat i fyra avdelningar:

Dokumentationsavdelningen (D)
Föremålsavdelningen (F)
Utställningsavdelningen (U) och
Minnesavdelningen (M)

För att säkerställa museets ämnes- och specialistkompetens finns dessutom ett vetenskapligt råd, Forskningsgruppen (Fg).

Museiledningen (L) består av styresman, biträdande styresman, informationsenhet (I) och ett kansli med en ekonomienhet (Ek) och en personalenhet (PE).

Indelningen i avdelningar för dokumentation, föremål och utställningar följer de tre huvudfunktionerna i museernas verksamhet, samla, vårda, visa. Den fjärde avdelningen är huvudansvarig för museets faktabank.

Dokumentationsavdelningen svarar för museets undersöknings- och insamlingsverksamhet. Den ansvarar också för SAMDOK och den samverkan med landets övriga museer som SAMDOK innebär. SAMDOK-sekretariatet ingår i avdelningen (dock är styresmannen ordförande i SAMDOK).

Föremålsavdelningen svarar för registrering, förvaring, vård, konservering och bearbetning av museets föremålssamlingar samt för utlån och utförselärenden. Till avdelningen hör verksamheteten i Centralmagasinet och vårdenheten i Kulturarvet.

Utställningsavdelningen svarar för museets utåtriktade verksamhet med utställningar, undervisning, programverksamhet och öppethållande, samt för museibutiken. Inom avdelningen finns en särskild sektion för utveckling av museal barn- och ungdomsverksamhet.

Minnesavdelningen svarar för museets faktabank med bibliotek, arkiv, bildarkiv och foto samt folkminnessamling, frågelistverksamhet och övrig minnesinsamling. Avdelningen svarar också för museets verksamhet med traditionsvård. I avdelningen ingår museets ADB-enhet med INSAM-sekretariatet (dock är styresmannen ordförande i INSAM-rådet).

Kansliet består av en ekonomienhet och en personalenhet. Till ekonomienheten hör ansvaret för museets förlag, fastighetsfrågor, post- och kontorsservice samt Museiservice.

Bemanningsplan 1991-03-01 (utgåva 1991-01-21) utgår från den organisation för museet som fastställdes av nämnden 1990-12-06. Av planen framgår de löneanslagstjänster som ska höra till resp. avdelning samt till museiledning och forskningsgrupp. För varje tjänst redovisas tjänstgöringens omfattning samt innehavare och i förekommande fall ev. vikarie. I planen redovisas också personliga tjänster och lönebidragsanställ-

da. Den interna organisationen inom avdelningarna kommer att utredas och fastställas senare.

LOKALER

Under året har en lösning av en del av museets svåra lokalsituation visat sig möjlig. Det innebär att museets verksamhet i Stockholm koncentreras till två huvudarbetsplatser huvudbyggnaden och kv. Garnisonen.

I Garnisonen kan museet etablera bl.a. arkiv, bildarkiv och fotoateljé och erhålla rationella lokaler som ersättning för utdömda inom museibyggnaden. En överflyttning av berörd verksamhet har utretts under våren och förhandlingar om finansiering pågår med departement och berörda myndigheter.

Ansvarsmuseiverksamhet

SAMDOK

Poolernas ordförande och sekreterare har under året knutits närmare till SAMDOKs centrala ledning genom de numera regelbundna höst- och vårmötena och genom ett särskilt seminarium med dokumentationsavdelningens poolrepresentanter kring aktuella frågor i SAMDOK-arbetet.

SAMDOK-registret har uppdaterats och en ny informationsfolder har arbetats fram. SAMDOK-bulletinen har fått ny layout och uppläggning.

Nytt för året är att ett mer projektinriktat utvecklingsarbete börjat bedrivas på en rad områden. De årliga dokumentationskursernas innehåll har redigerats till en bok. En granskning av poolindelningen har resulterat i att samarbetet mellan poolerna förstärks. En ny samarbetsform är att deltagare från flera museer samlas för att tillsammans dokumentera en företeelse eller arbetsplats. Under året har också arbete på att ta fram dokumentationsprogram för varje pool påbörjats. Även de enskilda museerna har börjat ta fram dokumentationsprogram som stadfäster museets SAMDOK-åtagande.

Under året avslutades det treåriga Invandrarprojektet. De engagerade museerna kommer under hösten 1991 att visa sina respektive utställningar med material från arbetet.

INSAM

INSAM-rådet har under året beslutat att prioritera fyra huvudområden: Program för museerna som informations- och kunskapskälla, utveckla ett gemensamt data dictionary (SWETERM), kompetensuppbyggnad och utbildning.

Sju seminarier runt om i landet har genomförts av SWETERM-kommittén under arbetets gång. En första komplett version av SWETERM presenterades vid INSAMs årliga möte 10–12 april. SWETERM testas nu i befintliga system av en rad användargrupper som samtidigt formerades. I maj presenterades den för en internationell publik vid CIDOCs årliga möte i Köpenhamn och vann allmänt bifall vilket åter förde upp Sverige som ett av de ledande länderna inom området.

De dataansvariga vid ansvarsmuseerna och riksantikvarieämbetet står till INSAMs förfogande som en museigemensam resursgrupp. Efterhand har gruppen kompletterats med tjänstemän från museer ute i landet och omfattar nu ett tjugofemtal personer.

INSAM har också påtagit sig rollen av nationellt forum för CIDOC-frågor vilket anmälts till Svenska ICOM och den internationella CIDOC-kommitten.

Rådet har inventerat befintliga informationssystem på museerna. Inventeringen utfördes som den svenska delen av en internationell studie, som utfördes av den internationella CIDOC-kommitten. 30 svar inkom och överlämnades till CIDOC.

För att stärka kommunikationen mellan medlemsmuseerna har ett nyhetsbrev startats.

INSAM hade vi utgången av budgetåret 1991 70 medlemsmuseer.

FOTOSEKRETARIAT

Under året har en försöksvis verksamhet bedrivits i syfte att främja och samordna museernas användning av fotografi. Arbetet har syftat till att ge underlag för fortsatt arbete inom området. Efter riksdagens beslut att avsätta medel för verksamheten finns nu förutsättningar att permanenta sekretariatet.

MUSEISERVICE

Museiservice har fortsatt att utvecklas i positiv riktning med en försäljning på över 600.000 kr. Sortimentet omfattar allt från klimatstyrningsutrustning och möbler till papper, tyger och böcker.

Dokumentation och insamling

Arbetet med att ta fram ett program för museets dokumentation och insamling har fortgått. Ett förslag har skickats ut på remiss till övriga museer och forskningsinstitutioner m.fl.

Under parollen Rädda 1900-talet! har museet under året inlett ett aktivt arbete för att komplettera samlingarna av föremål från vårt eget århundrade. Början har gjorts med köksgeråd, där tiden efter ca 1940 varit dåligt representerad. En ny insamlingsmetod prövades genom att en kampanj under våren riktades till museets besökare och Vänner m.fl. för att uppmuntra dem att skänka föremål till museet. Gensvaret blev glädjande stort och museet har hittills tagit emot 334 föremål från 40 givare.

Ur civ.ing. Anders Olssons dödsbo fick avdelningen välja ut föremål – ca ett 40-tal – för att komplettera 1940- och 1950-talsbestånden av i synnerhet möbler, mattor, gardiner och armaturer. Arkivet erhöll fotografier, dagböcker och liknande från samma dödsbo.

Från ett annat dödsbo erhöll museet som gåva ett representativt möblemang från 1930-talet med fylliga förvärvsuppgifter. Där ingick bl.a. flera delar av de för tiden innovativa och typiska förvaringsmöblerna från Hyresgästernas möbelaffär, ritade av möbelarkitekt Alvar Andersson.

Under året förvärvades också ca 250 föremål samt ritningar och arkivalier från Branschs silver- och försilvringsverkstad i Stockholm.

Planerna på att förvärva ett helt och fungerande kök av idag kunde förverkligas genom att Nordiska museets vänförening garanterade finansieringen. Köket kommer från en av museets undersökningsfamiljer, vars levnadsförhållanden tidigare var väl dokumenterade. Familjen Magnusson har tre barn och bor i egen villa i Töreboda i Västergötland. Deras kök inreddes i början av 1980-talet då huset byggdes. Det är ca 20 kvadratmeter stort och innefattar förutom köksmaskiner och skåpinredning omkring 800 föremål, allt ifrån diskborsten till väggtelefonen och gardinerna.

Förvärvet av Törebodaköket ingick som en del i en s.k. stor hemundersökning som museet stod på tur att göra inom SAMDOKs hempool. Undersökningen omfattade 17 fältarbetsdagar och resulterade i intervjuer med 55 sidor text och 162 fotografier.

Inom ramen för SAMDOK har ett stort dokumentations- och insamlingsprojekt inletts som ska bedrivas gemensamt inom samtliga Samdoks pooler. Projektets syfte är att ur så många infallsvinklar som möjligt undersöka den betydelse som bilen och bilismen har för nutidens människor. Bilprojektet har inletts med två mindre fältarbeten, ett rörande en långtradarchaufförs vardag, ett annat om bilintresserad småstadsungdom.

Inom projektet Bondeminnen, som bedrivs i samarbete med LRF och Vuxenskolan, har ca 200 studiecirklar varit igång runt om i landet. Material från cirklarna har börjat komma in till museet. 15 länsmuseer har anmält sitt intresse för att medverka i projektet. Ett register har upprättats över landets alla kända bondedagböcker och planering pågått inför en internationell konferens om bondedagböcker, där museet ska stå som värd.

Museet har också medverkat i Utbildningsradions kurs Kulturmiljö – historien i landskapet.

Projektet Kommunalhus som symboler, som bedrivs i samarbete med byggnadsantikvariska linjen vid Göteborgs universitet, har startat med insamling och bearbetning av data om landets samtliga kommunalhus.

Det på 1970-talet inledda forskningsprojektet "Migrationen Finland-Sverige efter andra världskriget" fullföljdes genom den avslutande publikationen "När finländarna kom".

De fasta meddelarna, f.n. ca 500, som är basen i Kulturhistoriska undersökningens verksamhet har under året fått två frågelistor – om hemstädning resp. könsroller. Båda listorna har framtagits i samarbete med bl.a. Etnologisk gransking i Oslo och SCB.

Insamlingen av dagböcker från 14 maj, i samarbete med Sveriges Hembygdsförbund, blev en succé. Ca 10.000 dagböcker kom in.

Insamlingen av yrkesminnen har varit intensiv. Under året avslutades insamling av Statstjänstemannaminnen (53 st), Handelstjänstemannaminnen (34), Apoteksminnen (22), Teaterminnen (24), Polisminnen (53) och Städarminnen (110). En antologi om Statstjänstemannaminnen är under tryckning och en annan om Städarminnen är under produktion.

Projektet EKODOK har syftat till att med hjälp av fotografer runt om i landet dokumentera människornas livsmiljö ur ett ekologiskt perspektiv. Projektet har i stort avslutat dokumentationsfasen under året under ledning av en arbetsgrupp inom Nordiska museet med deltagande av regionala och lokala museer.

Under året har föremål med inventarienummer 314.860–315.649 = 789 nr samt 404.290–404.780 = 490 nr (Lantbruksmuseet) registrerats, sammanlagt = 1.279 nr. Av 1990 års registerade inventarienummer har 589 fotograferats.

Arkivets samlingar ökade under året med 26 accessioner.

Bibliotekets katalogiserade samling ökade med ca 30 hyllmeter. Av den totala accessionen under budgetåret svarar bytesförbindelser för 64 % och inköp för 36 %.

Arbete med samlingarna

Under året har omkring 600 m^2 med slädar, vagnar och båtar flyttats från magasin i Tyresö till centralmagasinet och lagerhuset på Julita. Samlingarna i textilmagasinet har inventerats, städats och vårdats, varvid 2.100 föremål flyttats till centralmagasinet på Julita.

Vidare har genomgång, fotografering, urval och överföring av norska stu- och stabburstolpar och sadlar skett från Stallet vid Julita gård till Norsk Folkemuseum.

Förberedelser har gjorts för den överföring av norska folkdräkter som beräknas ske till Norsk Folkemuseum nästa budgetår.

Under året har ca 600 av Lantbruksakademiens tidigare okatalogiserade frukt-, grönsaks- och rotfruktsmodeller kunnat katalogiseras liksom tidigare textilförvärv.

Nordiska museets föremålsdatabas omfattar i dag 330.004 inventarienummer med 624.023 namn inklusive gårdar men exklusive förmedlaruppgifter. Senaste införda inventarienummer är 313.990 från 1988. Komplettering pågår via Kulturarvets registreringscentral.

Databasen har rättats och formaliserats under året, huvudgrupp, (delvis) mellangrupp, socknar, härad och landskap. Sakordet har formaliserats till ett ord. Tre fält har tillförts, kön, ålder och århundrade. Samtliga ortbeteckningar har blivit direktsökbara från häradsnivå ner till gård/gata. Alla klassifikationsnivåerna är direktsökbara, likaså specialbenämningen.

Nya registreringsfotografier har införts med bilagebeteckningen F i databasen.

Arkivet har under året förtecknat en mängd arkiv. Bland pågående större förteckningsarbeteten kan nämnas NK:s arkiv, Metallarbetarförbundets fotopristävlan samt Albert Eskeröds arkiv och museets eget ämbetsarkiv.

Bildvårdscentralen i Ulriksfors, Strömsunds kommun, etablerades i januari med uppgift att registrera, kopiera och vårda fotografiska samlingar, dvs. negativ och bilder.

En genomgång av bibliotekets bytesförbindelser och prenumerationer har påbörjats under budgetåret. I samband med att utgivandet av Bibliografiska meddelanden återupptagits har biblioteket avslutat det gamla klassifikationssystemet till förmån för det normala SAB-systemet. Regler för hur ämnesord får skapas har preciserats. Åtgärderna ingår i förberedelserna för bibliotekets förestående datorisering.

Publik verksamhet

Strävan att göra museet välkomnande och förbättra den publika servicen har fortsatt under året. Bl.a. har en översyn av skyltningen kring museibyggnaden påbörjats och hänvisningsskyltar och informationsbanderoller har satts upp. Utarbetande av ett nytt vägledningssystem i museibyggnaden har påbörjats.

BASUTSTÄLLNINGAR

Upprustningen av basutställningar och övriga publika utrymmen – Operation Välkommen – har slutförts. Flera utställningar har försetts med ny ljussättning; introduktionstexter på svenska och engelska har införts i alla utställningar; vissa arrangemang har byggts om och texter har bytts ut. Utställningar och trapphus har försetts med nya sittmöbler.

TILLFÄLLIGA UTSTÄLLNINGAR

Utställningen 90-tal är en av museets största utställningar genom tiderna och omfattar ca 1.500 m^2. Själva utställningskonceptet har som förebild den stora Allmänna Konst- och Industriutställningen i Stockholm 1897. Ett stort antal teman och perspektiv på 1890-talet ger en rundmålning av dåtidens samhälle och kultur och ger ett perspektiv också på vårt eget 90-tal och vår framtid. Utställningen var också en hyllning till Skansen i anslutning till dess 100-årsjubileum. Utställningen öppnade den 23 mars och kompletterades den 12 juni med en särskild avdelning om 90-talet i konst och litteratur i en ram av svensk folkkonst.

90-tal var också tema för Fataburen 1991. Som katalog fungerade en särskild Utställningstidning producerad i samarbete med Svenska Dagbladet. Även annan litteratur, faksimilutgåvor, souvenirer och vykort togs fram till utställningen. En mycket omfattande programverksamhet har arrangerats.

Vid sidan av 90-tal har femton tillfälliga utställningar visats på Nordiska museet under året:

Människan och Tiden. Läckö kommer till Nordiska museet, 29 mars–30 september 1990,
It's Swedish! I samarbete med Industriförbundet, 6 juni–4 november 1990,
Foton ur museets samlingar, 14 juni–31 oktober 1990,
Tjänstemannen, i samarbete med Tjänstemannarörelsens Arkiv och Museum, hela året,
En handelsresande i dans, producerad av TCO/TAM i samarbete med Fackläraförbundet, 24 september– 21 oktober 1990,
Barn, barnbilder av Per Hägglund, 24 september–21 oktober 1990,
1700-talet i närbild. Anders Berchs samling, 25 oktober 1990–17 februari 1991,
Nya Lapphyttan, Norbergs kommun höll timringsverkstad, 16 november 1990–6 januari 1991,
Nu är det jul igen! 26 november 1990–13 januari 1991,
Lima bortom mannaminne, 26 januari–10 mars 1991,
Museilåda, skollåda, koffert och väska . . . i samarbete med FUISM, 18–21 mars 1991,
Mina ögon ser allt – Adina Sand, från Varbergs museum, 16 mars–14 april 1991,
Rågång till kärleken, i samarbete med Äldrecentrum och Socialstyrelsen, 25 april–29 september 1991,
Utmärkt svensk form 1991, i samarbete med Svensk Form, 3 maj–16 juni 1991,
90-TAL i konst och litteratur, 12/6.

UTSTÄLLNINGSUTBYTE, VANDRINGSUTSTÄLLNINGAR

Under året har en ny vandringsutställning producerats: K. W. Gullers – Bildminnen, vilken i februari inledde sin turné med en unik sejour i Riksdagshuset.

Museets övriga vandringsutställningar har visats på följande platser:

Med pensel och schablon: Kalmar och Eksjö,
Bilden berättar: Oskarshamn,
Mitt hem i dröm och verklighet: Wilhelmina
Hunden – Människans bästa vän: Sundsvall, Hudiksvall,
Laxfiske: Älvkarleby.

PROGRAMVERKSAMHET

Under året har en mycket livlig programverksamhet ägt rum, med ett drygt sextiotal evenemang, de flesta i anknytning till utställningarna. Vid sidan av symposier, debatter, föreläsningsserier och filmvisningar, även musikprogram, teaterpjäser, dansuppvisningar och gycklarupptåg. En stor del av programmen har riktat sig till familjepubliken, såsom t.ex. Barnmusikfestivalen som traditionsenligt genomfördes den 4 november i samarbete med Yrkestrubadurernas Förening.

På mångas begäran återinfördes i samband med 90-talsutställningen visningar för allmänheten. Undervisning och andra visningar i museets utställningar, på Svindersvik och Tyresö slott samt på Skansen har bedrivits för skolklasser och andra grupper.

BARN- OCH UNGDOMSVERKSAMHET

Nordiska museets Lekstuga är ett försök att finna friare och mer innehållsrika former för de kulturhistoriska museernas barnverksamhet och vänder sig i första hand till barn i åldrarna 5–12 år. Verksamheten tar fasta på barnens stora behov av oberoende – frihet att välja, undersöka, upptäcka – och förmåga att använda sin fantasi. På så sätt vill vi ge inlevelse och kunskap och göra museibesöken till spännande äventyr.

Vid sidan av arbetet med Lekstugan har undervisning för skolorna bedrivits i vanlig ordning och programverksamhet med särskild inriktning på barn och familjepublik har anordnats. Fortbildningsdagar för framför allt förskolepersonal har arrangerats och ett stort antal studiebesök från lärarhögskolor, barnskötarutbildningar och museer utom och inom landet har tagits emot.

HANDIKAPPVERKSAMHET

För att nå största möjliga, långsiktiga effekt har synskadeanpassningen främst koncentrerats till basutställningarna. Så har By, gård och arbete försetts med modeller, reliefer, punktskrifts- och storstilstexter, och till utställningen Paris–Stockholm har relieffriser kompletterade med inspelat tal, producerats.

Vid en dräktparad den 21 februari 1991, för och med synskadade, presenterades synskadeanpassningen av Paris–Stockholm för ett sextiotal specialinbjudna gäster. För att föra ut erfarenheterna har en rapport påbörjats om synskadearbete på museet.

MUSEIBESÖK OCH KUNDSERVICE

Museet besöktes under perioden av totalt 185.865 personer (26.940 i grupp, varav 10.112 skolelever). Textilmuseet hade under samma tid 7.252 besökare.

Under året har totalt 911 föremål lånats ut i 35 olika lån. 26 föremål har deponerats i 9 olika depositioner. Nya rutiner för utlån av museiföremål har tagits fram och de ska införas på försök under hösten. Från 1 juli -91 kommer en låneavgift på 500 kr per föremål, i likhet med vid vissa andra museer att införas.

Omkring 650 besökare har tagits emot på föremålsavdelningen därtill kommer omfattande telefon- och brevförfrågningar.

Antalet ansökningar om utförseltillstånd har un-

der året uppgått till 980. För 26 av dessa har meddelats förbud mot utförsel.

Arkivet har under året besökts av 791 externa forskare. 16 volymer har lånats in från andra institutioner och 48 har lånats ut.

Folkminnessamlingen har trots personalbrist kunnat upprätthålla expeditionen på Norr Mälarstrand. Antalet besökare var 630. Ett stort antal massmediainsatser har skett.

Biblioteket har under året besökts av 1.110 externa låntagare. Antalet utlån har varit 2.881. Museets tjänstemän svarar för 52 % av utlånen, externa låntagare för 34 % och andra bibliotek för 14 %. Biblioteket går också museets tjänstemän tillhanda med inlån från andra vetenskapliga bibliotek. Dessa inlån har uppgått till 119.

Förlagsverksamhet

Från Nordiska museets förlag har under året utgivits:

Fataburen 1884–1989. Systematisk bibliografi, sakregister, författarregister. Fataburen 1990. Nordiska museets och Skansens årsbok. Red. Bo G. Nilsson, Berit Nordin och Bengt Nyström.

90-tal. Visioner och vägval. Fataburen 1991. Nordiska museets och Skansens årsbok. Red. Hans Medelius och Sten Rentzhog.

I serien Nordiska museets Handlingar:

109. Finnarnas historia i Sverige 1. Inflyttarna från Finland under det gemensamma rikets tid, av Kari Tarkiainen. I samarbete med Finska Historiska Samfundet.

110. Lantprästen. Prästens funktion i det agrara samhället 1720–1800, av Carin Bergström.

I serien Handböcker från Nordiska museet:

Att samla självbiografiskt material. Handledning och förteckning över Nordiska museets frågelistor, av Stefan Bohman (red.), Ottonie Nyberg, Dan Waldetoft, Christina Westergren och Annika Österman.

Människors egen historia. Om Nordiska museets frågelistverksamhet, av Annika Österman.

I Bondedagboksprojektet:

Alla de dagar som är livet. Bodedagböcker om arbete, resor och umgänge under 1800-talet. Red. Janken Myrdal.

Utställningskataloger:

1700-talet i närbild. Anders Berchs samling. Red. Elisabet Hidemark.

Utställningstidningen 90-tal. Red. Hans Medelius och Berit Nordin. I samarbete med Svenska Dagbladet.

90-tal. Ett decennium i konst, litteratur och folkkonst. Red. Bengt Nyström och Hans Medelius.

Nordiska museet presenterar K. W. Gullers bildminnen. Text: Birgit Brånvall och Eva Dahlman.

Övrigt:

Storgården. En bok om ett hem, av Karl-Erik Forsslund med en inledning av Bosse Sundin. Faksimil.

Tag och läs. Böcker från Nordiska museet 1991.

Forskning

Forskningsgruppen har tagit fram kunskapssammanställningar och utlåtanden. Seminariedagar har ordnats om:

1700-talstextil
Kulturförbindelser Sverige–Tyskland.

Mycket resurser har ägnats forskning i samband med utställningsverksamheten (”1700-talet i närbild. Anders Berchs samling” samt ”90-tal”). Gruppens medlemmar har också medverkat i olika arbetsgrupper framförallt i den grupp som lagt

fram förslag till Klassificering av museiföremål och i gruppen Forskningsansvariga vid centralmuseerna och där medverkat i utarbetandet av ett program för hur anslaget för ansvarsmuseernas forskningsmedel via kulturrådet skall användas. För Nordiska museet innebär detta en satsning på föremålsforskning, ett återupprättande av föremålen som källmaterial. Det valda ämnet för året är föremålsbeståndet för belysning under 1800-talet.

Julita

Profileringen av Julitas verksamhet på genresursfrågorna har ytterligare poängterats under året. I augusti invigdes sålunda en ny utställningsbyggnad där utställningen "Gener för Generationer" visar husdjurens och kulturväxternas historia och den allvarliga utarmning av genresurserna som nu pågår. Anläggningen är den första etappen i utbyggnaden av Sveriges Lantbruksmuseum. Under året har projekteringen för etapp 2 färdigställts. Utredningen av Julitas framtid inom lantbruksområdet avslutades i mars och resulterade i ett bibehållande av mjölkdjursbesättningen och därmed foderspannmålsproduktionen. Det senare är av avgörande betydelse för hävden av det öppna landskapet. Julitas publika verksamhet har uppvisat en kraftig ökning med en fördubbling av antalet gästnätter, 520 under första halvåret 1991, och en ökning av antalet betalande besökare med 39 % under samma tid.

Institutet för folklivsforskning

Institutet är en avdelning inom Nordiska museet främst genom den till museet knutna professuren i etnologi, särskilt europeisk. Professorn är samtidigt examinator och ämnesföreträdare vid Stockholms universitet. Akademisk undervisning ges på samtliga nivåer inklusive forskarutbildning. Antalet studerande uppgår till drygt 300. Under senare år har forskningen främst rört värderingar och beteendemönster som är särskilt framträdande i svensk kultur.

Nordiska museets nämnd

Nämnden har haft följande sammansättning: lantbrukare Thorbjörn Fälldin, ordförande, kommunalråd Marita Bengtsson, vice ordförande, TV-producent Katarina Dunér, lantmästare Magnus Toll, direktör Gösta Vogel-Rödin, styresman Sten Rentzhog, redaktör Katarina Ågren, intendent Ottonie Nyberg och avd. sekreterare Ylva-Li Eriksson (t.o.m. 26.2). Nämnden har under budgetåret hållit sju protokollförda sammanträden. Nämndens sekreterare har varit Sten Rentzhog.

SAMFUNDET NORDISKA MUSEETS OCH SKANSENS VÄNNER 1990

Samfundets styrelse har under året utgjorts av ordföranden HKH Prins Bertil, vice ordföranden bankdirektör Lars-Erik Thunholm, skattmästaren direktör Rolf Arfwedson, sekreteraren styresmannen för Nordiska museet Sten Rentzhog, chefen för Skansen direktör Eva Nordenson samt övriga ledamöter direktör Erik Elinder, fru Margareta Biörck och professor Bo Grandien, de båda sistnämnda suppleanter. Vid årsmötet invaldes ytterligare en suppleant, direktör Jan O. Berg. Revisorer har varit aukt. revisor Per Björngård och direktör Bengt Julin. Styrelsen har under året hållit två sammanträden.

Inköpsnämnden har bestått av HKH Prins Bertil, direktör Rolf Arfwedson och styresmannen. Inköpsnämnden har under året hållit ett sammanträde. Arbetsutskottet bestående av bankdirektör Lars-Erik Thunholm, direktör Rolf Arfwedson och styresmannen har sammanträtt en gång.

Ansvarig för programverksamhet och kansli har varit fru Birgitta Jungner.

Nordiska museets nämnd 1991. Från bordets v. sida Gösta Vogel-Rödin, Katarina Dunér, Sune Zachrisson, Sten Rentzhog, Thorbjörn Fälldin, ordf., Marita Bengtsson, Ottonie Nyberg, Katarina Ågren, Magnus Toll och Bengt Nyström, bitr. styresman. Foto Sören Hallgren och Peter Segemark.

Samfundet hade den 31 december 1990 totalt 1.635 (1.539) medlemmar, varav 196 (209) ständiga medlemmar och 1.439 (1.330) årligen betalande. Siffrorna inom parentes hänvisar till föregående år.

Samfundet har under året lämnat ekonomiska bidrag till museets och Skansens verksamhet på tillsammans 700.000 kronor, nämligen till Nordiska museets förvärv av K. W. Gullers fotografisamling 300.000 kronor, anläggande av trappor och väg till Virserums snickerifabrik på Skansen 250.000 kronor samt utgivning av register över Fataburen 150.000 kronor.

Programverksamheten under året har varit intensiv. Sedan julgransplundringen begåtts på Nordiska museet av drygt 250 glada gäster, med Gycklargruppens professor Parodi och hans akrobater som speciell attraktion, var det snart dags för årets evenemangssuccé på Nordiska museet: Kaffe Fassett-showen den 21 februari, en färgsprakande och fantasifull stickfest med efterföljande buffé.

"När skönheten kom till byn" var titeln på intendent Maj Nodermanns föredrag i början av mars, då vännerna fick höra hur rokokon gjorde sitt intåg i norra Sverige och inspirerade de jämtländska mästarna till en unik allmogekonst.

Aprilprogrammet ingick i vänföreningens serie "Godbitar på vårt museum", denna gång bokstavligen. Intendent Teje Colling kåserade kring veckomenyer och andra matordningar i gamla tider

och intendent Britt Bogren Ekfeldt berättade om den svenska efterrättens historia. Från ett damastklätt långbord i avdelningen Mat och Dryck avsmakades sedan klappgröt, vingélé, mullvad, sjuskinnsgröt, giftas och andra läckerheter, tillagade och presenterade av elever vid S:t Görans Gymnasium, efter recept från tidigare generationers matsedlar.

Vårutflykten den 5 maj gick till Högbo Textilmuseum med förste intendent Ingrid Bergman från Nordiska museet som sakkunnig guide. Efter visning av Märta Måås-Fjetterström-textilier besågs Gamla Herrgården. Lunch serverades i den nybyggda konferensanläggningen.

Årsmöte hölls den 30 maj på Solliden med HKH Prins Bertil som ordförande. Efter förhandlingarna presenterade docent Elisabet Hidemark sitt nyutkomna verk "1700-TALS TEXTIL, Anders Berchs samling i Nordiska museet". Intendent Eva Dahlman informerade om K. W. Gullers nyförvärvade bildsamling. Vännerna har bidragit till båda. Förste intendent P. O. Palm berättade om Skansens nyinvigda Skogens Hus, som sedan besöktes.

P. O. Palm var också en lyhörd och underhållande guide vid gökottan, som detta år förlades utanför Skansens hank och stör.

Höstens program inleddes med en utflykt till Julita. Direktör Sune Zachrisson visade det nyinvigda genbanksmuseet med utställningen "Gener för generationer" och klargjorde komplicerade sammanhang, om helhetsperspektiv och nödvändigheten av mångfaldens bevarande.

Den 23 oktober presenterade docent Elisabet Hidemark vid en förhandsvisning för vännerna Anders Berchs unika samling undervisningsmaterial från 1700-talet.

Skansen-chefen Eva Nordenson välkomnade en stor samling vänner med barn och barnbarn till familjedag på Skansen en novembersöndag med rundvandringar bland stugor och djur, med Skansens guider och specialkartor.

I november besöktes också det nya Vin- och Sprithistoriska Museet. Ett glas vin från bolagets egen vingård i Frankrike avslutade kvällen.

Lucia firades på Nordiska museet den 13 december. Julglögg och julhandel i museets välfyllda stånd inledde kvällens samvaro och till luciakaffet lät Oscarskyrkans diskantkör sin sång ljuda under museets höga valv – en stämningsfull och fin avslutning på årets program.

Personalförteckning

Personalförteckningen omfattar fast anställd personal den 30 juni 1991. Under året har museet dessutom haft ett betydande antal vikarier, projekt- och extraanställda.

MUSEILEDNING

Styresman Sten Rentzhog
Bitr styresman Bengt Nyström
1:e byråsekreterare
Karin Rahlén
Eva Steen
Registratorer
Anne von Friesendorff
Kerstin Warrender

Information
Intendent Maria Regazzoni Rapp

Kansli
Ekonomienhet
Ekonomichef Lennart Agerberg
Kamrer Marianne Giegold
1:e byråsekreterare
Ann-Marie Helander
Jouni Kumpulainen

Kontorsservice
Expeditionsförman Bengt Nilsson
Assistenter
Thore Holmberg
Jonas Nilsson
Bernt Sundberg

Fastighetsfrågor
Intendent Peter Blom
Tyresö slott:
Uppsyningsman Henry Olsson
Trädgårdsarbetare Mikael Ekström

Lokalvård Stockholm
1:e lokalvårdare Anna-Greta Carlsson
Lokalvårdare
Ann-Gerd Fridén
Anna-Britta Hansson
Maria Henriques
Grethel Karlsson
Inger Lindroos

Förlag
Intendenter
Hans Medelius
Berit Nordin
Byråassistenter
Agneta Johansson
Bengt Singman

Museiservice
Avdelningsdirektör Rune Hermansson
Assistenter
Domenico Mazzola
Nils Nilsson

Intendent Ulf Hamilton

Personalenhet
Personalchef Mats Österman
Bitr personalchef Ulla Persson
1:e byråsekreterare
Kerstin Cunelius
Ingegerd Eklöf
Eivor Wetterström
Wera Wintzell
Byråsekreterare Gunilla Öberg-Bäckman

Kulturarvets administration
1:e byråsekreterare Ella Olsson
Assistenter
Gunvor Jansson
Ann-Mari Jernberg
Marianne Lomyr
Anita West
Lokalvårdare
Gun-Britt Axelsson
Grethel Norling
Tekniker Ove Sundén

FORSKNINGSGRUPP

1:e intendenter
Jonas Berg
Elisabet Hidemark
Mátyás Szabó

DOKUMENTATIONSAVDELNING

Avdelningschef Barbro Bursell
Avdelningssekreterare Eva Olsson
Intendenter
Teje Colling
Sofia Danielson
Eva Fägerborg
Cecilia Hammarlund-Larsson
Torbjörn Lundquist
Janken Myrdal
Lena A:son Palmqvist
Annette Rosengren
Byråassistenter
Ingrid Parr
Inga Skoglund
Amanuens Fausto Cabrera-Samaniego

SAMDOK-sekretariat
Intendent Eva Silvén-Garnert

FÖREMÅLSAVDELNING

Avdelningschef Ingrid Bergman

Antikvarisk sektion
Intendenter
Sigrid Eklund Nyström
Inger Bonge-Bergengren
Elisabeth Brundin
Birgitta Conradson
Per Falck
Berit Eldvik
Johan Knutsson
Helena Lindroth
Ingrid Roos Björklund
Johan Åkerlund
Amanuens Eva Kämsby
1:e byråsekreterare Ulla Tegman
Assistent Åsa Lidman
Museiassistent Ulla Andersson

Vårdteknisk sektion
Chefskonservator Marie Louise Wulfcrona
Konservatorer
Karin Björling-Olausson
Maria Brunskog
Catharina Sack
Per Westberg
Registrering: intendent Heidi Henriksson
Märkerska Eva Lamm

Kulturarvet Vård (Falun)
Intendent Maj-Lies Lofvars-Nyström
Fotografer
Nils Olsson
Elisabet Sjöberg
Museiassistenter
Lars Andersson
Ruth Aspman
Ethel Bengtsson
Mari Eliassen
Ruth Eliassen
Liselott Lindström
Maria Rogndahl
Agneta Schröder
Birgitta Sigmundsson
Marketta Söderström

Tekniker
Elsa Backlund
Håkan Englund
Lennart Engwall
Sören Hedin
Marianne Karlsson
Stig Pettersson
Östen Snickås
Lars Sundell
Sonja Wallin
Bror Wikblad
Britt Wikman

Magasinsenheten
Förrådsmästare Bertil Granqvist
Förrådsförmän
Mattias Berg
Jens Karlsson
Per-Olof Wallgren

Centralmagasinet
Museiassistent Inger Hålling
Förrådsförmän
Leif Andersson
Lars Berggren
Kjell Harrysson
Stig Österdahl
Lokalvårdare Anita Jokinen

Textilmuseet, Högbo
Intendent Eris Erlandsson
Museiassistenter
Yoko Lexander
Britt-Marie Nilsson
Aino Odenryd
Ann-Louise Tysklind

UTSTÄLLNINGSAVDELNING

Avdelningschef Berit Rönnstedt
Avdelningssekreterare Ylva-Li Eriksson
Intendenter
Britt Bogren Ekfeldt
Lena Kättström
Kersti Wikström
Scenograf Gert Wibe
Amanuens Thomas Larsson

Utställningsverkstad
Verkstadschef Anders Eriksson
Bitr verkmästare Björn Solberg
Hantverkare
Dag Holmberg
Stefan Liman
Mats Norberg

Barn- och ungdomssektion
Intendenter
Annika Tyrfelt
Ingeborg Borgenstierna
Eva Lundin

Handikappverksamhet
Intendent Anna Hansson

Servicesektion
Intendenter
Margareta Wiming
Johan Silvander
Byråassistent Birgitta Syrén
Uppsyningsman Johan Olsson
Museivakter
Karin Jacobsson
Olof Kihlskog
Birgitta Prastorfer
Mona Wedholm
Museitekniker
Rickard Sjöholm
Börje Sutter
Ingrid Svensson

Telefonväxel
Telefonister
Åsa Lidman
Yvonne Mellbom
Malena Orstadius

Information och museibutik
Byråsekreterare Karin Hammarin

MINNESAVDELNING

Avdelningschef Ebbe Schön
Avdelningssekreterare Ulrika Hemming

Bibliotek
Bibliotekarier
- Bo G Nilsson
- Monika Carlheim-Gyllensköld
- Brita Geijer
- Anita Larson

Byråsekreterare Birgitta Norbäck-Ivarsson
Amanuens Mimi Waering
Assistenter
- Lars-Erik Karlsson
- Sven Åstrand

Arkiv
Intendenter
- Carin Tisell
- Gunvor Vretblad
- Eva Dahlman
- Ingrid Neil
- Åsa Thorbech

Negativregistratorer
- Birgitta Jönsson
- Ann-Charlotte Sundberg

Assistenter
- Tomas Fermelin
- Björn Forsberg
- Anna Hagelbäck
- Kjell Johansson
- Kurt Larsson
- Eeva Nilsson
- Kerstin Pettersson
- Yvonne Svensson
- Lars Ullman

Kulturvårdscentrum Kiruna
Assistenter
- Tore Fjällborg
- Lili Lindehag

Kulturvårdscentrum Malmberget
Assistenter
- Eva Töyrä
- Marita Gyllenäs-Zetterqvist
- Alice Mikaelsson
- Birgitta Olofsson-Engström
- Anne-Lis Wikman-Kultima

Kulturvårdscentrum Ulriksfors
Assistent Evy Ann Mattson

Fotosektion
1:e fotografer
- Sören Hallgren
- Birgit Brånvall

Fotografer
- Eva Aspelin
- Bertil Höglund
- Terttu Höglund
- Hans Koegel
- Mats Landin
- Peter Segemark

Fotobiträde Siv Wenngren

Kulturhistoriska undersökningen
Intendenter
- Stefan Bohman
- Rolf Kjellström
- Ulla Lindström
- Ottonie Nyberg
- Dan Waldetoft
- Christina Westergren
- Annika Österman

Folkminnessamlingen
Intendent Birger Grape
Assistenter
- Gunnar Källblom
- May Sundqvist

ADB-enhet
Intendenter
- Christer Larsson
- Göran Bergengren

ADB-enheten Falun
Programmerare Peter Fridlund
Assistenter
Inez Bergman
Mohamed Hassan
Vivianne Lundgren
Museitekniker
Monika Nicklasson
Ingrid Nyberg
Ann-Sofie Sandberg

JULITA GÅRD OCH MUSEER

Direktör Sune Zachrisson
Jan Pettersson
Else Karlsson-Strese
Gunnar Ahnstrand
Olof Carlsson
Sven-Arne Friberg
Sven Frisell
Roland Fuhr
Tore Gustavsson
Birgitta Johansson
Ellen Jensen
Lars-Olov Johansson
Tarmo Jokinen
Karl-Erik Karlsson
Margareta Karlsson
Kurt Larsson
Birgitta Lindström
Lennart Lindström
Karl-Gunnar Magnusson
Bo Nensén
Bernt Pettersson
Carl-Enar Pettersson
Kay Pettersson
Kalju Pärnäste
Claes-Göran Törnqvist
Sten Widell

Skogsförvaltning
Erik Gotthard
Arne Karlsson
Bert Olsson

Julitaförbundet
Peter Nilsson
Bonnie Isbrant

INSTITUTET FÖR FOLKLIVSFORSKNING

Professor Åke Daun
Assistenter
Inger Clevler
Eva-Mia Hagrot
Katarina Nordli

(Övrig personal avlönad av Stockholms Universitet.)

SKANSEN UNDER 1990

Kulturhistoriska avdelningen

NYANLÄGGNINGAR

Snickerifabriken. Den under förra året påbörjade genomgången av maskiner och motorer har fortsatt med hjälp av pensionerade maskinreparatören Arnold Höök. Verkstaden är snart i ett sådant skick att transmissionssystemet fungerar och de flesta maskinerna kan köras.

UNDERHÅLLSARBETEN

Biologiska museet. Under året har den sista etappen av arbetet med omläggning av taket genomförts. De handkluvna spånen har lagts av byggmästarna Arne och Sven Ekdahl från Vikingstad.

Bondegatan 50. Fasaden mot gatan och södra gaveln har färgats med platsberedd ljus Falu rödfärg medan luckor och foder målats med platsblandad linoljefärg, beredd av olja från svenskodlat lin, pigmenterad med zinkvitt och grön umbra. Fönsterkarmar och -bågar har målats med samma sorts linolja, pigmenterad med bränd terra di Siena.

Bokhantverkshuset. Gatufasaderna har färgats med platsblandad linoljefärg, beredd av olja från svenskodlat lin, pigmenterad med zinkvitt, grön umbra och kimrök. Dörrblad, fönsterkarmar och -bågar, samt luckor har målats med samma sorts linolja, pigmenterad med huvudsakligen guldocker och zinkvitt. Grunden har bestrukits med stenkolstjära.

Delsbogården. Den under hösten 1989 genomförda byggnadsrenoveringen (se föregående årsredogörelse) efterföljdes under våren av en omfattande målningsrenovering/konservering utförd av målarmästare Kurt Fredriksson, Märsta. De flesta rummen i Västerängsstugan, Edsängsstugan och Sängstugan berördes, bl.a. målades många av taken om med limfärg. Vidare utfördes stänkmålning och schablonmålning på väggarna med limfärg samt linoljebehandling av fönster och dörrar. I Sängstugan målades vissa rum om med limfärg på nyspänd papp.

Hazeliushuset. Fasaden har målats med fabriksblandad linoljefärg, beredd av olja från svenskodlat lin, pigmenterad huvudsakligen med guldocker. Snickerierna har målats med linoljefärg, platsberedd av olja från svenskodlat lin och pigmenterad med bränd terra di Siena (fönster och dörrar) respektive grön umbra (foder). Plåtbaldakinen har målats likaledes med platsberedd linoljefärg, pigmenterad med ultramarin. Takets plåtdetaljer har målats med fabrikstillverkad linoljefärg. Grunden har bestrukits med stenkolstjära.

Moragården. Bergkarlåsloftets tak har i sin helhet lagts om med fyra lager björknäver och takved av handkluven (fyrkluven) stock, nyskurna täckkrokar och nya täckjor. Taket har vid gavlarna försetts med vindförband. Dessutom har lofträckets infästning i stocken ersatts med nytt virke. Även Färnäshärbrets tak har lagts om med fyra lager björknäver och nyskurna krokar och täckjor, medan takveden återanvänts.

Petissan. Fasaderna har färgats med platsberedd ljus Falu rödfärg. Snickerierna har målats med

linoljefärg, platsblandad av olja från svenskodlat lin och pigmenterad huvudsakligen med guldocker (fönster, luckor och portar) och grön umbra (foder). Portgången har målats med äggoljetempera, pigmenterad med zinkvitt och bensvart.

Plåtslageriet. Fasaderna har färgats med platsberedd Falu rödfärg. Snickerierna har målats med linoljefärg, platsberedd av olja från svenskodlat lin och pigmenterad med bränd terra di Siena (fönster och dörr) och huvudsakligen grön umbra (foder).

Skogaholms herrgård. Huvudbyggnaden har försetts med ny finputs av fabrikstillverkat kalkbruk. Den har målats med kalkfärg i nio strykningar. Färgen har beretts av gotlandskalk och pigmenterats med guldocker och bränd terra di Siena. Arbetet har utförts av byggmästare Arne Ekdahl från Vikingstad.

Flyglarna har rödfärgats med platsberedd ljus Falu rödfärg. Fönster och dörrar har målats med linjoljefärg, platsberedd av olja från svenskodlat lin och pigmenterad med huvudsakligen guldocker (fönster och dörrar) och grön umbra (foder).

Flyglarnas tak har lagts om i sin helhet med handkluven och tjärdoppad furuspån. Arbetet har utförts av byggmästarna Arne och Sven Ekdahl.

Paviljongerna har färgats med fabrikstillverkad slamfärg med beteckningen Falu ockra. Kulören har justerats på platsen. Snickeridetaljerna har målats med linoljefärg, beredd av olja från svenskodlat lin och pigmenterad i likhet med flyglarnas snickerier.

Stora Gungan. Fasaden och snickerierna har målats med linoljefärg, platsberedd av olja från svenskodlat lin och pigmenterad med guldocker och bränd terra di Siena (fasaden), grön umbra (luckor, foder och lister) och bränd terra di Siena (fönster och dörrar).

Arbetet har utförts av Bo Olofsson och Ragnar Wallin från Gunnarssons måleri i Katrineholm.

Skylten är nymålad och nykomponerad av Anne-Marie Gnista.

Vastveitloftet. Taket har lagts om med fyra lager björknäver, nyskurna krokar och täckjor, nya vindskivor och två lager grästorv.

Då intet annat är nämnt har renoveringsarbetena utförts av Skansens byggnadsavdelning.

ÖPPETHÅLLANDE, AKTIVITETER

En av Skansens angelägnaste uppgifter är att hålla så många som möjligt av de kulturhistoriska byggnaderna öppna för allmänheten. Öppethållandets omfattning anpassas efter årstiderna. Liksom föregående år har antalet hus, som varit öppna dagligen, varierat från minst 5 vintertid till 29 under sommaren, då flertalet anläggningar varit öppna varje dag till kl. 17.00. Vissa anläggningar såsom Finngården, Hornborgastugan, Lappvistet, Linberedningsverket och Julius Kronbergs ateljé har dock varit öppna för besök endast kortare perioder.

För att göra de stängda husen tillgängliga för besök under lågsäsongen har en värdinna funnits tillhands måndag–lördag kl. 13.00–15.00 under perioden september–maj. Denna service har varit kostnadsfri.

Krukmakeriet som arrenderas av Peter Asshoff har varit i drift större delen av året, under vintersäsongen dock endast på söndagarna. I garveriet har Elisabeth Allvar demonstrerat och sålt tygtryck under sommaren.

Glashyttan arrenderas av Göran Hammar. Glasblåsning visades dagligen i april och under perioden september–november. Under sommaren var hyttan stängd för renovering och tillbyggnad.

Smedjan har varit utarrenderad till smeden Egidio Bencivenni, som varit i verksamhet periodvis under året.

Programverksamheten i hus och gårdar planeras och genomförs i samråd mellan program- och kulturhistoriska avdelningarna. Kulturhistoriska avdelningen svarar ensam för den verksamhet som syftar till att kontinuerligt levandegöra husen, t.ex. textil verksamhet, drift av fäbod och linberedningsverk, jularrangemang i husen, hantverksdagar i Stadskvarteren, visningar m.m. För åskådlighetens skull redovisas den kulturhistoriska programverksamheten under programavdelningen.

Som en del av den kulturhistoriska visningsverksamheten i byggnaderna har i år som tidigare värdinnorna varit sysselsatta med textil verksamhet som syftar till att ersätta känsliga originaltextilier med kopior.

UNDERVISNING, GUIDEVERKSAMHET

Den *undervisning* för skolornas elever som bedrivs inom den kulturhistoriska sektorn av Skansen organiseras och ombesörjs av Nordiska museets undervisningsavdelning i samarbete med Skansens kulturhistoriska avdelning. Undervisningen utförs av museilärare.

Skansens museilärare har i år gjort uppskattade visningar av de traditionellt dukade julborden i de kulturhistoriska husen.

Många studieförbund och högre läroanstalter har undervisning och kurser förlagda till Skansen, bl.a. Konstfackskolan och Tekniska högskolans arkitektursektion. För institutionerna för folklivsforskning (etnologi) vid Uppsala och Stockholms universitet är Skansen ett ofta utnyttjat studiefält.

Guideverksamheten sköts av kulturhistoriska avdelningen. Guidade rundvandringar erbjöds dagligen under tiden 15 maj–15 september. Dessa guideturer har genomförts av museilärare. Svenska och engelska har varit de dominerande språken men visningar på tyska och franska har också förekommit. De dagliga guideturerna har varit kostnadsfria men museilärarna har också genomfört ett stort antal förbeställda visningar mot extra avgift.

KLÄDKAMMAREN

Skansens Klädkammare har under det gångna året haft en omfattande verksamhet. Årets program med drygt 1.000 medverkande i dräkter har löpt som vanligt men präglades också av förberedelser inför 100-årsjubileet 1991. Det mål som man satt upp att hela Skansen skall vara öppet under jubileumsveckan och sjuda av aktiviteter har gjort att mycket nysömnad måste planeras. Produktionen av 1890-talskläder inför jubileet påbörjades.

Uthyrningen har varit något större än året innan men under högsäsong har vi tyvärr ej kunnat hjälpa till då vi varit alltför upptagna med kläder till Skansens egna program.

I samband med den offentliga hattparaden 6 maj gjorde Klädkammaren en historisk hattparad på Sollidenscenen.

En dräktparad med temat olika material: siden, sammet, lin och ull visade vi i Gammelvala i Brunskog i juli och på Sollidsscenen i augusti.

En utställning av västar ordnades i Novilla tillsammans med Tidningen Land under våren. Den bestod dels av bidrag från en tävling dels av en historisk del med mansvästar från Klädkammaren.

Visningsverksamheten på Klädkammaren har begränsats till textilklasser. Ca 400 personer har fått guidning.

Programavdelningen

KULTURHISTORISKA PROGRAM

Under de flesta av årets dagar har kulturhistoriskt intressanta hantverk och hemsysslor visats i husen och gårdarna – vävnad, spånad och bakning är några exempel på denna omfattande verksamhet.

I Stadskvarteren har *Hantverksdagar* arrangerats 11 söndagar under våren och hösten och i samband med Pensionärernas dag den 23 augusti. Skansens borgerskap har då bemannat verkstäderna och visat prov på sitt hantverkskunnande.

Den 30 september utökades Hantverksdagen till en Stadskvarterets dag med torghandel, positivspel, lekande barn och stadens polis patrullerande i folkvimlet.

Efter tillbyggnad har Glashyttan varit öppen dagligen från september till mitten av november, därefter under söndagar. Krukmakeriet har varit öppet dagligen under högsäsong, utom måndagar, i övrigt söndagar. Smide har demonstrerats i Smedjan, och i Guldsmedshuset har man präglat och graverat smycken.

I varierande omfattning har dessutom verksamhet pågått i de flesta verkstäder vid ett flertal tillfällen under resten av året.

Bageriet har under lör- och söndagar tillhandahållit nybakade bullar.

I Bagarstugan har Ulf Edlund med familj bakat och sålt tunnbröd.

Nybakade smålandskringlor kunde avsmakas i Posthuset vid några tillfällen under april.

Vid Fågeldammarna röktes böckling och halstrades sotare av familjen Wikström från Möja under mars–april och november–december. Nävgröt med fläsk serverades i Ekshäradsgården under söndagarna i mars. Ystning, kärning eller messmörskokning har visats dagligen i Fäboden från mitten av juni t.o.m. augusti.

Under en vecka i juni anordnade Stockholms läns hemslöjdsförening en spånadskurs i Ekshäradsgården. Slåtter på gammalt vis pågick sista veckan i juni runt om på Skansen.

Den 1 juli kunde man följa buföringen från Moragården till Fäboden. Lindagar anordnades 30 augusti–2 september, då linberedning visades i Linberedningsverket och Älvrosgården. Örebro lin presenterade linoljefärger, linprodukter samt visade oljepressning vid Hazeliushusets gård.

Tröskning visades i Sommarhagen och malning på Främmestadskvarnen av Skansens byalag den 8–9 september.

Under november–december pågick, som en del av julförberedelserna, tunnbrödsbakning, ljusstöpning, halmslöjd, bryggning av gotlandsdricka. Julbak ägde rum i Skånegården veckan före jul.

Skansens spelmän har spelat låtar i Bollnässtugan sön- och helgdagar under vintern, våren och hösten samt varje dag utom söndagar under sommaren. Spelmännen har dessutom medverkat vid uppvisningar med Skansens ringleksbarn och Skansens folkdanslag. Ledare har varit Sivert Hellberg.

Skansens folkdanslag kunde den 1 juni inviga den nya Tingsvallenscenen och har sedan bjudit på uppvisningar dagligen t.o.m. augusti samt under söndagar i september.

Folkdanslaget har dessutom vid ett 20-tal tillfällen uppvisningsdansat i samband med företagskonferenser inom och utanför Skansen, och turnerat i Tyskland, England och Irland. Ledare för folkdanslaget har varit Peter Nyberg.

Skansens ringleksbarn har haft uppvisningar på Tingsvallenscenen lördagar samt sön- och helgdagar från mitten av maj t.o.m. midsommar, samt söndagar från mitten av augusti till slutet av september. Ledare har varit Gunnar Andersson och Elisabet Åberg.

ZOOLOGISKA OCH BOTANISKA PROGRAM

De zoologiska och botaniska programmen har delvis utformats som visningar och guidade turer runt om på Skansen.

Under skolornas vinter- och påsklov anordnades guidade matningsturer till djuren. Gökottan den 8 maj leddes av Pelle Palm och Lars-Erik Larsson.

I samarbete med Åhléns planterades i Skansens blomsterlöksbacke 100.000 tulpanlökar som under våren blommade i alla färger. Den 5–6 maj anordnades en särskild Tulpanfest då blomsterexperter gav råd och tips om plantering och skötsel.

Biodling har demonstrerats vid Posthuset av Stockholms Biodlarförening varje lördag–söndag från mitten av juni till mitten av augusti. Föreningen stod också som arrangör för Honungens dag den 8 september.

Sveriges Zoologers Konservatorer anordnade den 9–10 juni SM i Djurmontering i Novilla. Tävlingsbidragen utgjordes av ett 50-tal, med imponerande konstfärdighet, uppstoppade djur.

Den 8 juli arrangerades i samarbete med Svenska Rosensällskapet och Gröna Ringen Rosornas dag. I Rosengården visades mängder av äldre och nyare rossorter. Här gavs också råd om skötsel av Ulf Schenkmanis och Lars-Eric Samuelsson. Allmänna Sången avslutade med en konsert I rosens tecken på Sollidenscenen.

Tacksägelsedagen den 14 oktober arrangerades i Seglora kyrka ett praktfullt stilleben av frukt och grönsaker i samband med skördegudstjänsten.

TRADITIONELLA HÖGTIDER

Valborgsmässofirandet inleddes med studenttåg, sång av Stockholms studentsångarförbund, tal till våren av Ana Martinez samt konsert av Kårsdraget. På kvällen, efter en uppvisning av Skansens folkdanslag och den traditionella skånska leken Slå katten ur tunnan, tändes bålet, Par Bricole sjöng och på Sollidenplanen avfyrades det stora vårfyrverkeriet.

Norges nationaldag den 17 maj högtidlighölls med festgudstjänst i Seglora kyrka, festtåg och ett högtidsprogram på Sollidenscenen. Tal hölls av statsminister Jan P. Syse och av ambassadör Oscar Vaernö. För skön sång svarade operasångerskan Solveig Kringlebotn. Östensjö Janitsjar spelade. Generalmajor Björn Egge framförde en hyllning med anledning av 45-årsminnet av Folke Bernadotte-aktionen. Efter scenprogrammet hölls Vastveitloftet öppet för visning.

Sveriges nationaldag den 6 juni firades i närvaro av kungafamiljen. Högtidstalet hölls av Svenska Naturskyddsföreningens generalsekreterare Anders Wijkman och med vacker sång medverkade operasångerskan Britt-Marie Aruhn. Elever från Britt-Marie Berggrens balettskola Eftr. genomförde ett uppvisningsprogram, Adolf Fredriks musikklasser sjöng och Stockholmsmusikens garnisonskår konserterade. Årets fanor fördes in av medlemmar ur Skansens folkdanslag. Programmet direktsändes i TVs Kanal 1.

Finlands dag arrangerades den 10 juni. Vid festprogrammet på Sollidenscenen underhöll M. A. Numminen, Ritva Koistinen kantelegrupp och Norrtälje blåsorkester.

Den 17 juni högtidlighölls Islands nationaldag med festtåg, musikstund i Seglora kyrka och högtidsprogram på Sollidenscenen. Högtidstalet hölls av ambassadör Thordur Einarsson. Operasångare Magnus Stein medverkade med solosång.

På midsommaraftonen kläddes och restes majstången på Tingsvallen och därefter drogs dansen igång av Skansens spelmän, folkdanslag och ringleksbarn. Sång- och dansspelet I midsommartid, med Stefan Groth som solist, framfördes på midsommardagen och efterföljande söndag.

Bellmandagen den 22 juli inbjöd baron Wennerstedt med familj till besök i Skogaholms herrgård. Två konserter gavs av Anne-Charlotte Rudenstedt och Bellmanorkestern under Curt Puke, och på planen framför herrgården dansades française. I Balderslunden serverades en måltid på Bellmans vis, vartill trubadurerna Björn Arahb och Pierre Ström underhöll med sång. Skansenkören sjöng vid hus och gårdar.

Julmarknaden på Marknadsgatan och Bollnästorget hölls den 2, 9 och 16 december. I hus och gårdar pågick julförberedelserna.

Luciakröningen i samarbete med veckotidningen Året runt ägde rum på Sollidenscenen den 9 december med Ulf Elfving som programledare. Prinsessan Christina krönte Sveriges Lucia 1990, Anna Jansson från Uppsala. Efter kröningen avfyrades ett stort julfyrverkeri från Sollidenplanen.

Luciadagen den 13 december firades också med luciastund i Seglora kyrka.Skansenkören medverkade med sång och luciatåg.

På juldagsmorgonen hölls traditionsenligt julotta i Seglora kyrka, under medverkan av Skansens kyrkokör.

Skansens stjärngossar vandrade under jul-, nyårs-, och trettondagshelgerna runt mellan gårdarna och sjöng under ledning av Uno Hendrixon.

Nyårsfirandet direktsändes i TVs Kanal 1. Katarina kyrkas körer sjöng, Jarl Kulle läste Alfred Tennysons Nyårsklockorna, och därefter avfyrades ett stort fyrverkeri som en inledning på jubileumsåret.

ÖLANDSDAGAR

Som en uppföljning av fjolårets uppskattade landskapsdagar arrangerades den 2–3 juni en Ölandshelg på Skansen. Vid de nyrestaurerade kvarnarna bjöds på underhållande musik av Ölands spelmansgille och på olika platser kunde man t.ex. lära sig mer om tokkvastbindning, brännvinskryddning och provsmaka öländska kroppkakor.

JUBILEER

Den 13 maj anordnades en stor programdag med anledning av Adolf Fredriks musikskolas 50-årsjubileum. Skolans elever framträdde med sång och musik vid konserter runt om på Skansen och i Skogaholms herrgård hölls musikalisk salong.

STINGKLUBBENS SPORTLOVSREDAKTION

Den 1–4 mars genomfördes i samarbete med tidningen Expressen ett stort sportlovsprogram för alla skollovslediga barn och ungdomar.

Vid Stingklubbens redaktion i Novilla gav journalister från tidningen råd och hjälp till dem som sändes ut på reportage runt om på Skansen.

I Lappvistet bakades glödkakor, i Bragehallen pågick Barncirkus.

För tipspromenaden Skansen Runt förrättades dagligen prisutdelning i Novilla.

En 16-sidig Stingklubbstidning, tryckt i tabloidformat, blev ett bestående minne från veckan.

Under hela sportlovet fick barnen som vanligt pröva på att själva karda och spinna ull i Älvrosgården, följa med på matningsturer till djuren och besöka fiskrökeriet vid Fågeldammarna.

MED LIV OCH LUST

I samarbete med Barnomsorgen, Socialtjänsten i Stockholm, anordnades den 24 september–5 oktober Barnomsorgens veckor Med Liv och Lust.

I Novilla hölls föreläsningar för Barnomsorgspersonal och i Folkets hus gavs olika uppföljningsseminarier. På Bollnästorget bjöds på sång, dans och lekar.

Den 30 september arrangerades på Sollidenscenen ett barntoppmöte, med medverkan av socialminister Bengt Lindqvist.

TILLSAMMANS MED . . .

. . . Fotofrämjandet anordnades den 5–6 maj Fotodagar med start för Hemmets veckotidnings fototävling Ögonblick man minns. Vid fem olika fototipspunkter gav instruktörer råd och hjälp vid fotografering. Tävlingen pågick t.o.m. den 31 augusti.

. . . Svenska Ungdomsringens Stockholmsdistrikt arrangerades Svenska Ungdomsringens dag den 19 maj med festtåg, dansuppvisningar, folkmusik och lekar.

. . . Stockholms körförbund arrangerades Sångens dag den 20 maj med sång av ett stort antal körer runt om på Skansen.

. . . Nykterhetsrörelsens organisationer firades Folknykterhetens dag traditionsenligt på Kristi Himmelfärdsdag den 24 maj. Vid festprogrammet på Sollidenscenen talade DKSNs ordförande Karin Israelsson. Programledare var Ingemar Weiner.

. . . Bygdedansens vänner anordnades den 26 maj Bygdedansens dag med dans,musik och "buskspel" runt om på Skansen.

. . . Första Sparbanken anordnades en familjedag den 27 maj. I Seglora kyrka uppfördes den Nicaraguanska bondemässan, medan programmet på Sollidenscenen p.g.a. regn måste flyttas till Bragehallen, där ett stort antal körsångare under Kjell Lönnås ledning framträdde.

. . . Stockholms kommunala musikskola genomfördes den 30 maj Musikskolans dag med ett rikligt programutbud.

. . . Danshögskolan och Balettakademin gavs den 31 maj en dansuppvisning på Sollidenscenen.

. . . Nordiskt Musikkonservatorium arrangerades en musikdag den 1 juni med konserter i Seglora kyrka och Skogaholms herrgård. I Bragehallen framfördes musik ur Carmen.

. . . Stockholms spelmansgille genomfördes en Folkmusikdag den 9 juni med spelmansmusik och dans på scener och gårdsplaner.

. . . Svenska Unicef-kommittén anordnades en Unicef-dag den 16 juni. På Sollidenscenen underhöll Eva Serning, Sune Mangs och Bengt Krantz. Tal hölls av kommitténs ordförande Lisbet Palme. Programledare var Helena Kallenbäck och Karl-Erik Norrman. I Skogaholms herrgård gav årets Jenny Lind-stipendiat Eva Mannerstedt-Svärd en uppskattad konsert.

...Stiftelsen Svensk Tonkonst arrangerades en Svensk musikhelg den 30 juni–1 juli med körkonsert och musikalisk frågelek på Sollidenscenen.

...Vasa Orden av Amerika m fl organisationer hyllades den 5 augusti Årets Svensk-Amerikan, Oscar A Lundin, som fick mottaga Den Gyllene Plaketten.För underhållningen svarade operasångerskan Tua Åberg, Fullerton Children's Repertory Theater och en septett ur Stockholmspolisens musikkår. Högtidstalet hölls av Förenta staternas ambassadör Charles E. Redman.

...Sveriges dragspelares riksförbund, Svealandsregionen, och Medborgarskolan genomfördes den 12 augusti en stor dragspelsdag, Dragspel till tusen.

...LO-distriktet i Stockholms län arrangerades LO-distriktets dag den 19 augusti. Vid festprogrammet på Sollidenscenen hölls tal av arbetsmarknadsminister Mona Sahlin och LO-distriktets ordförande Sven Gladh. Tito Beltrán underhöll med skön sång.

...Stockholms socialförvaltning anordnades Pensionärernas dag den 23 augusti. Vid huvudprogrammet på Sollidenscenen hälsade landstingsrådet Wilhelm Forsberg välkommen, socialborgarrådet Karin Jonsson talade och Stig Holm, Stig Carlberg och Tosse Bark svarade för musikunderhållningen. Dessutom bjöds på mannekänguppvisning och ett uppskattat framträdande av Lars Lönndahl med kör från Adolf Fredriks musikskola. På Bollnästorget spelade Sture Strömbergs trio till eftermiddagsdansen.

...Visans vänner arrangerades den 26 augusti en visfest med medverkan av våra mest populära trubadurer, vissångare och musikgrupper.

...Frälsningsarmén genomfördes den 1 september ett program med ett stort antal musikaliska framträdanden.

...Telefonaktiebolaget LM Ericsson och dotterbolag arrangerades den 2 september Ericsson-dagen, med en mängd uppskattade aktiviteter runt om på Skansen. På Sollidenscenen framträdde Sonja Stjernquist samt Ericsson-kören.

...Stockholms läns hushållningssällskap m.fl. organisationer genomfördes den 7 september länsfinalen i Mat i 9:an på Sollidenscenen. Ulf Elfving var programvärd och en musikgrupp från Fryshuset framträdde. I hus och gårdar visades vardagsmat och kosthållning från förr i tiden.

...Svenska Russavelsföreningen anordnades den 8 september Russets dag med en utställning av de bästa gotlandsrussen från hela Sverige.

...Dagens Nyheter arrangerades den 9 september DNs skördefest och odlartävling vid Skogaholms herrgård. Uppskattad prisutdelare var Lars Ulvenstam

...Hyresgästföreningen i Stor-Stockholm anordnades den 16 september Hyresgästens dag med Lars Berghagen show, Little Gerhard och Lenne Broberg samt en bostadspolitisk debatt där bostadsminister Ulf Lönnqvist deltog.

...Köttinformation m.fl. organisationer arrangerades den 13–14 oktober Grisdagar med demonstration av styckning och tillagning, smakprover och försäljning av charkprodukter. På Bollnästorget genomförde Svenska grillsportförbundet SM i grillning och i Novilla kåserade Jan-Öjwind Swahn kring Svinpälsar, lortgrisar och fyllesvin. Här kunde man också beskåda en utställning om grisen i litteraturen, konsten och folktron.

...Föreningen Mälarkatten arrangerades den 3–4 november för 11:e året i rad Kattdagar i Novilla, Katt i Stad. Vid omröstningen om Miss Skansen valdes huskatten Myssie, i hård konkurrens av ett 40-tal siames-, perser- och andra huskatter, till publikens favorit och fick mottaga sin utmärkelse vid den högtidliga prisceremonin.

SPORTIGT OCH SPÄNSTIGT

Skansens Lilla Vasalopp för barn och ungdomar under 15 år arrangerades den 18 februari i samarbete med Ungdomskorpen men fick tyvärr ställas in p.g.a. snöbrist. Den 1 april arrangerades Sleipners Terräng.

Handbollens dag arrangerades i samarbete med Stockholms Handbollförbund den 12 maj med uppvisning av de nyblivna handbollsvärldsmästar-

na samt matcher i ungdoms-turneringen Skansen Cup på Sollidenplanen. Uppskattad konferencier var Arne Hegerfors och för musikunderhållningen svarade Wermdö Brass och Klasse Möllberg. 1993 års VM-arrangerande städer presenterade sig med utställningar vid olika gårdar.

Den 18 augusti arrangerades i samarbete med Stockholms Brottningsförbund Brottningens dag med en ungdomslagmatch mellan Stockholm och Oslo.Tävlingsspeaker var Lennart Öberg.

Djurgårdsrundan anordnades som vanligt i samarbete med SoIK Hellas. I år gick tävlingen den 15 september.

Friluftsfrämjandets dag hade förlagts till den 4 februari och den 7 oktober och gav besökarna tips om tänkbara friluftsaktiviteter inför vår- och vintersäsongen.

Scouternas patrulltävlingar i samarbete med KFUKs-KFUMs scoutdistrikt avslutade den 21 oktober idrottsåret på Skansen.

SKOLLOVSAKTIVITETER OCH ANDRA BARNPROGRAM

Söndagar från januari t.o.m. påskhelgen har Barncirkusföreställningar anordnats i Bragehallen. Stallflickorna och stallpojkarna har uppträtt och Ulf-Håkan Jansson fungerat som cirkusdirektör. Ulf-Håkan Jansson har spelat Kasperteater på Orsakullen alla lördagar och söndagar under maj–september. Vid Orsakullen har också Sagostigen varit utlagd under sommaren.

I samarbete med Stockholms socialförvaltning, Östermalm anordnades den 10 maj ett särskilt förskoleprogram. I Seglora kyrka ledde Eilert Gabrielsson gudstjänsten för stora och små och på Bollnästorget bjöds på dans, rörelselekar och sång.

Varje dag under sommaren samt helger och skollov under resten av året har man kunnat pröva på en ridtur på någon av Skansens hästar.

Den 22–23 september kunde man hälsa på Tant Brun, Tant Grön och Tant Gredelin och gå i skola hos Farbror Blå i Stadskvarteren.

I samband med julförberedelserna i december kunde man i Väla skola lyssna till berättelser om olika jultraditioner, och i Folkets hus gavs en barnteaterföreställning om Julspöken i midvintertid.

Den 22 december genomfördes Ungdomskorpens klappjakt med frågepromenad för alla barn.

Förutom ovannämnda aktiviteter har särskilda barnprogram anordnats i samband med de flesta av årets Medarrangörsdagar.

TEATER

Den 30 juli var det säsongpremiär för Skansens sommarteater vid Tottieska malmgården. 12 föreställningar av Helena Nybloms skådespel Porträttet gavs i musikalisk bearbetning. För regin svarade Staffan Olzon och i föreställningen medverkade Marie-Louise Gefvert, Ulrika Precht, Johan Edholm och Ulf Nordin, samt vid pianot Viktor Åslund. Vid premiärföreställningen närvarade operaångerskan Hilde Nyblom och akademiledamoten Gunnel Vallquist, som medverkade med författarpresentation i programbladet. Uppsättningen blev mycket uppskattad av de talrika besökarna och rönte stort intresse i massmedia.

Sång- och dansspelet Allmogebröllop för 100 år sedan framfördes den 9 juni vid Bergsmansgården av Kråkis folkdansgille.

SERIEPROGRAM

Allsång

Under fem torsdagskvällar i juni–juli anordnades traditionsenligt Allsång på Sollidenscenen med Bosse Larsson och Lasse Olssons orkester samt olika körer.

Gästande artister var bl.a. Berith Bohm, Peter Lundblad (7/6), Titti Sjöblom (14/6), Sonja Stjernquist, Eddie Oliva (21/6), Lasse Tennander (28/6), Bengt Hallberg, Gösta Taube (5/7). Serien spelades in av TVs Kanal 1.

Jazz på Skansen

Fem tisdagskvällar under juli månad kunde Skansenpubliken avnjuta jazz i sommarkvällen från

Sollidenscenen. Arne Domnérus var som vanligt värd, och i hans orkester fanns Rune Gustavsson, Ulf Johansson, Rune Carlsson och Sture Nordin. Serien gästades av följande artister:

Warren Waché, Louise Hoffsten (3/7), Lena Ericsson (10/7), Charlie Norman, Titti Sjöblom (17/7), Claes Jansson (24/7)) och Jesses Jazzband (31/7), som avslutade serien.

Skogaholmskonserter

Sommarens kammarmusikserie i Skogaholms herrgård arrangerades fem onsdagskvällar under tiden 4 juli–1 augusti och presenterade följande artister:

Göran Söllscher (4/7), Tobias Carron och Per Skareng (11/7), Tua Åberg (18/7), Ensemble Pasticcio (25/7) och David Aler (1/8).

Klassiska klanger

Klassiska klanger, Skansens sommarkonserter på söndagar, arrangerades i år för fjortonde året på Sollidenscenen. Under fyra kvällar, med början den 15 juli, var framträdanden planerade med Hillevi Martinpelto, ackompanjerad av Anders Wadenberg (15/7), Loa Falkman med Jan Eyron vid flygeln (22/7), Tito Beltrán till ackompanjemang av Thomas Lagerberg (29/7) och som avslutning Elisabeth Söderström med Lennart Rönnlund vid flygeln (5/8). Konserten den 15 juli fick dock ställas in p.g.a. regn.

ÖVRIGA DANS-, MUSIK- OCH SCENPROGRAM

Under sommarsäsongen har många populära orkestrar svarat för dansmusiken på Bollnästorget. Tisdagar, lördagar, söndagar samt tisdagseftermiddagar har det spelats blandad dansmusik, medan torsdagar och fredagar vikts för gammaldansen. Måndag- och onsdagkvällar har man kunnat dansa till gladjazz.

På Sollidenscenen framträdde Hasse Funck och hans Minifunckar med en barn- och familjeföreställning den 25 maj.

Den 25 augusti arrangerade Skansens Klädkammare en stor dräktparad, Siden, sammet, linne och ull, där dräkter i olika material från vikingatid till nutid presenterades.

Skansen har under året gästats av en rad orkestrar, musikkårer, körer och danslag från Sverige och många andra länder. Spårvägens musikkår från Göteborg, Milwaukee Wind Ensemble och Pedagoguskören från Ungern är några av alla dem som framträtt på Sollidenscenen och Bollnästorgets dansbana.

UTSTÄLLNINGAR I NOVILLA, RULLTRAPPSHALLEN OCH BIOLOGISKA MUSEET

I Novilla pågick t.o.m. 11 februari utställningen Lapptäcken och mycket mera i samarbete med ICA-kuriren.

Uppskattad var också utställningen Väst i nord och syd som arrangerades i samarbete med tidningen Land under perioden 7 april–4 juni.

Under augusti – september kunde man besöka Möbelbranschrådets utställning Möblemang, med möbler från sekelskiftet till våra dagar. På Sollidenplanen hade uppförts en glaspaviljong, där senaste möbelmodellerna presenterades.

Den 11 november–6 januari 1991 visades ICA-kurirens och Skansens utställning av Djuren i broderiet.

I övre Rulltrappshallen visades fram till 15 januari samt under perioden 2 december–13 januari 1991 utställningen Jul i vårt hus.

Utställningen Söders hus på Skansen visades ånyo under perioden februari–maj.

SEGLORA KYRKA OCH MISSIONSHUSET

I Seglora kyrka har gudstjänster hållits varje sön- och helgdag, varvid huvudsakligen präster från Stockholms stift har officierat.

Under sommarmånaderna har aftonbön hållits varje dag i samarbete med Stockholms stifts lekmannakårer. Under februari–maj och september–oktober på sön.- och helgdagar samt juni–augusti

på vardagar har det dessutom givits en särskild musikstund.

I kyrkan har under året ägt rum 79 vigslar och 44 dop samt 6 konfirmationer. Ansvarig för verksamheten har varit musikdirektör Ivar Rendahl.

I Missionshuset har varje söndagseftermiddag under mars–december firats gudstjänst i samarbete med olika frikyrkoförsamlingar i Stockholms län. Ansvarig för verksamheten har varit Georg Lindqvist, Stockholms Frikyrkoråd.

I anslutning till flera av gudstjänsterna i Seglora kyrka och Missionshuset har körer och solister deltagit med sång och musik samt med kyrkospel. Förutom dessa inslag har många separata musikframträdanden ägt rum i Seglora kyrka.

Skansenkören under ledning av Mats Hydbom har framträtt vid några tillfällen i samband med gudstjänster och musikstunder i Seglora kyrka samt i övrigt vid särskilda programdagar på Skansen.

KONGRESSER

Kongresser för anställda och inbjudna har under året anordnats av bl.a. Alcatel, IFLA (International Federation of Library Associations) och ECCO (European Cardiology Congress Organization).

ÖVRIGT

Tre lågprisdagar, då inträdesavgiften varit nedsatt till 1 krona, anordnades den 11 oktober, Skansens 99-årsdag, samt den 2 och 5 november.

Som programvärdar under sommarsäsongen har Berith Bohm, Charlie Elvegård och Sture Ström varit anställda.

Zoologiska avdelningen

ANLÄGGNINGAR OCH UTRUSTNING

Som en följd av lantbruksstyrelsens nya normer för kreaturshållning har fyra av spiltorna i stallet förlängts och avskiljningen mellan Skånegårdens två spiltor har ändrats. Skånegårdens stall har också fått en varmvattenberedare ("gömd" på höloftet). Ridstallets vagnslider har utbyggts väsentligt. Utrymmena för hölagring har samtidigt utvidgats rejält genom ett höloft ovanpå lidret; till detta har anskaffats ett uppfordringsverk för hö- och halmbalar.

I elefantstallet har intern-TV installerats för bevakning av djurens utrymmen och besökshallen. För att underlätta slussningen av elefanterna mellan stall och rastgård har el-spärrar installerats i servicegården, och för att förhindra direktkontakt mellan elefanterna och publiken har en rabatt anlagts mot rastgårdens mur/vallgrav.

Till fäbodvallen och säldammarna har en vintervattenledning dragits och i en av säldammarna har gjutits en plattform från vilken den populära "sälmatningsshowen" leds; i anslutning härtill har en högtalare monterats vid anläggningen, så att djurvårdaren lättare kan framföra den informativa delen av programmet.

Avdelningens pick-up har utrangerats och ersatts av en ny på hyrbasis. Till ridstallet har inköpts en ny vagn av typen plandroska för bröllopskörningar. En videokamera har inköpts för dokumentation.

DJURBESTÅNDET

Under 1990 fanns på Skansen 98 arter/raser av ryggradsdjur med ett individantal pr 90.12.31 på 298 (de fritt flygande hägrarna och vitkindgässen oräknade). Bland dessa märks 22 arter av inhemska fåglar, 16 arter av vilda nordiska däggdjur, 20 husdjursraser (mest nordiska) och 40 arter av exotiska djur (i huvudsak papegojor på Lill-Skansen).

Arten orangetofskakadua har f.f.g. fortplantat sig på Skansen – en unge kläcktes och drogs upp av föräldrarna. Vårt pålitliga uvpar Gudrun och Sture fick i år två ungar, som den 10/9 utplanterades i Stockholms skärgård; Gudrun är med sina 23 år en av de svenska uvprojektens äldsta avelshonor. – Av våra "halvvilda" fåglar har hägrarna häckat

med ca 10 par (de flesta bona numera utanför Skansens område) och av de gäss som kläckts och utsatts i Projekt Fjällgås' regi har tre tidigare märkta tillfälligt observerats på Skansen i år, två under vår- och en under höststräcket.

56 skadade fåglar fördelade på 21 arter inlämnades under 1990 på Skansen för rehabilitering; av dessa kunde 23 (41 %) släppas ut i reparerat skick, däribland 15 rovfåglar/ugglor, av vilka flera arter är mindre vanliga. Bland de utsläppta märks en tornfalkunge, som för tidigt fallit ur boet (beläget i Riddarholmskyrkans torn!) men efter tre veckor som fullt flygg kunde återförenas med familjen.

Om vilda fåglar kan också nämnas att en viggh ona ruvade 12 ägg vid svandammen, dit också en kniphona förde sina fyra ungar, kläckta i något trädhål på Skansen.

På däggdjurssidan kan noteras att födslar förekommit i normal omfattning, dock uteblev tillökning hos järvar, uttrar och sälar, trots att parning konstaterats hos järv och gråsäl under 1989. Glädjande var däremot två nya födslar hos vår grupp av guerezor eller sidenapor, som dessutom utökats med en hona från Furuviksparken.

Två brunbjörnungar föddes, en normalfärgad och en albino; ungar föddes också av det nyetablerade vargparet och hos lodjuren. Knubbsälhonan Stumpan aborterade tyvärr ett ofullgånget foster; en annan av honorna, som hittills aldrig fött någon unge utbyttes under hösten mot en 2-årig hona från Slottsskogen i Göteborg.

Rävtiken Lisa födde fyra valpar i en mindre anläggning intill stora björnberget; när dessa börjat bli självständiga (i juli) har två gluggar i muren mot björnberget öppnats vilket givit valparna ett mångdubbelt större område att röra sig på; samgången med björnarna går problemfritt.

I hägnet för vildsvin/visent föddes 10 vildsvinskultingar och vardera av de tre visentkorna fick en kalv. Avelstjuren Popek, vars avkomma nu finns i de flesta av landets visenthägn, byttes under hösten ut mot 4-årige Avron från Avesta; denne visade sin goda vilja som avelstjur redan dagen efter ankomsten.

Också samtliga övriga klövdjur, vilda som tama, hade en god säsong vad gäller fortplantning. Detta kan av naturliga skäl inte sägas om våra två elefanthonor, Nika och Shiva; Skansen saknar som bekant en elefanthane, en brist som för honornas del kan komma att bättras, då de framdeles överförs till Kolmårdens djurpark. Försök att nattetid låta elefanterna röra sig fritt i stallet (i stället för att kedjas upp, vilket är praxis i flertalet djurparker) har fallit väl ut.

Inte bara fåglar utan också igelkottar inlämnas ofta på Skansen som skadade eller moderlösa; de rehabiliteras så gott det går och får tillbringa vintern i dvala på Lill-Skansen. Av 23 "höstinlagda" igelkottar överlevde 15 till våren -90, som därefter lämnats till utplantering hos hugade "faddrar".

Andra vilda däggdjur som spontant uppsökt Skansen men här mottagits med blandade känslor är tre råbockar, som en period i början av maj genom revirmarkeringsbeteende svårt skadade ett stort antal gran- och tallplantor, samt en minkhona, som t.o.m. hade ungar i älghagen och sågs bedriva mer eller mindre framgångsrik jakt på kaniner och påfåglar(!).

UNDERVISNING OCH ANNAN VERKSAMHET

Liksom tidigare år har avdelningen som praktikanter mottagit elever på djurvårdarlinjen vid Spånga och Enskede gårds gymnasier.

Intendenten för zoologisk undervisning har tillsammans med 5 extra museilärare lett teoretiska moment i djurvårdarutbildningen samt de skolvisningar som samlats under namnet "Skansens zooskola". Antalet visningar var drygt 500; de har bokats genom avdelningens sekreterare och fördelade sig som följer: Vi och våra husdjur (lågstadiet) 66, Svenska djur (mellanstadiet) 115, Etologi (gymnasiet) 70, Ekologi – nytt tema med det nyinvigda Skogens Hus som bas (mellanstadiet–gymnasiet) 15, Skansen-akvariet (alla stadier) 142, Biologiska museet (lågstadiet) 11, Regnskog (högstadiet) 62 samt övriga 14 visningar.

Avdelningschefen har i Studiefrämjandets regi

lett studiecirkeln "Djur i det svenska landskapet" under 4 kvällar i Gubbhyllans filmsal. Avdelningen har f.ö. mottagit grupper och enskilda personer från djurparker, utbildningsanstalter och föreningar i normal omfattning samt per telefon besvarat ett otal frågor från en naturintresserad allmänhet.

Försäljningsavdelningen

Försäljning av souvenirer, textilier, hemslöjdsvaror, kartor, vykort m.m. har skett i Skansenbutiken i rulltrappshallen, Bollnäsboden på Marknadsgatan, samt – i mindre omfattning – i Vaktstugan, Kryddboden och Apoteket.

Omsättningen ökade under sommarsäsongen med 15 % i löpande priser, vilket är en smärre ökning mot 1989 (12 %).

Sortimentet av Skansenvaror utökades under året med bl.a. en serie små modellhus, Kyrkhultsstugan, Posthuset och Seglora kyrka, en tändsticksask med Gotthard Gustafssons affisch från 1930 som motiv, samt en liten plåtburk med blandade karameller och med Skansenmotiv på locket.

Lagom till julmarknaden levererades jubileumsservisen Delsbo, som tagits fram exklusivt för Skansen och ICA-kuriren av Rörstrand-Gustavsberg AB. Dekoren har gjorts av Karin Björquist och är inspirerad av en väggmålning i Delsbogårdens Edsängsstuga. Servisen består av kaffekopp, assiett och mattallrik/kakfat.

Flera nya böcker om Skansen gavs ut under hösten. Våra svenska matrötter – Mat och kultur i Skansenmiljö, av Marianne Sandberg, Skansen av Lars Westman, Djuren på Skansen av Curt Lofterud/Ingvar Björk, samt Skansenresan av Alf Henrikson/Björn Berg.

I bodarna längs Marknadsgatan har det varit lotterier med choklad eller kramdjur som vinster. Omsättningen i lotterierna ökade under sommarsäsongen med 16 % (1989: −2 %).

Skansens julmarknad ägde rum söndagarna 2, 9 och 16 december i traditionella former. I försäljningsbodarna ökade omsättningen med ca 10 % i löpande priser, i lotterierna med ca 6 %.

Försäljningsavdelningen omsatte totalt under 1990 ca 7 milj. kr.

Besöksstatistik

Skansen har under året besökts av 1.467.948 personer och Biologiska museet 35.801 personer.

Skansens styrelse

Landshövding Lennart Sandgren, ordförande, landstingsrådet Wilhelm Forsberg, vice ordförande, avdelningschef Ulf Wetterberg, chefssekreterare Marianne Dahlin-Rosberg (fr.o.m. 1/7 banktjänsteman Eva-Louise Erlandsson-Slorach), civilekonom Carl-Johan Ihrfors, professor Staffan Helmfrid, styresmannen Sten Rentzhog, 1:e assistent Maj-Britt Hemlin-Dahlgren (personalföreträdare), stallchef Henry Mähl (personalföreträdare). Suppleanter har varit: Riksdagsledamoten Maud Björnemalm, direktör Olle Persson, lantmästare Magnus Toll, förbundsombudsman Göran Asplund (fr.o.m. 1/7 chefssekreterare Marianne Dahlin-Rosberg), direktör Håkan Wallensten (fr.o.m. 1/7 ombudsman Leif Berglund), länsmuseichef Nanna Hermansson, bitr. styresmannen Bengt Nyström, reparatör Anders Thonberg (personalföreträdare), intendent Lars-Erik Larsson (personalföreträdare).

Befattningshavare 1990-12-31

(Siffrorna anger året för fastanställning.)

Verkställande direktör Eva Nordenson, F.L., 82
Sekreterare Margit Schüssler, 64

EKONOMI- OCH PERSONALAVDELNINGEN

Ekonomidirektör Åke Johnson, 72
Sekreterare Ulla Mähl, 72
Kamrer Gunvor Adamsson, 71
Personalsekreterare Diana Germgård, civ.ek., 87
Kassör Inga-Stina Landström, 66
Assistent Margit Larsson, 90
Assistent Maj-Lis Hassel, 78
Assistent Lars-Åke Näsman, 87
Expeditionsassistent Helena Martinsson, 89
Löneassistent Kerstin Röckner-Sirén, 72
Löneassistent Annika Segerström, 86
Telefonist Kerstin Simon, 81

KULTURHISTORISKA AVDELNINGEN

1:e intendent Ralph Edenheim, F.L., 89
Intendent Mats O. Janson, F.K., 74
Intendent Inga Arnö-Berg, F.K., 77
Amanuens Marie Söderberrg, F.K., 90
Museilärare Kerstin Holm, F.K., 90
Expeditionsassistent Cecilia Urwitz, 81
1:e reparatör Lars Petersson, 72
1:e reparatör Rolf Olsson, 79
Materialförvaltare Lillemor Larsson-Haga, 90

Klädkammaren
Intendent Ann Resare, F.K., 71
Assistent Maj-Britt Hemlin-Dahlgren, 60
Biträden:
Berit Lindén, 69
Yvonne Ekholm, 85
Sömmerskor:
Kerstin Hall, 76
Michéla Ringkvist, 80
Laila Pira, 81
Inez Contreras-Duran, 81
Aina Påhlsson, 83
Lola Larsson, 86
Pavla Pokorny, 86
Brita Malmqvist, 90
Birgit Johansson, 90
Tvätterska Lena Grundström, 89
Tvätterska Britt-Marie Steen-Olsson, 78
Biträdande hantverkare George Andersson, 84

Vaktstugan
Assistent Ulla Bergqvist, 88

Biologiska museet
Assistent Kerstin Lundegård, 84

ZOOLOGISKA AVDELNINGEN

1:e intendent Per-Olof Palm, F.L., 75
Intendent Hans-Ove Larsson, F.K., 80
Intendent Lars-Erik Larsson, F.K., 85
Museilärare Boel Recén, F.K., 90
Museilärare Anna Mierzykowska, F.K., 90
Expeditionsassistent Ann-Christine Frisell, 89
Djurvårdarförman Anders Wiklund, 63
Vice djurvårdarförman Mats Berg, 72
Vice djurvårdarförman Kerstin Johansson, 74
Stallchef Henry Mähl, 65

1:e djurvårdare:
Bernt Malmqvist, 72
Leif Wicksell, 75
Pontus Kronborg, 76
Lill Larsson, 78
Dan Köhl, 84

Djurvårdare
Tommy Lambrell, 74
Christina Reinhed, 83
Kent Flodin, 85
Lena Nordh, 87
Tommy Bornecrantz, 87
Bo Larsson, 87
Biträdande djurvårdare Jennika Lindvall, 81

Stallet
Djurvårdare Gunilla Söderlund, 71
Djurvårdare Yvonne Jonsson, 73
Djurvårdare Tina Konka, 90

PROGRAMAVDELNINGEN

Programchef Ronald Sundberg, 85

Producenter:
Agneta Magnusson, F.M., 80
Sten Petri, F.K., DIHR, 86
Ingrid Edgardh, F.K., 87
Expeditionsassistent Maria Kirsch, 82
Hantverksbiträde Staffan Hagerborg, 83

Seglora kyrka och Missionshuset
Kantor Musikdirektör Ivar Rendahl, 84

INFORMATIONSENHETEN

Informationssekreterare Christina Westberg, F.K., 74

Assistenter:
Anne-Marie Gnista, 74
Ann-Sofie Berg, 77
Gun Åkerlund, 79

FÖRSÄLJNINGSAVDELNINGEN

Försäljningschef Karl von Schoultz, F.K., 80
1:e assistent Ulla Hedström, 75
Assistent Carina Lavesson, 87
Assistent Ulla Nilsson, 89

PARK- OCH TRÄDGÅRDSAVDELNINGEN

Parkchef Bo Norén, 81
Trädgårdsmästare Christine Lundbäck, 78

Trädgårdsförmän:
Leif Johansson, 66
Anders Johnson, 80
Ann-Marie Moberg, 88

Trädgårdsbiträden:
Tomas Hallberg, 81
Peter Danulf, 86
Marie Alke, 88
Anders Westberg, 88
Sven-Olof Sauhke, 89
Roland Nanberg, 90
Parkförman Erik Tideström, 87
1:e parkbiträde Bernt Lindqvist, 72

Parkbiträden:
Björn Hellström, 88
Magdalena Fagerlund, 89

INTENDENTURAVDELNINGEN

Intendent Karl-Erik Andersson, 56
Vaktchef Sixten Sirén, 72
Vaktförman Leif Färlen, 71

Vice vaktförmän:
Kjell Mattsson, 71
Krister Lund, 80

1:e vaktmästare:
Lars Simon, 79
Rune Kirsch, 64
Tommy Magnusson, 81
Björn Sikström, 87

Vaktmästare:
Ewa Bertilsson, 80
Inger Berglund, 89
Kjell Erlandsson, 89
Postbud Maria Johansson, 90

Lokalvård
Lokalvårdarförman Ragnhild Andersson, 82

Lokalvårdare:
Margareta Larsson, 71
Birgitta Söderlund, 78
Rose-Marie Olsson, 79
Evy Kylenstam, 85
Artur Konrad, 85
Maria Bernaldo, 87
Marguerita Munoz, 88

Åke Nordberg, 89
Catharina Bau, 90
Matthew Barlow, 90

BYGGNADSAVDELNINGEN

Byggnadschef, ingenjör Jan Karlsson, 87
Expeditionsassistent Kerstin Wikberg, 85

Byggsektionen
Verkmästare Hans Lindqvist, 81

1:e reparatörer/snickare:
Hans Adamson, 87
Mikael Holm, 87
Jan Gustafsson, 88
Åke Persson, 88
Kjell Bokvist, 88
Lars-Erik Buhlér, 89
Cecilia Fröderberg, 89
Olof Appelgren, 90
1:e reparatör/murare Janos Bene, 76
1:e reparatör/målare Hans Pettersson, 79
1:e reparatör/målare Nils-Erik Andersson, 85
1:e reparatör/smed Sven-Åke Grenius, 88

Reparatörer:
Kjell Holm, 76
Lars Thonberg, 76
Ove Claréus, 85

Elsektion
Elförman Rune Bromark, 88

Elektriker:
Börje Boman, 66
Stig Karlsson, 80

Tekniksektion
Driftstekniker Rune Johansson, 89
Reparatör Anders Thonberg, 66
Chaufför Jimmy Jansson, 85
Maskinist Anders Hansson, 89

Leka för livet

Att leka är att kunna förvandla verkligheten till något annat, att sätta en guldkant på livet, som ger det en mening utöver det vanliga.

Så skriver en av författarna i Fataburen, som i år handlar om lekens betydelse och om generationers syn på lekar och leksaker. Astrid Lindgren skriver om sin barndoms lekar. Här berättas också om Gustav III:s leksaker, om vinterlekar, om hemmagjorda leksaker, om pappersdockor och datorspel. Om barnramsor, Bellmanhistorier och "alla barnen"-rim.

Leka för livet ges ut i anslutning till utställningen *Barnets århundrade* och ett par artiklar pekar på de kulturhistoriska museernas möjligheter att göra historien levande genom upplevelser, fantasi och upptäckarglädje.

NORDISKA MUSEETS FÖRLAG

ISBN 91 7108 319 7

ISSN 0348 971 X